

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ
МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Шумило Сергій Вікторович

УДК 94(477):2-67:130.123.4]”16/18”

ДИСЕРТАЦІЯ
**РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКО-АФОНСЬКИХ ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ
ЗВ’ЯЗКІВ У XVII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.**

26.00.01 – теорія та історія культури
(напрямок – історичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Шумило С. В.

Науковий керівник: Веденєєв Дмитро Валерійович, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Шумило С. В. Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 26.00.01 «Теорія та історія культури», напрям – історичні науки. – Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Міністерство культури та інформаційної політики України. Київ, 2021.

Дисертація є дослідженням історичних духовно-культурних зв'язків України і Афону та діяльності українських духовних осередків на Афоні як в середньовіччі, так і ранньомодерні часи, зокрема у XVII – перш. трет. XIX ст.

У рамках дисертаційного дослідження на основі аналізу широкого кола архівних джерел та опублікованих матеріалів у роботі розкрито специфіку зародження та розвитку українсько-афонських духовно-культурних зв'язків, їхній вплив на відродження православного руху в Україні та подальші церковні, культурні і політичні процеси в Україні протягом XVII – XVIII ст. Сукупність цих та інших історичних подій сприяла заснуванню та діяльності у XVIII ст. чотирьох українських чернечих осередків на Афоні, зосереджених у скитах Чорний Вир та пророка Іллі, Костянтинівській обителі та в монастирі Симонопетра, їхнім зв'язкам з українським козацтвом та чернецтвом, участі Запорозької та Задунайської Січі у ктиторській підтримці цих обителей тощо. Встановлено, що це сприяло як зміцненню контактів з центром православного чернецтва на Афоні, так і посиленню його популярності серед українського чернецтва та козацтва, забезпечуючи взаємний духовний і культурний обмін і вплив один на одного.

Наукова новизна полягає в тому, що у дисертаційному дослідженні використані маловідомі архівні джерела, на основі яких комплексно досліджено процес заснування і діяльності українських чернечих осередків

на Афоні у XVIII – перш. трет. XIX ст., їх зв'язків з українським чернецтвом та козацтвом в Україні. Наголошено, що українські афонські обителі, зокрема скити «Чорний Вир» та пророка Іллі, є важливою складовою історії, духовної культури і спадщини українського чернецтва на Афоні, прямим свідченням тісних зв'язків Запорозької та Задунайської Січі з Афоном. Зазначено, що ці історико-культурні та архітектурні пам'ятники присутності українського чернецтва та козацтва на Афоні мають духовно-культурну і науково-історичну цінність. Подальше вивчення феномену української присутності на Афоні є одним з перспективних напрямків у сучасній українській науці. Також це сприятиме формуванню українського афознавства як окремого наукового напрямку.

Ключові слова: Афон, Свята Гора, Гетьманщина, Запорозька Січ, Задунайська Січ, Чорний Вир, Іллінський скит, Симонопетра, чернецтво, скити, монастирі, ісихазм, православ'я

SUMMARY

Shumylo S. V. The Development of Spiritual and Cultural Ties between Ukraine and Athos from the Seventeenth Century to the First Third of the Nineteenth Century. – Qualifying scientific work on the basis of manuscripts.

Thesis for Candidate in History: specialism 26.00.01, The Theory and History of Culture, Historical Science. – National Academy of Cultural and Arts Leaders, Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. Kyiv, 2021.

Shumylo's thesis explores the history of the spiritual and cultural ties between Ukraine and Athos, and the activity of Athonite spiritual centres in both mediaeval and earlymodern times – from the seventeenth century to the first third of the nineteenth century.

Drawing on a wide range of archival and published documents, it outlines the onset and development of the spiritual and cultural ties between Ukraine and

Athos, and shows how these ties influenced the Ukrainian Orthodox revival giving rise to ecclesiastical, cultural and political developments in Ukraine from the seventeenth to the eighteenth centuries.

In particular, the influence of Athos hesychastic tradition during this period was important for further spiritual awakening and cultural development in the Ukrainian lands. Athos monks joined the restoration and spread of hesychasm traditions within the Kyiv metropolitanate, making a significant contribution to the formation of ancient Ukrainian culture, literature and art.

It was found that in the late XVI - early XVII centuries (after the events of the Brest Union in 1596) Ukrainian Athos monks took an active part in the revival of Orthodoxy in Ukraine, joined the restoration of the Orthodox hierarchy of the Kyiv metropolitanate, reforming Ukrainian Orthodox monasteries, cultural and educational, literary and polemical activities, as well as contributed to the involvement of the Ukrainian Cossacks in defending the rights and freedom of the Orthodox religion in the Commonwealth.

It is proved that during the second half of the XVII and XVIII centuries the spiritual and cultural ties of the Ukrainian monasticism and the Cossacks with Athos became noticeably more active. An important role was played by the Ukrainian Cossack foreman, who considered his participation in the material support of Athos monasteries as a certain attribute of his status. Analysis of sources shows that donors of Athos monasteries during the Hetmanate were often Ukrainian hetmans and Cossack officers.

These developments led to the foundation of four flourishing Ukrainian monastic sights on Athos: the Cherny Vir and Prophet Elijah Sketes, the St Constantine Kellion and within Simonopetra Monastery. Ukrainian Cossacks and monks played an important part here, as did benefactors from Zaporozh'ya and Zadunayskaya Sech'. The thesis shows that these ties increased the popularity of Athonite monasticism with the Cossacks and in Ukraine, facilitating mutual spiritual and cultural exchange.

In particular, it was found out that the monastery "Black Whirlpool" was an important Ukrainian center on Mount Athos, and its founders were Ukrainian monks and representatives of the Cossack elders. The monks in this monastery were mostly natives of Ukrainian lands, in particular the former Zaporozhian Cossacks. The existence of close contacts of the Chorny Vyr hermitage with the Zaporozhian Sich and of the waterway from Zaporozhye to Mount Athos in the XVIII century is proved. The results of the study allow us to assert the importance of Ilyinsky monastery, which was also founded by Ukrainian elder Paisiy Velychkovsky, in the history of monasticism on Mount Athos. In that monastery he established his own seminary, and the monastery itself became a center of spirituality, education and literature on Mount Athos and beyond. Later, the Ilyinsky monastery became the spiritual and cultural center of the Ukrainian Cossack emigration, where former Zaporozhian Cossacks from the Transdanubian Sich and Kuban struggled. The decline and devastation of Ukrainian monastic centers on Mount Athos are consequences of the events of the Greek national liberation revolution of 1821–1829.

The thesis is original because it draws on little-known archival sources of the eighteenth to the first third of the nineteenth centuries. It establishes the defining role of the Ukrainian Athonite cloisters – especially of Cherny Vir and the Prophet Elijah Skete – in the history, culture and heritage of Ukrainian monasticism on Athos; and it demonstrates the strong links between the Zaporoz`ka and Zadunayska Sich` with the Holy Mountain. The presence of Ukrainian and Cossack monks has left significant cultural and architectural traces on Mount Athos. Further study of the Ukrainian Athonite presence is an avenue to be explored by Ukrainian scholars.

Key words: the history of Ukrainian culture, international spiritual and cultural ties, Athos, the Cossack Hetmanate, the Zaporoz`ka Sich, monasticism.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографічні дослідження, які стосуються теми дисертації

1. Шумило С. В. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Киев: Изд. отдел УПЦ, 2016. 208 с.

2. Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. Киев: Изд. отдел УПЦ, 2015. 116 с.

Статті у наукових виданнях, затверджених МОН України як фахові за напрямом «історичні науки»

3. Шумило С. В. Маловідомі свідоцтва про початковий період перебування прп. Паїсія Величковського при каливах Пантократорського монастиря на Афоні // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Ужгородський нац. ун-т, Ф-т історії та міжнар. відносин. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 1 (42). С. 137–145.

4. Шумило С. В. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2020, березень-квітень. № 2 (152). С. 60–80.

5. Шумило С. В., Алфьоров О. А. Печатка «козацького» скиту «Чорний Вир» на Афоні (середина XVIII – початок XIX ст.) // Київські історичні студії (Kyiv Historical Studies). Науковий журнал Київського університету імені Бориса Грінченка. 2020, січень-лютий. № 1 (10). С. 6–11.

6. Шумило С. В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2019, листопад-грудень. № 6 (150). С. 41–63.

7. Шумило С. В. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський // Український історичний журнал / НАНУ, Ін-т історії України. 2018. № 5. С. 4–20.

8. Шумило С. В. До історії ігуменства прп. Паїсія Величковського в монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними документами XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2017, січень-квітень. № 1-2 (133-134). С. 79–93.

9. Шумило С. В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2016, листопад-грудень. № 6 (132). С. 73–84.

*Статті в наукових фахових виданнях України,
включених до міжнародних наукометричних баз даних*

10. Шумило С. В. Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом // Український історичний журнал / НАНУ, Інститут історії України. 2020. № 3 (552). С. 119–133.

Статті в наукових іноземних виданнях

11. Шумило С. В. Влияние учения свт. Григория Паламы на наследие украинско-афонского полемиста и старца Иоанна Вишенского // Acta Patristica. Journal Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovská univerzita v Prešove. Presov, Slovak Republic. 2020. Volume 11, issue 22. С. 3–23.

12. Šumilo Sergej. Participation in the Anti-Union Resistance in Ukraine of the Abbot of the Athos Panteleimon Monastery Archimandrite Matthew and the Aphonites John Vishensky and Kiprian Ostrozhanin // Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie. LXI – z. 4, 2019. S. 631–649.

13. Šumilo Sergej. Spiritual and literal heritage of the Mount Athos elder Ivan Vishenski // Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie. LX – z. 1, 2018. S. 111–135.

14. Шумило С.В. Новые архивные документы, подтверждающие настоятельство прп. Паисия Величковского в келье св. Константина и монастыре Симонопетра на Афоне // Обсерватория культуры: научный журнал РГБ. М., 2016. Т. 13, № 3. С. 377–383.

15. Шумило С.В. Прп. Паисий Величковский и последний Кошевой атаман Запорожской Сечи П. Калнышевский: малоизвестные письма // Orientalia Christiana Cracoviensia: czasopismo naukowe, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. № 7 (2015). S. 27–57.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

16. Shumilo S. The First Russian Monks on Mount Athos // Mount Athos and Russia: 1016 – 2016 / N. Fennel, G. Speake (eds.). Oxford, 2018. P. 23–44.

17. Шумило С. В. Культурно-просвітницька діяльність давньоруського монастиря на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 16-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 2 червня 2018 р.). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2018. С. 25–31.

18. Шумило С. В. Козацький скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 15-ї міжнародної наукової конференції (29

травня – 3 червня 2017 р.). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 69–77.

19. Шумило С. В. До питання локалізації місця перебування прп. Антонія Печерського на Афоні // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 15-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 62–69.

20. Шумило С. В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 5-6. Киев – Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. С. 46–82.

21. Шумило С. В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. монахов на Святой Горе (Киев, 21–23 мая 2015 г.). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 214–246.

22. Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. // Афон и славянский мир. Сб. 1. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. монахов на Святой Горе (Белград, 16–18 мая 2013 г.). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2014. С. 113–130.

ЗМІСТ

ВСТУП	12
РОЗДІЛ 1 ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ РОБОТИ	23
1.1. Стан наукової розробки теми	23
1.2. Джерельна база роботи.....	37
1.3. Методологія дослідження	55
<i>Висновки до розділу 1</i>	60
РОЗДІЛ 2 ГЕНЕЗА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ ЗВ’ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З АФОНОМ (XVII–XVIII ст.)	62
2.1. Передумови виникнення та розвиток зв’язків з Афоном в українських землях (XI–XVI ст.).....	62
2.2. Участь афонітів в українській церковно-культурній полеміці XVII ст.	72
2.3. Формування релігійних традицій українського козацтва та вплив на них афонських та українських монастирів.....	84
2.4. Зв’язки монастирів Афону з українськими ченцями та козацькою старшиною в добу козацько-гетьманської державності (кін. XVII–XVIII ст.)	94
<i>Висновки до розділу 2</i>	113
РОЗДІЛ 3 СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ НА АФОНІ В XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.	116
3.1. Стан українського чернецтва в українських землях та на Афоні.....	116
3.2. Виникнення українського скиту «Чорний Вир» на Афоні та його зв’язки з українським козацтвом	123

3.3. Розвиток чернечих громад та обителів Паїсія Величковського на Афоні, їхня культурно-просвітницька діяльність.....	139
3.4. Занепад українського «козацького» скиту «Чорний Вир» та подальша доля українських чернечих осередків на Афоні у першій третині ХІХ ст.	157
<i>Висновки до розділу 3</i>	172
ВИСНОВКИ	175
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	183
ДОДАТКИ	248

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Афон як міжнародний чернечий центр східного християнства та його багатотисячлітня історична та духовно-культурна спадщина посідають особливе місце в історії країн поствізантійського ареалу (у Південній та Центрально-Східній Європі), зокрема й України. Зв'язки з Афоном в українських землях мали поширення протягом тисячолітньої історії, вплинувши на формування церковних традицій та духовної культури українського народу, зокрема у XVII–XVIII ст. Проте, студіювання у цьому напрямку відкриває можливості для виявлення багатоманітного впливу зв'язків з Афоном на розвиток української духовної культури та становлення культурної самобутності українського народу (передовсім – церковно-богослужбових традицій, літературно-публіцистичної спадщини, духовно-ментального й освітньо-культурного вимірів українського культуро- й націотворення).

Історія давньоруського чернецтва на Афоні знайшла своє відображення у дослідженнях українських та зарубіжних вчених (М. Бібіков, О. Горський, П. Лемерль, Г. Мілле, І. Мейєндорф, В. Мошин, А. Нікітін, І. Огієнко, О. Соловйов, А. Тахіаос, П. Успенський та ін.). Проте, проблема української присутності на Афоні у XVII – першій третині XIX ст. як духовно-культурного феномену в працях дослідників не ставала предметом окремого цілісного дослідження, попри те, що окремі аспекти цієї теми частково розглядались у працях низки дослідників (Б. Гудзяк, І. Огієнко, Ю. Пелешенко, А. Турілов, Б. Фонкіч, В. Ченцова, Є. Чернухін та ін.).

Відтак, відсутність комплексної наукової реконструкції перебігу, сутності і змісту історичних контактів між українським суспільством і його соціально-політичними та церковними інститутами (зокрема – українським чернецтвом, козацтвом та елітою козацько-гетьманської держави) й монастирями Афону зумовлює потребу здійснення дослідження ретроспективи українсько-афонських відносин. Крім того, реконструкція

змісту українсько-афонських духовно-культурних взаємин у тривалій історичний період видається продуктивною з точки зору викладання історії зовнішніх культурних та конфесійних зв'язків України, ранньомодерної доби становлення української державності, підготовки узагальнюючих досліджень з історії української культури та конфесійної історії.

Отже, актуальність і недостатня розробленість розглянутої проблематики відображає необхідність її вивчення в аспекті узагальнення та реконструкції генези історичних духовно-культурних зв'язків українських земель з Афоном, що обумовило вибір теми дослідження: **«Розвиток українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – першій третині XIX ст.»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до плану науково-дослідної роботи Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв та визначена комплексною темою кафедри гуманітарних дисциплін: «Ретроспективний аналіз особливостей державного та культурно-цивілізаційного розвитку України» (державний реєстраційний номер 0118U000632). Тема дисертації затверджена Вченою радою Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв (протокол № 9 від 26 квітня 2016 р.).

Наукове завдання дисертації полягає у виявленні змісту та розкритті шляхів становлення та розвитку духовно-культурних контактів України з Афоном як важливого чинника культурно-цивілізаційного розвитку українського народу та православ'я в Україні.

Мета дослідження полягає в комплексній реконструкції перебігу й сутності українсько-афонських духовно-культурних зв'язків у XVII – на початку XIX ст., української присутності на Афоні в контексті багатовікових зв'язків українських земель і міжнародного центру православного чернецтва на Святій Горі.

Відповідно до мети дисертації визначено низку взаємопов'язаних **дослідницьких завдань:**

– дослідити стан розробки досліджуваної проблеми шляхом аналізу історіографії та джерельної бази;

– розробити науково обґрунтовану періодизацію генези й розвитку духовно-культурних зв'язків України на основі вивчення діяльності українських духовних осередків на Афоні;

– виявити політичні та духовно-культурні передумови виникнення української присутності на Афоні, її вплив на розвиток українського православ'я і православної культури у середньовічну добу;

– з'ясувати ідейно-духовний вплив представників Афону на православно-унійну полеміку в Україні наприкінці XVI – початку XVII ст.;

– розкрити змістовну специфіку формування релігійних традицій українського козацтва, механізми впливу на їхнє становлення і розвиток з боку афонського та українського чернецтва;

– висвітлити особливості духовно-культурних зв'язків афонських монастирів з українськими монастирями та козацькою старшиною доби Гетьманщини;

– відтворити події і процеси виникнення, розвитку та занепаду української присутності та власних українських чернечих осередків (скитів) на Афоні, їхню організаційну та культурно-просвітницьку діяльність;

– обґрунтувати значення і вплив Афону як духовного центру православ'я та його духовно-культурної спадщини в історії, духовній культурі, традиції і спадщині українського православ'я.

Об'єкт дослідження – духовно-культурні чинники формування української культури.

Предмет дослідження – розвиток та зміст духовно-культурних зв'язків суспільних та церковних інститутів України з Афоном у XVII – першій третині XIX ст.

Методи дослідження. Теоретико-методологічна база дисертації носить *міждисциплінарний характер*, при її підготовці використано загальнонаукові методи, спеціальні методи історичної науки, культурології, соціальної

психології, релігієзнавства. В дослідженні було використано методи: *історичної періодизації* – для виявлення етапів становлення духовно-культурних контактів українських земель з Афоном; *історико-генетичний метод* – для виявлення історико-духовних коренів та етнорелігійних джерел зародження й розвитку контактів з Афоном; *історико-порівняльний* – для простеження специфіки розвитку українського чернецтва і духовних процесів в українських землях за доби Гетьманщини в порівнянні з розвитком чернецтва на території Греції, Молдови, Волощини і Росії; *культурно-антропологічний* – для вивчення формування релігійних традицій українського козацтва та впливів на них афонських та українських монастирів; *герменевтичний* – для розуміння виникнення особливих культурних, релігійних та ціннісних форм буття українського суспільства ранньомодерної доби; *аналітико-психологічний* – для розуміння трансформацій у свідомості православних віруючих українських земель під впливом популяризації духовної спадщини афонського чернецтва; *просопографічний* – для вивчення життєписів провідних фігур українсько-афонських контактів.

Хронологічні межі дослідження. Нижня межа відноситься до XVII ст. як доби піднесення соціокультурних та релігійно-культурних процесів в українських землях, які детермінували як формування козацько-гетьманського державотворення, так і активізацію українсько-афонських зв'язків та розквіт українських осередків на Афоні. Верхня межа відноситься до першої третини XIX ст. і обумовлена згортанням українських осередків на Афоні. Завдання дослідження зумовили фрагментарне звернення до подій XI–XVI ст. як ретроспективи формування феномену української духовної присутності на Афоні.

Географічні межі охоплюють території України в її сучасних кордонах, Афонського півострова у Греції, а також певних регіонів колишніх Османської імперії, Російської імперії, Кримського ханату, Речі Посполитої, Молдавського і Волоського князівств.

Джерельна база дослідження спирається на документи з фондів 17 архівних установ. Серед них 4-х українських архівів: Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Ф. П, 5, 14, 72, 232, 301, 312); Державний архів Чернігівської області (Ф. 679); Центральний державний історичний архів України м. Київ (Ф. 51, 59, 127, 128, 131, 229, 990); Центральний державний історичний архів України м. Львів (Ф. 129). Серед 13 закордонних архівів: Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (Ф. 87, 862); Державний архів Російської Федерації (Ф. 722); Російський державний архів древніх актів (Ф. 52, 89, 381, 1183); Російський державний історичний архів (Ф. 796, 834); 7 малодоступних архівів афонських монастирів у Греції – Зографського, Ватопедського, Пантелеймонівського, Хіландарського, Пантократорського, Симонопетрського монастирів, архів Протату Афону, а також *Патріарший архів Константинопольського Патріархату у Фанарі* (м. Стамбул, Туреччина) та *мікрофільмований архів Афонського Іллінського скиту* (Оксфорд, Великобританія).

Теоретична основа дисертації обумовлена станом наукової розробки різних аспектів теми й включає:

– наукові праці з історії слов'янської присутності на Афоні, створені дорадянською школою (О. Горський, О. Дмитрієвський, Л. Кавелін, А. Капустін, М. Каптерев, Н. Кондаков, А. Муравйов, П. Успенський та інші);

– праці, присвячені історії української культури (М. Грушевський, М. Возняк, М. Костомаров, П. Куліш, І. Огієнко, І. Франко, Д. Чижевський та ін.);

– дослідження, присвячені історії та сутності релігійних традицій козацтва (О. Бачинська, В. Брехуненко, В. Горобець, А. Гурбик, О. Гуржій, І. Лиман, С. Леп'явко, Ю. Мицик, О. Апанович, С. Плохій, В. Смолій, Т. Чухліб, В. Щербак, Н. Яковенко та ін.), при тому, що цілісної наукової реконструкції духовно-культурних і релігійних контактів козацтва з Афоном не проводилося;

– група досліджень зарубіжних візантиністів (Г. Мілле, П. Лемерль та ін.) та дослідників афонського ісихазму (Д. Ліхачов, І. Мейєндорф, Г. Прохоров, А. Тахіаос, М. Тихомиров, Л. Успенський);

– сучасні дослідження з історії давньоруського чернецтва на Афоні (М. Бібіков, П. Кузенков, О. Марченко, А. Нікітін, О. Уханова та ін.);

– комплекс праць із висвітлення історії Православної Церкви та монастирів в Україні (О. Крижанівський, О. Кузьмук, В. Ластовський, О. Прокоп'юк, В. Ульяновський, М. Яременко та ін.);

– окремі історичні епізоди та аспекти стосунків Афону й України у працях українських дослідників (Б. Гудзяк, І. Ісіченко, І. Мицько, Ю. Пелешенко, В. Ткачук, Є. Чернухін, І. Хроненко) та російських дослідників (А. Турілов, Б. Флоря, Б. Фонкіч, В. Ченцова та ін.).

Наукова новизна роботи полягає у тому, що у дисертації *вперше*:

– здійснено комплексну науково-історичну реконструкцію духовно-культурних зв'язків української православної спільноти та центру православного чернецтва на Афоні як вагомого чинника формування української культури;

– досліджено існування української чернечої присутності та її спадщини на Афоні як окремого духовно-культурного феномену;

– розкрито механізм впливу афонського та українського чернецтва на релігійні традиції українського козацтва;

– доведено ідейно-духовний вплив Афону на обстоювання релігійних прав православного населення в умовах польсько-католицької експансії наприкінці XVI – початку XVII ст.;

– вивчено особливості зв'язків афонських монастирів з українськими монастирями та козацькою старшиною доби Гетьманщини;

– введено в науковий обіг маловідомі документи з архівів монастирів Афону, України та інших країн, що стосуються української присутності на Афоні та зв'язків з козацтвом у XVII – на початку XIX ст. (акти, листи, свідоцтва, пом'яники, діловодні документи);

– реконструйована на основі архівних джерел генеза українських чернечих осередків на Афоні (скитів «Чорний Вир» та Пророка Іллі, Костянтинівської обителі, каливи «Кипарис») та локалізовано їхнє точне місце розташування;

– встановлено на основі архівних джерел участь українських гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи, Д. Апостола, І. Скоропадського та знатних представників козацької старшини у матеріальній підтримці афонських монастирів.

Набуло подальшого розвитку:

– вивчення історії міжнародних конфесійних та культурних зв'язків України;

– дослідження минулого релігійної та суспільно-політичної думки в українських землях у XVI–XVIII ст.;

– студіювання історії Православної Церкви та чернецтва в Україні і на Афоні;

Поглиблено:

– вивчення релігійних традицій українського козацтва;

– дослідження культурно-просвітницької місії українського православного чернецтва;

– біографічні студії відомих представників українського та афонського православного духовенства, представників еліт козацько-гетьманської держави.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів.

Теоретичне значення дисертації полягає у розширенні уявлень про українську чернечу присутність на Афоні як окремий самобутній духовно-культурний феномен. Основні положення дисертації сприятимуть подальшій розробці зазначеної проблематики, а також можуть бути використані при підготовці узагальнюючих наукових праць з етнорелігійної та міжнародної історії України XVII – початку XIX століть, історії Афону та українського афонознавства, Православної Церкви в Україні та української культури.

Введені у науковий обіг джерела заслуговують на включення до науково-документальних праць, хрестоматій з історії українського християнства та української культури. На основі дисертації стає можливим розробка спецкурсів для студентів та аспірантів культурологічної, історичної, релігієзнавчої спеціалізації. Також заслуговує на урахування при удосконаленні науково-аналітичного забезпечення державної політики у сфері конфесійних відносин, розвитку механізмів культурної дипломатії України, зовнішньо-церковних, міжкультурних і міжнародних контактів недержавного характеру.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним науковим дослідженням, в якому обґрунтовано актуальність українсько-афонських зв'язків та афонської спадщини у формуванні української церковної традиції та культури ранньомодерних часів. Усі наукові результати, викладені в дисертації, отримано автором особисто.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Розділи та дисертацію загалом обговорено та схвалено на засіданнях кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. Результати одержані у ході дисертаційного дослідження, були апробовані на **25 наукових конференціях**: Міжнародній науковій конференції «Вплив християнства на світові культури в контексті історії» (Пряшів, Словаччина, 2020); міжнародній науково-краєзнавчій конференції «Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура» (Київ, 2020); міжнародній науковій конференції «Церква Мучеників: Гоніння на віру і Церкву» (Київ, 2020); міжнародній науковій конференції «Закарпаття та Афон: духовно-культурні зв'язки» (Ужгород, 2019); міжнародній науковій конференції «Афонська спадщина і традиції ісихазму в історії та культурі України» (Одеса, 2019); міжнародній науковій конференції «Брюсельські Покровські читання» (Брюссель, Бельгія, 2018); міжнародній науковій конференції «Києво-Печерська Лавра – Афон – Єрусалим: єдність крізь століття» (Київ, 2018); всеукраїнській науковій конференції «Українська візантиністика: минуле,

сучасний стан, перспективи розвитку» (Київ, 2018); XVI-й міжнародній науковій конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 2018); міжнародній науковій конференції «Свята Гора Афон і Русь: 1016–2016» (Кембридж, Великобританія, 2017); IX міжнародній науково-практичній конференції «Софійські читання» (Київ, 2017); міжнародній науковій конференції «Київські Паїсіївські читання» (Київ, 2017); XV-й міжнародній науковій конференції «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (Київ, 2017); всеукраїнській науковій конференції «Життя і праці прп. Олексія (Кабалюка)» (Мучкачево, 2017); міжнародній науково-богословській конференції «Монашество в стародавньому світі і сучасному секулярному суспільстві» (Мілан, Італія, 2016); міжнародній науковій конференції «Традиційна грецька культура в європейському контексті: згідно з румунським і слов'янським простором» (Ясси, Румунія, 2016); VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Духовна і світська освіта: історія взаємовідносин – сучасність – перспективи» (до 1000-річчя давньоруського чернецтва на Афоні) (Київ, 2016); міжнародній науковій конференції «Русь – Свята Гора Афон: тисяча років духовної і культурної єдності» (Москва, 2016); третій міжнародній науковій конференції «Афон і слов'янський світ» (Київ, 2015); міжнародній науковій конференції «“Малий Афон” – монастирі і чернецтво на Закарпатті» (Мукачево, 2015); другій міжнародній науковій конференції «Афон і слов'янський світ» (Софія, Болгарія, 2014); міжнародній науковій конференції «Русь і Афон: тисячоліття духовно-культурних зв'язків» (Чернігів, 2014 року); всеукраїнській науковій конференції «Читання з історії та культури Київської Русі» (Чернігів, 2013); першій міжнародній науковій конференції «Афон і слов'янський світ» (Белград, Сербія, 2013); міжнародній науковій конференції «Ісихазм в історії і культурі православного Сходу» (Чернігів, 2012).

Окрім того, апробація відбулась на: круглому столі «Україна і Афон» у культурному центрі Посольства України в Грецькій Республіці (Афіни, Греція, 2015); круглому столі у Київській духовній академії «Актуальні

питання вивчення афонської спадщини» (Київ, 2016); круглому столі «Відродження чернечих традицій ісихазму прп. Паїсієм Величковським» (Київ, 2019); а також під час персональних наукових лекцій та презентацій, присвячених історичним зв'язкам України і Афону, проведених у: Світовій Раді Церков (Женева, Швейцарія, 2016); Папському східному інституті (Pontificium Institutum Orientale) (Рим, Італія, 2016); Міланському католицькому університеті Sacro Cuore та бібліотеці «Ambrosiana» (Мілан, Італія, 2016); Культурно-науковому центрі Webster University в Греції (Афіни, Греція, 2016); Ясському університеті ім. Олександра Іоанна Кузи (Ясси, Румунія, 2016); Страсбурзькому католицькому культурному центрі ім. апостола Фоми (Страсбург, Франція, 2016); Культурному центрі неаполітанського католицького монастиря ордена Театинців (Неаполь, Італія, 2016); Центрі православної культури Сербської Православної Церкви (Гамбург, Німеччина, 2016); Культурному центрі Празької Архієпископії Православної Церкви Чеських земель і Словаччини (Прага, Чехія, 2016); Центрі православної культури Варшавської митрополії Польської Православної Церкви (Варшава, Польща, 2016); Православному центрі Оксфорда спільно з Oxford University Orthodox Christian Student Society (Оксфорд, Великобританія, 2017); Православному культурно-просвітницькому центрі Лондона (Лондон, Великобританія, 2017); Православному духовно-культурному центрі Парижа (Париж, Франція, 2018); Православному культурно-просвітницькому центрі Венеції (Венеція, Італія, 2018). Також здійснені дослідження покладені в основу документального фільму «Тисяча років на Афоні» (телеканал «Інтер», 2016) та висвітлені у передачах «Історичні фрески» на Українському радіо каналу «Культура» (Київ, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019); передачах «Літопис епохи» на радіо «Голос Києва» (Київ, 2015, 2016, 2017); передачах радіо «Ера» (Київ, 2015, 2016, 2017); радіо «Марія» (Київ, 2016, 2017, 2018); радіо «Новий час» (Київ, 2018, 2019), Українського емігрантського радіо (Київ, 2020) тощо.

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 20 статтях. Із них 1 – у науковому виданні, внесеному до міжнародної наукометричної бази даних Web of Science; 7 – у часописах, внесених як фахові з історичних наук до Переліку наукових видань України, затвердженому наказом МОН України; 8 – у закордонних наукових виданнях. Результати дослідження відображено також у двох одноосібних монографіях. Всі публікації є одноосібними, 1 – у співавторстві з О. Алфьоровим.

Структура дисертації зумовлена її метою та науковими завданнями. Дисертація складається з анотації (українською та англійською мовами) зі списком публікацій за темою дисертації, вступу, трьох розділів, списку використаних джерел і літератури та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 304 сторінки, з яких основна частина – 182 сторінки, додатки – 57 сторінок, список використаних джерел та літератури (603 позиції) – 65 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ РОБОТИ

1.1. Стан наукової розробки теми

Роль і впливи традицій і спадщини Святої Гори Афон як міжнародного центру східного чернецтва в історії та церковно-культурній спадщині країн поствізантійської східнохристиянської ойкумени упродовж століть мали вагоме значення, через що її історія, духовно-культурні традиції і спадщина, діяльність її монастирів, подвижників і пов'язаних з їх вивченням вчених і мандрівників постійно знаходиться у фокусі уваги дослідників. Корпус досліджень, присвячених монастирям Афону і різним сторонам їх життя досить значний. Цей інтерес проявляється не тільки з боку вчених, які представляють країни православного світу, а й країни Заходу. Зокрема, суттєва увага до подвижників Святої Гори, її історії, культурно-релігійної спадщини і зв'язків з різними країнами і народами проявляється як з боку дослідників з Греції, Сербії, Болгарії, Румунії, Молдови, Грузії, України і Росії, так і країн з традиційною західнохристиянською орієнтацією – Франції, Італії, Великобританії, США, Німеччини, Бельгії, Австрії, Фінляндії та інших.

Коло дослідників і наукових центрів, які займаються історією Афону, досить широке. Так, наприклад, у середині ХХ ст. воно налічувало десятки імен. Про їхню діяльність та напрямки роботи в цілому можна судити по статті І. Дуйчева, виданій у 1963 р. [280, 107–129]. Цей же дослідник опублікував у Франції бібліографічний список з понад 2000 робіт, присвячених Афону [581, 337–495]. Праці названого автора не втратили своєї актуальності, дозволяючи уявити обсяг роботи, виконаної вченими.

Історія української присутності на Афоні тільки нещодавно стала набувати власного звучання та окремого вивчення, оскільки до цього часу не була виділена в окрему наукову проблему. Переважно вона розглядалася в якості невід'ємної частини російської присутності на Святій Горі в цілому.

Такий підхід, спричинений впливами панівної російської імперської та радянської шкіл, виправдовувався тим, що для України і Росії давньоруський період, принаймні до початку XIV ст., мав розглядатися як спільний. Водночас, при такому підході, як правило, при розгляді процесів і подій XIV–XVI ст. центральне значення віддавалося переважно північно-руським зв'язкам з Афоном, фактично обходячи увагою особливості і самостійність зв'язків з Афоном в українсько-білоруських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Так само переважно в контексті історії російських зв'язків з центром чернецтва на Святій Горі в період XVII–XIX ст. розглядалась українська присутність на Афоні, при цьому нерідко замовчуючи або заперечуючи її окремішнє і самобутнє функціонування. Водночас, навіть за таких обставин кидається в поле зору, що на рівні побутових відносин, у тому числі і на Афоні, «малоросійська» або українська чернеча культура відрізнялася від російської. Таким чином українську чернечу присутність на Афоні слід розглядати як окремий феномен, а не як частину російської (з багатьох аспектів таке ототожнення неможливе), або в контексті феномену загальнослов'янської присутності на Афоні.

Історія вивчення української присутності на Афоні в XVII – першій третині XIX ст., а також релігійних і культурних взаємовпливів Афону і українських земель багато в чому збігається з тим, як розвивалася російська і українська історіографія. У ній можна виділити три основні етапи: дорадянський, радянський і сучасний.

Перші вітчизняні дослідження і описи історії афонських монастирів, документів, рукописів та мистецьких творів розпочав київський монах і мандрівник Василь Григорович-Барський (1701–1747), який двічі відвідував Афон і залишив після себе їхні детальні описи [156; 175]. І хоча вони були далекі від рівня академічного дослідження, являючи собою більше подорожні нотатки з елементами дослідницьких спостережень, їхнє неодноразове перевидання протягом XVIII–XIX ст. послужило поштовхом до суттєвого

зацікавлення спадщиною і архівами афонських монастирів у науковому середовищі в межах Російської імперії ХІХ ст.

Перші істотні зусилля у науковому середовищі щодо вивчення історії і спадщини Святої Гори стали вживатися в ХІХ ст. Дорадянські історики, переважно церковні, заклали основний фундамент, на основі якого будувалися дослідження наступних поколінь дослідників.

Початківцем вітчизняного афнознавства, якому належить у ХІХ ст. перше науково-критичне вивчення історії й архівних джерел афонських монастирів, був кореспондент Київської духовної академії, історик-візантиніст, археолог і сходознавець, а згодом вікарій Київської єпархії, єпископ Чигиринський Порфирій Успенський (1804–1885). Він був першим вітчизняним вченим, який потрапив в архіви афонських монастирів і дослідив чимало їхніх рукописів і документів, а деякі з них навіть вивіз у Російську імперію. Плодом його праць стала тритомна «Історія Афону», де він вперше піддав критиці чимало афонських передань та легенд, а також його «Покажчик актів, що зберігаються в обителях Святої Гори Афонської» та подорожні записки з описами афонських монастирів, скитів і бібліотек в кількох томах [421; 423; 424; 425; 428].

Важливий внесок у вивчення спадщини Афону здійснили А. Муравйов [382; 383; 509]; П. Севастьянов [120; 173; 184; 252]; прот. О. Горський [255]; архім. Леонід Кавелін [144; 342; 345]; архім. Антонін Капустін [309; 310а]; В. Григорович [257]; О. Дабіжа [273]; О. Бодянський [116], Ф. Успенський [256, 85], Х. Лопарєв [354, 25]; Н. Кондаков [318]; М. Каптерєв [307; 435]; О. Дмитриєвський [276, 48; 277; 278]; Г. Ільїнський [295]; М. Приселков [431] та інші.

Суттєвим результатом діяльності істориків ХІХ ст. стала публікація зібраних ними документів з історії руського чернецтва на Афоні і створених ними монастирів. Передусім, це стосується Актів Руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні, виданих у 1873 р. у Києві в типографії Києво-Печерської лаври окремою збіркою під назвою «Акты

Русского на Святом Афоне монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона» [202; 509].

Акти афонських монастирів візантійської доби почали виходити в додатках до заснованого в 1894 році часопису «Візантійський вісник». Документи монастирів Есфігмен, Зограф, Хіландар, Ватопед були опубліковані В. Регелем, Луї Петі, Е. Курцем і В. Корабльовим [194, 195, 196, 438].

Аналіз досліджень дорадянських вчених засвідчує, що їм вдалося вирішити кілька важливих завдань. По-перше, їм належить заслуга в збиранні, систематизації, описі і введенні в науковий обіг значної кількості джерел з ранньої історії Афону. По-друге, саме їм вдалося простежити і частково описати зв'язки, що існували між афонськими монастирями. Більш того, єп. Порфірію (Успенському), архім. Леоніду (Кавеліну) та іншим вдалося створити першу в своєму роді історію слов'янського присутності на Святій Горі. При цьому історія російських і «малоросійських» обителів Афону була представлена дослідниками як частина загальнослов'янського чернечого святогірського подвижництва. Таке розуміння перейшло і в середовище дослідників інших слов'янських обителів Афону [144; 342; 344; 345]. По-третє, дослідникам ХІХ ст. вдалося сформулювати найважливіші проблеми, пов'язані з Афоном, а саме проблеми колонізації Афону руським чернецтвом, а також проблеми внутрішньої еволюції руського чернецтва і створених ними монастирів, що стали осередками особливої чернечої культури.

У цей період увагу дослідників привернули постаті й паломницькі нотатки афонських прочан Василя Григоровича-Барського [130, 138–141, 150–151, 667–673, 690–696], Іполита Вишенського [154; 165], Серапіона Мотронинського [144], о. Леонтія (Яценко-Зеленського) [568, 8, 88, 92, 94–95], монаха Ігнатія (Деншина) [150, 12.13] та інших. У цьому відношенні історичний і духовно-культурний досвід Афону відкривав можливість нового осмислення практик «пелігримацій» або паломницьких подорожей, як про це наголошував Леонід (Кавелін) [344].

Водночас уже з середини XIX ст. афонський фактор починає братися до уваги при створенні оглядових робіт з історії Церкви в Росії, Україні, грецького і руського православ'я. Прикладом цього можуть слугувати різні посилання до історії Афону в роботі І. Соколова «Стан монашества в Візантійській церкві з половини IX до початку XIII століття» [460] або звернення до афонських сюжетів в першому томі «Історії Руської Церкви» Макарія (Булгакова) [359]. Також епізоди, пов'язані з історією Афону і святогірськими впливами на культуру і релігійне життя України, присутні в працях П. Куліша [332, 168–173; 333, 310–318], М. Костомарова [321; 322], М. Грушевського [259; 263] та інших.

Важливим поштовхом до зацікавлення з боку українських дослідників темою афонських впливів в українській історії, літературі і культурі стало виявлення полемічних послань і листів українського полеміста і афонського старця Іоана Вишенського. На сторінки вітчизняних видань ім'я цього українського афоніта вперше потрапило в 1845 році, коли було виявлено і надруковано постанову Собору Київської митрополії від 1621 р. «Совѣтование о благочестии» [174, 247–248]. В тому ж році П. Строевим були видані «Рукописи слов'янські і російські» (1848), де він описав рукописну збірку, що включала й твори Іоана Вишенського. Потім у 1858 році С. Соловйовим було відкрито декілька невідомих творів Іоана Вишенського [462]. У 1860 році Петрушевичем у Львові було опубліковане життє українського афонського старця Іова (Княгиницького), в якому згадувалось про старця Іоана Вишенського як сподвижника і близького друга преподобного Іова [130]. У 1865 році М. Костомаровим в «Актах Південно-Західної Росії» були опубліковані ще чотири маловідомих твори афонського подвижника [190]. Це дало поштовх С. Голубєву, І. Житецькому та іншим текстологам до подальших пошуків і видання рукописів афонського старця [254, 282]. Іван Франко, вважаючи твори Іоана Вишенського вершиною української полемічної літератури кінця XVI – початку XVII ст., присвятив їх вивченню окрему монографію і серію статей [495]. Творчість афонського

старця стала предметом досліджень М. Сумцова, А. Кримського, В. Щурата, М. Грушевського, М. Возняка, Д. Чижевського та інших [250; 260; 328; 414; 467; 566].

У XIX ст. з'являються перші короткі згадки про «малоросійський» скит «Чорний Вир» на Афоні. Зокрема, про нього лише в декількох рядках з'являються короткі згадки у єп. Порфирія (Успенського) [427, 93, 257], в Енциклопедичному словнику Ф. Брокгауза та І. Ефрона [237, 583], в «Путівнику по Афону» за 1895 р. [436, 60] і «Путівнику» А. Павловського [437, 99]. Також коротко згадується про «Чорний Вир» у листах афонського ієросхимонаха Сергія (Весніна), який побував у цій обителі в 1847 р. [447, 163–166], у творах святогірських ченців Никифора та Ієрофея під назвою «Повестованието за опленяванито на Света гора Атонска» (1824 р.), бібліотекаря Хиландарського монастиря о. Сави (Бройер; 1837–1912) за 1898 р. [445, 112–120] та ігумена монастиря Есфігмен архім. Герасима (Смірнакіса; 1862–1935) [600, 561–562]. У цих авторів, при загальних описах монастирів Афону, зустрічаються лише побіжні та короткі згадки про існування скиту «Чорний Вир», без детального огляду історії обителі та її зв'язків, без належного опрацювання джерел. Через це у жодному зі згаданих творів чи досліджень не було розкрито зв'язки «Чорного Виру» з українським чернецтвом та козацтвом та їх причетність до заснування обителі.

Так само і початкова історія заснованого на Афоні українським старцем Паїсієм Величковським в 1757–1758 рр. «малоросійського» Іллінського скиту лишилась досить слабо вивченою. Зацікавленість історією цієї афонської обителі пов'язана з виданнями і популяризацією в XIX ст. житій прп. Паїсія Величковського. Проте в основному більш докладні описи цієї обителі відносяться до XIX–XX ст., тоді як ранній період її розвитку в XVIII столітті удостоюється лише коротких і фрагментарних згадок.

У XIX столітті ченцями Іллінського скиту була укладена і видана коротка історія обителі. Найбільший інтерес представляє праця ченця Ігнатія за 1860 рік [296, 5–25]. Згодом ця робота була істотно відредагована і

виправлена, після чого з неї цензурою були видалені деякі «незручні» моменти щодо російсько-українського конфлікту в скиту [442; 443, 11–15]. Цікавим є опис скиту в статті «Малоросійська обитель на Афоні», написаній у 1893 р. молдавським князем О. Дабіжею [273, 35–38]. Коротко торкалися історії Іллінського скиту єп. Порфирій (Успенський) [429, 901–902], А. Муравйов [383, 185–186], архим. Леонід (Кавелін) [343], О. Дмитрієвський [277, 240–253, 381, 385] та В. Щурат [567, 40–41]. Про початковий період перебування прп. Паїсія Величковського на Афоні писав також проф. А. Яцимирський (1873–1925), який здійснив цінний внесок у вивчення життєвого шляху й спадщини прп. Паїсія Величковського [577, 196].

Попри те, що зародковий період історії Іллінського скиту лишився фактично поза увагою дослідників, він має важливе значення в історії не тільки слов'янського чернецтва на Афоні, а й усього святогірського братства XVIII століття.

Доводиться визнати, що основна увага переважної більшості авторів XIX і початку XX ст. була зосереджена головним чином на сучасних їм процесах, що відбувалися на Афоні в ті десятиліття. Через це питання історії українських чернечих осередків на Афоні у попередні століття фактично залишилось поза їхньою увагою. Особливості праць цього періоду були обумовлені домінуванням акцентів і підходів, що сформувалися під сильним впливом церковних авторів. Саме тому роботи цього періоду характеризуються описовими позитивістськими підходами. Водночас маловивченими залишилися питання організації внутрішнього життя вітчизняних чернечих громад на Афоні, особливості побуту і культурного світу подвижників і характер відносин, які пов'язували афонських ченців і монастирі між собою і з зовнішнім світом, зокрема й з Україною.

Радянський період виявився менш плідним, хоча і в цей час проявлявся певний інтерес до питань історії Афону у російській та українській історіографії, зокрема з кінця 1940-х років. Це пояснювалося як результатами антирелігійної пропаганди попередніх десятиліть, а також зростанням у

післявоєнний час інтересу радянської науки до історії Балкан на тлі активних культурних і політичних контактів країн соціалістичного табору, в який входили Болгарія, Югославія, Албанія, Угорщина і Румунія, а також деяким пом'якшенням політики ставлення комуністичного режиму до релігії і церкви. Серед іншого, в ході кампанії ліквідації в 1946 р. сталінським режимом Української греко-католицької церкви радянською цензурою було дозволено перевидати полемічні твори українського афонського подвижника-полеміста Іоана Вишенського поч. XVII ст., спрямовані проти Берестейської унії. Особлива заслуга у виданні цих праць афонського подвижника належить І. Єр'оміну [140]. Завдяки цьому послання Іоана Вишенського з 1950-х рр. потрапили до радянських шкільних підручників і хрестоматій з української літератури, завдяки чому у радянській Україні, незважаючи на пануючу тоді ідеологію атеїзму, викладачі, студенти і школярі могли дізнаватися про Афон і його традиції [551, 17]. Творчість Івана Вишенського стала предметом досліджень багатьох радянських українських та російських дослідників [286, 40–60; 316; 317; 409; 410; 411; 412; 523; 575; 582].

Водночас, активний інтерес до Святої Гори, її історії та спадщини та її значення в історії Русі продовжував зберігатись в емігрантському середовищі. Прикладом цього може слугувати ґрунтовна праця російського історика-візантиніста О. Соловйова (1890–1971) під назвою «Історія руського монашества на Афоні» [461]. Також заслуговують уваги праці ще одного російського емігрантського вченого Г. Острогорського (1902–1976) [289]. Його пошуки охопили, в тому числі, і сюжети, пов'язані з візантійським та афонським чернецтвом [288; 290]. Прикладом цього може слугувати його книга «Історія візантійської держави» [401].

Найбільш виразно афонська тематика прозвучала в роботах одного з видатних візантиністів, російського історика-емігранта в Югославії В. Мошина. Йому належить одне з найбільш глибоких досліджень, присвячених появі руського чернецтва на Афоні. Стаття дослідника під назвою «Руські на Афоні і русько-візантійські відносини в X–XII ст.» була

опублікована в 1950 р. в Празі [379]. По суті, це перше після О. Соловйова ретельне дослідження давньоруської присутності на Святій Горі, в якому дослідник пов'язав духовні процеси і шукання Київської Русі та її еліт з політичними, соціально-економічними та церковно-адміністративними процесами в Києві, Константинополі і на самому Афоні. Значною мірою висновки В. Мошина повторені в багатьох сучасних дослідженнях [242; 329; 470; 541]. Крім цього, Мошин першим з істориків приділив увагу устрою афонських монастирів, внутрішнім інститутам чернецтва Святої Гори, формам духовного і адміністративного управління чернечої республіки [378; 378а; 381]. По суті, Мошину вдалося розглянути минуле давньоруської та інших слов'янських обителей на Святій Горі в загальнополітичному контексті історії регіону і існуючих тоді слов'янських держав, які шукали контактів і паритетних відносин з Візантією X–XII століть.

Окремої уваги заслуговують праці російського емігрантського історика українського походження, автора фундаментальної праці з історії руського чернецтва І. Смолича (1898–1970) [455], який присвятив зв'язкам з Афоном кілька своїх праць [454; 593]. Окремих епізодів зв'язків з Афоном фрагментарно торкався у своїх працях російський емігрантський історик, один із засновників і професор Свято-Сергіївського православного богословського інституту в Парижі А. Карташов (1875–1960) [311, 451–578; 312, 273]. Його учнем і послідовником став відомий богослов, патролог і візантиніст прот. І. Мейєндорф (1926–1992), який присвятив чимало уваги Афону та афонській спадщині в контексті досліджень ісихазму і його впливів у Візантії, на Балканах і Русі [365; 366; 367; 587; 588; 589; 590]. Завдяки його працям інтерес до ісихазму та афонської спадщини поширився як серед західних вчених, так і радянських. Серед учнів І. Мейєндорфа варто відзначити грецького професора А. Тахіаоса – фахівця з греко-слов'янських церковних, духовних і культурних зв'язків з IX по XVIII ст. [470; 601]. Він вперше видав автобіографічний твір прп. Паїсія Величковського і низку інших його праць, а також присвятив спадщині прп. Паїсія цілу серію

досліджень і публікацій, які нараховують понад 20 праць [471]. У 1970-ті рр. він вперше здійснив пошук слов'янських рукописів у монастирських бібліотеках Святої Гори Афон. Зокрема, він зробив чимало відкриттів в архівосховищі Русика, вперше докладно описавши кожен знайдений рукопис і ілюструючи багато з них. Виданий ним у 1981 р. грецькою мовою Каталог слов'янських рукописів Пантелеймонова монастиря мав неоціненний внесок у збереження культурної і духовної спадщини Русика [177].

Серед російських емігрантських дослідників варто також згадати біографа старця Паїсія Величковського – прот. Сергія Четверікова (1867–1947), який чимало зробив для популяризації його спадщини [515]. Проте він, працюючи в еміграції над книгою, не мав можливості шукати матеріали в архівах і користувався переважно надрукованими до революції списками житій Паїсія Величковського, у зв'язку з чим не зміг додати нічого нового. Торкався історії Іллінського скиту на Афоні й емігрантський письменник українського походження В. Ващенко, проте його праця фактично повторювала дорадянські видання з історії цієї обителі [248].

Відомий український вчений і церковний діяч митрополит Іларіон (Іван Огієнко; 1882–1972) намагався на еміграції покласти початок українського афонознавства, підготувавши нову окрему монографію під назвою «Свята Гора Афон». Проте, згідно зі свідченнями І. Огієнка, рукопис цієї його праці загинув під час II-ї Світової війни у Празі, куди був переданий для друку у видавництві Ю. Тищенка [398, 225]. Серед праць І. Огієнка з дотичної тематики також варто відзначити його книги «Українське монашество» [397] та «Українська Церква» [396]. Серед українських емігрантських істориків дещо епізодично згадував про зв'язки українського православного чернецтва з Афоном в XVI–XVIII ст. І. Власовський, проте оскільки ця тема не була для нього основною, вона не знайшла належного розкриття в його працях [249a]. Також професор Українського католицького університету в Римі Ю. Федорів, здійснивши паломництво на Афон, в 1960 р. видав у Торонто свої паломницькі нариси «На Чернечій горі Атос» [484], проте у них містився

переважно опис сучасного стану афонських монастирів і лише побіжно і в загальних рисах згадувалось про їх історію.

Цінний внесок у вивчення афонської спадщини візантійської доби, зокрема й давньоруського чернецтва, здійснили французькі візантиністи, які продовжили започатковану ще російськими дореволюційними візантиністами і припинену в СРСР справу видання актів афонських монастирів. Зокрема, зусиллями Г. Мілле, Г. Руйар, П. Коломпа та інших в 1937 р. у Парижі видано перший том серії «Архіви Афону» (*Archives de l' Athos*), де вперше було опубліковано документи Великої Лаври прп. Афанасія Афонського [197]. Цією працею було покладено початок масштабної роботи з вивчення, опису та публікації актової спадщини афонських монастирів візантійської доби. Після Другої світової війни цей напрямок поновили французькі візантиністи П. Лемерль та інші, які продовжили справу з пошуку, копіювання, дослідження та видання збірників актів з архівів афонських монастирів візантійської доби [585]. До цієї афонознавчої школи в різні часи входили такі видатні вчені, як М. Ікономідис, Ж. Дагрон, Ж. Бомпер, Д. Папахріссанфу, Ж. Лефор, Е. Метревелі, В. Краварі, М. Живойнович, К. Смірліс, О. Делуї та інші. В продовженій ними видавничій серії «*Archives de l' Athos*» вийшло дванадцять томів, серед яких було перевидано й акти руського Пантелеймонівського монастиря візантійської доби [199].

Окрім французької школи, активно займалися афонознавчими студіями й німецькі вчені. Зокрема, в роки II-ї Світової війни у 1941 р. на Афон прибула німецька наукова експедиція, до якої входили німецькі візантиністи проф. Ф. Дельгер і д-р Е. Вайганд, які за сприяння Священного Кіноту були допущені в усі бібліотеки і архіви святогірських монастирів, у тому числі і Русика. З ініціативи німецького уряду в бібліотеках Афону почалася систематична наукова робота. Крім старовинних рукописів, ці фахівці вивчали православні медитативно-духовні практики і традиції ісихазму [554, 201–202]. Результати проведеної в серпні-вересні 1941 р. німецької наукової

експедиції на Святу Гору були частково опубліковані в книзі «Чернеча країна Афон» (обсяг 303 сторінки), двічі виданої в Мюнхені в 1943 та 1945 рр. [580]. Гарантувавши афонським монастирям збереження колишньої автономії, німецьке окупаційне командування поставило на Афоні замість грецького власного цивільного губернатора Святої Гори. Цю посаду весь період окупації обіймав згаданий вчений-візантолог Ф. Дельгер, який досить старанно ставився до захисту афонських монастирів і видав значний масив афонських архівних документів, серед яких були й ті, що стосувались давньоруського чернецтва на Афоні. Зокрема, він зібрав і опублікував збережені в афонських архівах реєстри актів візантійських імператорів, описи Іверона та ін. [204; 205; 206].

Порівняно з афонськими актами візантійської доби, поствізантійські документи афонських монастирів досі вивчені в значно меншій мірі і відомі лише в коротких описах і реєстрах, виданих грецькими дослідниками в серії «Αθωνικά Σύμμεκτα» [211; 216; 217; 218; 219; 221; 222; 223; 224; 225].

Щодо радянських вчених, то афонська тематика в їхніх працях переважно лишалась осторонь через ідеологічні обмеження з боку правлячого комуністичного режиму СРСР. Афонські сюжети мали лише незначне епізодичне відображення при розкритті питань слов'янської колонізації Балкан, проблеми формування панівних класів і еліт в Візантії і слов'янських країнах її впливу. Саме такі аспекти історії церкви і держави виявляються в працях О. Каждана [306], Г. Літаврїна [349; 349а; 350], К. Хвостової [499], Є. Наумова [388; 389], О. Іванової [291; 292; 293]. Значний внесок було здійснено радянським вченим Б. Фонкічем, який описав і видав великий масив грецьких документів, які зберігались в радянських бібліотеках і архівах, і серед них документи афонських ігуменів та ченців [115; 128; 129; 185; 186; 188; 490; 491; 492]. Справжнім проривом у радянській науці можна вважати появу зацікавленості темою впливів ісихазму в історії та культурі східнослов'янських земель у післямонгольську добу (XIV–XV ст.), яку слідом за І. Мейєндорфом і А. Тахїаосом

досліджували видатні радянські вчені Д. Ліхачов [351, 311–324; 352, 113], Л. Успенський [482], Г. Прохоров [433, 96; 434, 11], М. Тихомиров, Б. Фонкіч [185, 58–66], Б. Флоря [489], А. Турілов [362, 148] та інші. Проте у їхніх працях головна увага приділена переважно впливам цієї афонської традиції в північно-руських землях, де постало Московське князівство, тоді як її поширення і впливи в Києві та українських землях у більшості з них розглядаються досить побіжно.

Важливою подією була перша радянська науково-дослідна експедиція на Афон в 1983 році. До її складу входили М. Тихомиров, А. Турілов, А. Лебедев та архім. Іннокентій Просвірін, які займались дослідженням слов'янських рукописів у бібліотеках афонських монастирів. Результатом роботи став опис 158 рукописних книг бібліотек Русика і Ксилургу, які в радянські часи так і не були опубліковані [142, 5–6; 172; 478, 452].

Активізація досліджень історії та спадщини Афону стала можливою після розпаду СРСР. Найбільш продуктивними виявилися зусилля дослідників останніх десятиліть. Особливий інтерес до цієї тематики був спричинений ювілеєм 1000-ліття давньоруського чернецтва на Афоні, який відзначався в 2016 році. Серед сучасних дослідників історії давньоруського чернецтва на Афоні варто відзначити праці російського вченого М. Бібікова, яким у перекладі російською мовою було видано звід візантійських актових свідоцтв про Русь, що стосуються чернецтва на Афоні, та інші праці [169, 131–246; 242]. Також заслуговують уваги дослідження А. Нікітіна [229], П. Кузенкова [329], О. Марченко [364], О. Уханової [483] та інших.

Відносно стосунків з Афоном у контексті історії України та її духовно-культурного життя XVI–XVIII ст., то певні епізоди цього періоду згадуються в працях сучасних українських дослідників Є. Чернухіна [127, 172–198; 202; 509; 510; 512; 513, 50–53], Б. Гудзяка [266], І. Ісіченка [446, 10–18], І. Мицька [376], Ю. Пелешенка [412; 413], В. Ткачука [475; 475a], І. Хроненка [501; 502], російських дослідників Б. Фонкіча [128; 129; 186; 188; 185, 58–66; 491, 143–144], Б. Флорі [489], В. Ченцової [503; 504; 507; 506; 508], А. Турілова

[236], польського дослідника Є. Остапчука [400] та інших. Проте тема ця лишається іще маловивченою, а більшість згадок видаються фрагментарними і не систематизованими до кінця, оскільки означена тематика переважно виходила за межі основної мети здійснюваних досліджень.

Попри те, що тема історії Православної Церкви та православного чернецтва в Україні XVI–XVIII ст. досить ретельно досліджена такими сучасними українськими істориками, як В. Ульяновський [302; 303], С. Плохій [419; 420], В. Ластовський [336; 337; 338; 339; 340], О. Крижанівський [304], Б. Гудзяк [266], І. Лиман [346], О. Прокоп'юк [432], М. Яременко [573, 172–178; 574], О. Кузьмук [330; 331] та інші, історія церковно-культурних зв'язків українського чернецтва з Афоном цього періоду не знайшла належного розкриття в їхніх працях.

Слід зазначити, що історії Іллінського скиту другої половини XIX ст. приділена увага у працях російської історикині Л. Герд [251, 60–72]. Найбільш докладно історія цієї обителі була описана у виданій у 2011 р. книзі у співавторстві англійського дослідника М. Феннела та російських дослідників П. Троїцького і М. Талалая [485, 16–24; 82–87]. Однак у всіх цих роботах в основному детально описується історія Іллінського скиту в XIX–XX ст., тоді як початковому періоду обителі в XVIII ст. приділено незначну увагу. У дослідженнях життя засновника Іллінського скиту прп. Паїсія Величковського теж мало приділялось уваги афонському періодові його діяльності, більше зосереджуючись на румунському періодові культурно-просвітницької діяльності його школи. Так само певні згадки про український скит «Чорний Вир» на Афоні зустрічаються у працях сучасних болгарських дослідників К. Павлікіянова та К. Бояджиєвої, які описували історію болгарського Зографського монастиря на Афоні і побіжно згадували про існування на його території скиту «Чорний Вир» [245; 247; 314; 404].

З темою контактів українського козацтва з афонським чернецтвом тісно пов'язане питання про релігійні традиції козацтва. Остання тема досить обширно висвітлена в працях О. Апанович, Ю. Мицика, В. Смоля,

Т. Чухліба, С. Плохія, В. Брехуненка, О. Гуржія, І. Лимана, В. Щербака, Н. Яковенко, С. Леп'явка, О. Бачинської, В. Горобця, В. Степанкова, Т. Таірової-Яковлевої, О. Кузьмука, А. Гурбика, О. Алфьорова та багатьох інших. Проте у всіх цих роботах не приділялось більш прискіпливої уваги зв'язкам саме з афонським чернецтвом. Комплексної наукової систематизації всіх наявних відомостей і джерел та реконструкції духовно-культурних і релігійних контактів України та Святої Гори, а також питання української присутності на Афоні не проводилося.

Таким чином, проблематика української присутності на Афоні і духовно-культурних контактів в українських землях зі Святою горою ще не отримала окремого ретельного розгляду в історіографії.

1.2. Джерельна база роботи

Корпус джерел дисертаційного дослідження досить значний і охоплює чималу кількість різних документів та інших письмових свідчень. Деяка частина з них була опублікована в різні часи, проте значна кількість досі не опублікована. Проведені пошуки в українських, афонських та російських архівах і виявлені там матеріали дозволили відкрити чимало невідомих фактів, які вперше вводяться у науковий дискурс з історії української присутності на Афоні.

Пропоноване дослідження спирається на різноплановий масив використаних джерел. Значна кількість проблем, які розглядаються в дисертаційному дослідженні, вимагає використання критичного підходу, як до опублікованих документів, так і неопублікованих архівних матеріалів.

У ході роботи над дисертацією автором з метою здійснення дослідження та виявлення документів і джерел щодо історичних духовно-культурних зв'язків України і Афону та української присутності на Святій Горі було опрацьовано фонди 17 архівів. З них 4 архіви в Україні: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України); Централь-

ний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ); Державний архів Чернігівської області (Держархів Черніг. обл.) та Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Інші 13 архівів – закордонні. З них 7 архівів розташовані в автономній чернечій республіці на Святій Горі Афон у Греції, які є малодоступними для світських дослідників і розташовані при афонських монастирях: Архів Болгарського Зографського монастиря на Афоні (АБЗМА); Архів Ватопедського монастиря на Афоні (АВМА); Архів Руського на Афоні Пантелеймонівського монастиря (АРПМА); Архів Сербського Хиландарського монастиря на Афоні (АСХМА); Архів монастиря Симонопетра на Афоні (АМСА); Архів Пантократорського монастиря на Афоні (АПМА) та Архів Протату Афону. Також були опрацьовані фонди і матеріали Патріаршого архіву Вселенського Константинопольського Патріархату у Фанарі (Туреччина) та мікрофільмовані копії архіву Афонського Іллінського скиту, які зберігаються в приватному архіві в Оксфорді (Великобританія) і належать д-ру Н. Феннелу. Серед російських архівів були опрацьовані та використані в роботі матеріали з фондів чотирьох архівів: Російського державного архіву древніх актів (РДАДА); Російського державного історичного архіву (РДІА); Російського державного архіву Військово-морського флоту (РДА ВМФ) та Відділу рукописів Російської державної бібліотеки (ВР РДБ).

Значну кількість джерел автором дисертаційного дослідження було опрацьовано у фондах **Центрального історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України)**. Чимало документів з досліджуваної теми міститься у фонді 59 «Київська губернська канцелярія», в якому збережено справи за 1708–1782 рр. Зокрема, тут зберігається 9 справ, які розглядалися Київською губернською канцелярією у XVIII ст. у зв'язку з перебуванням у Києві афонських ченців, як грецьких, так і українських, болгарських та інших. Також у фонді 127 «Київська духовна консисторія» містяться 9 справ щодо українських афонських ченців, які у XVIII ст. повернулись до України, або збирали пожертви на свої афонські обителі в українських землях. У фонді

229 «Архів Коша Нової Запорозької Січі» містяться документи і листування, які засвідчують зв'язки Січі з представниками афонських монастирів у XVIII ст., зокрема з засновником скиту «Чорний Вир» Григорієм Голубом, із засновником Іллінського скиту ігуменом Паїсієм Величковським та збирання на Січі його посланцем пожертв (див.: дод. Е. Іл. 21 – 23), перебування на Січі рукоположеного на Афоні єпископа Анатолія Мелєся, надання пожертв на афонський Ватопедський монастир тощо. У фонді 128 «Киево-Печерская лавра» містяться 4 справи щодо афонських ченців, які просились прийняти їх до Лаври або контактували з лаврським керівництвом у церковних і видавничих справах. Також цінні документи містяться у фонді 51 «Генеральна військова канцелярія», де збережено документи XVII–XVIII ст., та у фонді 131 «Київський Пустинно-Миколаївський (Микільський) чоловічий монастир».

Цінними джерелами з історії української присутності на Афоні, які вперше використані автором дисертаційного дослідження, є матеріали справи з фонду 51 «Генеральна військова канцелярія» за 1750–1751 рр. щодо підсавула III компанійського полку Івана Семонаса, який у афонському скиті «Чорний Вир» був ченцем [1]. Також цінними є матеріали фонду 127 Київської губернської канцелярії з вересень 1756 р. у справі ченця Чорновирського скиту Іова (Бутенка) [11, 3–3 зв., 5], матеріали справи за 1766 р. щодо ієромонаха Серафіма [13, 3а] та за 1767 р. щодо монаха Серапіона (Луговського), колишнього козака Миргородського полку [13, 1–12].

Завдяки цим та іншим архівним документам стали відомі імена більше десятка українських афонських ченців зі скиту «Чорний Вир» та інших афонських обителів, та їхні духовно-культурні зв'язки з українськими церковними і світськими діячами.

Отже, розглянуті нами фонди ЦДАУК містять суттєвий масив інформації, який склав значну частину дисертаційного дослідження.

У рамках роботи над дисертаційним дослідженням були використані джерела, які зберігаються в **Інституті рукопису Національної бібліотеки**

України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ). Зокрема, у матеріалах фонду V «Одеське товариство історії та старожитностей» міститься колекція рукописів 1254–1930-ті рр., серед іншого, збереглися документи про перебування в українських землях ченців Лаври св. Афанасія [37; 38]. З рукописних документів фонду 14 «Колекція історичних документів 1490–1962 рр.» відомо про перебування в Києві представників афонського Іверського монастиря [39, 3 зв. – 4; 6–7 зв.]. У колекції рукописів з фонду 301 «Церковно-археологічний музей КДА (Лебедєв)» зберігаються матеріали, які стосуються українського афонського ченця Анатолія (Мелеся), поставленого на Афоні во єпископа Мелетинського [43]. У колекції рукописів фонду 312 «Києво-Софійський собор. Зібрання рукописних книг XV–XIX ст.» зберігаються документи про те, що в Україні від Зографського монастиря в 1767–1768 рр. з метою збирання пожертв перебував ієромонах, київському митрополиту Арсенію (Могилянському) передав відповідного листа від ігумена Зографського монастиря на Афоні архімандрита Акакія [44, 851].

Грецькі документи, які зберігаються в колекціях Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), серед яких є низка документів, які стосуються зв'язків з Афоном в XVIII ст., були описані Є. Чернухіним [127; 511, 231–237], що значно полегшило пошуки. Водночас, рукописи з колекцій Інституту рукопису НБУВ іще потребують подальшого вивчення. Специфічний стан упорядкування, в основу якого покладено різноманітні дорадянські колекції, ускладнює можливості хронологічного та тематичного опрацювання матеріалів та документів фондів згаданої установи, через що пошук і введення у науковий обіг джерел, які стосуються зв'язків з Афоном, іще лишається попереду.

Під час пошукової роботи було опрацьовано матеріали **Центрального державного історичного архіву України у м. Львів (ЦДАЛ)** та **Державного архіву Чернігівської області**. Зокрема у першому, в фондї 129 «Львівський ставропігійський інститут», зберігається лист від 5 січня 1614 р. до Львівського православного братства, в якому з Афону пише колишній

молдавський митрополит Мардарій [35]. У Чернігівському обласному архіві у фонді 679 «Чернігівська духовна консисторія» зберігаються матеріали щодо ієродиякона Іоасафа (Петренка), який на Афоні був ченцем скиту «Чорний Вир» [46, 1–9]. З іншої справи Чернігівської духовної консисторії відомо, що у Чернігові подвизались декілька колишніх ченців афонського Зографського монастиря [47, 107; 48, 89 зв. – 91]. Ці документи дозволили встановити додаткові невідомі факти з історії української присутності на Афоні та зв'язків афонських ченців з українськими монастирями.

Серед закордонних архівів, що були опрацьовані автором в рамках дисертаційного дослідження, найбільший інтерес являють архіви афонських монастирів, які розташовані в автономній чернечій республіці на Святій Горі Афон у Греції і які є малодоступними для світських дослідників.

Окремі архіви афонських монастирів до цих пір є малодослідженими. У деяких з них чимало цінних документів досі не каталогізовані та не описані і зберігаються у малоприспособлених умовах, розкладені без належного сортування по коробках і ящиках, не очищені від пилу, цвілі, грибків та жучків. Все це суттєво ускладнює дослідження, оскільки навіть самі ченці, які відповідають за ці архіви, нерідко не знають, де і які документи там можуть бути. Лише останніми роками в архівах афонських монастирів розпочалася робота з приведення збережених там документів і рукописів у належний стан відповідно до світової практики архівозберігання.

Одним з найкраще за останні роки був переобладнаний і опрацьований **Архів Руського на Афоні Пантелеймонівського монастиря (АРПМА)**. Ченцями цієї обителі за допомоги світських науковців був здійснений детальний опис всіх збережених тут документів і укладений відповідний каталог [142; 170]. Всі документи в архіві Пантелеймонівського монастиря (Русика) розсортовані і пронумеровані відповідно до тематики по окремих описах. Зокрема, опис 10 містить документи з історії монастиря з 1705 по 2005 рр.; опис 16 містить акти грецькі, сербські, молдавські та руські за 1030–1819 рр.; опис 18 містить османські акти, які стосуються монастиря за

1454–1910 рр.; опис 36 містить листування (вхідні листи) Пантелеймонова монастиря з різними афонськими обителями; опис 42 містить листування (вхідні листи) монастиря з різними духовними особами. Найдавнішими актами, які зберігаються в описі 16 і стосуються цієї руської обителі, заснованої ще за часів київських князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого, є монастирські документи від 1030 [54, 1–1 зв.], 1048 [55], 1071 [57] та 1143 років [58], акт Протата від 1169 року [59] тощо. Також в описі 16 збереглися деякі хрисуви візантійських імператорів та сербських деспотів і князів, грамоти молдавських і волоських господарів, а також московських царів. В описі 18 збереглися фірмани османських правителів щодо цієї давньоруської обителі. Водночас, чимало документів Русика загинули в результаті численних пожеж та пограбувань монастиря, а також через неодноразові періоди занепаду і запустіння обителі.

Під час роботи над дисертацію було частково опрацьовано деякі матеріали з **Архіву грецького Пантократорського монастиря на Афоні (АПМА)**. Зокрема, під нумерацією Ф 4/1 – Ф 4/18 в окремій папці тут зберігаються омології афонської Костянтинівської келійної обителі за 1779–1841 рр. (див.: дод. Е. Іл. 20), що була відновлена і відбудована в XVIII ст. українським подвижником і церковно-культурним діячем прп. Паїсієм Величковським. Зберігається в Пантократорському монастирі і частина архіву «малоросійського» Іллінського скиту за XVIII–XX ст., де подвизалися колишні запорозькі, задунайські та кубанські козаки. Проте цей архів досі залишається не розібраним і не описаним, через що доступ дослідників до нього лишається закритим, через що дослідження історії цієї української обителі є перспективним напрямком роботи у майбутньому.

Серед закордонних архівів був опрацьований **мікрофільмований архів Афонського Іллінського скиту**, який зберігається у приватній колекції д-ра Ніколаса Феннела в Оксфорді (Великобританія). В 1991 р. під час перебування в Іллінському скиту на Афоні він зробив мікрофільмовані копії певної частини скитського архіву, зокрема монахологіїв та інших документів.

Серед них цінною є копія омології, підписаної єпітропами Пантократорського монастиря на ім'я дикєя Іллінського скиту від 1798 року [89, 1–2]. Серед приватних архівних колекцій автором дослідження також вводиться у науковий обіг невідомий рукопис румунською мовою під назвою «Memoriu» [209, 13 зв.]. Цей документ був нещодавно знайдений молдавським істориком Олександром Маголою в одній із закинутих румунських келій на Афоні [531, 68]. Датується він кінцем XIX ст. і є перекладом звернення афонських келіотів до російського імператора, які повідомляють про стан руського чернецтва на Афоні. Серед іншого, його автори окрему увагу приділяють скиту «Чорний Вир», торкаючись як його виникнення, так і матеріального стану та причин занепаду [209, 13 зв.].

Серед опрацьованих в **Архіві Ватопедського монастиря на Афоні (АВМА)** найбільший інтерес у рамках дослідження щодо українсько-афонських зв'язків представляє «Вкладна книга» за 1761–1764 рр., яка зберігається в архіві Ватопеду [78, 9 зв. – 26] (див.: дод. Е. Іл. 5). У ній зафіксовані записи про зібрані пожертви на Ватопедський монастир серед української козацької старшини, зокрема в Чернігові, Новгород-Сіверському, Харкові, Сумах, Охтирці, Білгороді, Черкасах, Києві та інших містах. Також у колекції архіву монастиря представляє цінність рукопис № 8 – заповіт слов'янською мовою від 1667 р. за підписом Роксани (Роксандри) домни Хмельницької – невістки гетьмана Богдана Хмельницького, що вийшла заміж за Тимоша Хмельницького [79, 1–1 зв.]. Під № 717 в архіві Ватопеду зберігається колекція рукописів з перекладами зі слов'янської на грецьку мову, здійснених проігуменом Ватопедського монастиря архімандритом Філаретом, який родом походив із м. Ізмаїл і був тісно пов'язаний із Задунайською Січчю [80, 57; 81, 142–151 зв.; 82, 153–153 зв.; 83, 161–214; 84, 55–56].

Цінні джерела щодо українсько-афонських зв'язків було виявлено під час роботи в **Архіві болгарського Зографського монастиря на Афоні (АБЗМА)**. Архів цього монастиря наразі перебуває у стані опрацювання і

чимало його документів іще невідомі дослідникам. Серед рукописів архіву цього монастиря про перебування його ченців у Києві та інших українських містах засвідчує рукопис XVII–XVIII століть, що має назву «Руський Зографський Пом’яник» (болг. Руски Зографски Поменик) [49] (див.: дод. Е. Іл. 2 – 4). Він складається із 116 паперових листів і датується періодом від 1639 р. і до російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [49]. Рукопис являє собою унікальну пам’ятку, яка свідчить про дуже тісні стосунки Зографської обителі з Україною, даючи змогу пролити світло на досі невідомі факти з історії як монастиря, так і зв’язків української козацької старшини з Афоном [559; 561]. Цей афонський Пом’яник є унікальною пам’яткою та важливим джерелом до біографій українських гетьманів та козацької старшини. Він дозволяє встановити імена учасників різних історичних подій, виявити їхні родинні зв’язки тощо. У ньому збережено свідчення не тільки про знатних українських меценатів, але й повні відомості про склад їхніх родин. Останнє являє особливу цінність, оскільки про багатьох представників української козацької старшини та шляхти таких даних не збереглося і завдяки цьому рукопису є можливість відновити генеалогічне древо цих родів [559; 561].

Також у Зографському монастирі зберігається чимало українських стародруків XVII–XVIII ст., які також засвідчують факт тісних зв’язків обителі з Україною (див.: дод. Е. Іл. 68 – 70). Подальше опрацювання документів з архіву Зографського монастиря, їх опис та каталогізація дозволять виявити додаткові невідомі факти і документи як з історії зв’язків цієї афонської обителі з українськими землями, так і існування при монастирі українського «козацького» скиту «Чорний Вир».

У рамках роботи над дисертацією були опрацьовані матеріали **Архіву сербського Хіландарського монастиря на Афоні (АСХМА)**. Завдяки цьому було вперше виявлено лист ієросхимонаха Антонія (Булатовича) до імператора Миколи II за 1912 р., який стосується «козацького» скиту «Чорний Вир» на Афоні [51, 10–10 зв.]. Цей документ дає додаткові важливі відомості до історії існування цієї української «козацької» обителі на Афоні.

Також у Хіландарі зберігаються фрагменти імовірного оригінального рукопису Івана Вишенського, рукописні книги з українських земель XV–XVI ст., а також чимало українських стародруків зі Львова, Острога і Києва XVII–XVIII ст. Подальші пошуки й дослідження в архіві Хіландарського монастиря дозволять відкрити нові сторінки з історії зв'язків цієї обителі з Україною.

У ході роботи над дисертацією опрацьовано в **Архіві монастиря Симонопетра на Афоні (АМСА)** рукопис «Кодекс А», де записані найважливіші події в житті обителі з 1620 по 1800 рр., і де містяться відомості про ігуменство Паїсія Величковського у цій обителі у 1762 році [76, 68] (див.: дод. Е. Іл. 16). Інших документів, які б стосувались зв'язків монастиря Симонопетра з Україною в архіві цього монастиря виявлено не було, оскільки через неодноразові пожежі в монастирі загинула більша частина документів та рукописів.

Цінні документи про українську присутність на Афоні та українсько-афонські зв'язки можуть зберігатись в **Архіві Протату Афону**. Проте цей архів є закритим для світських дослідників. Єдиний документ, виписки з якого вдалося отримати з цього архіву, є акт від 12 вересня 1787 р., підписаний представниками 17 монастирів Афону. Цим актом проєстоси афонських монастирів повідомляють, що за погодженням із Константинопольським патріархом вони постановили накласти на три «руські скити» на Афоні, а саме Іллінський, Чорновирський та скит «Св. Богородиці» (Ксилургу) обов'язок сплатити османам в якості податку харадж на рівні з іншими самоврядними афонськими монастирями і скитами [85, 166-168; 212, 68–69]. Таким чином подальше дослідження матеріалів архіву Протату Афону є перспективним напрямком діяльності, що дозволила би відкрити досі невідомі документи та сторінки історії української присутності на Афоні та українсько-афонських зв'язків.

У рамках роботи над дисертацією було опрацьовано частину матеріалів **Патріаршого архіву Вселенського Константинопольського Патріархату**

у **Фанарі (м. Стамбул, Туреччина)**. Спеціальний дозвіл на це був отриманий автором з благословення Синоду Константинопольського Патріархату № 382 від 26 травня 2018 р. Зокрема, в архіві Патріархату серед вихідної документації зберігаються копії грамот константинопольських патріархів щодо Пантелеймонівського монастиря та Іллінського скиту на Афоні за 1803, 1833, 1834 та інші роки [86; 87; 88]. На жаль, більш древніх документів щодо цих обителей виявити не вдалося, оскільки значна частина архіву Патріархату загинула в результаті пожежі у середині ХХ ст. Інша частина архіву (синодальна) є закритою для світських дослідників, тож можливість опрацювання її фондів у майбутньому допомогло би виявити нові документи і факти з досліджуваної теми.

Серед зарубіжних архівів окреме місце займають російські архіви, де зберігається чимало документів про поїздки делегацій афонських монастирів через українські землі до Москви, а згодом Санкт-Петербурга протягом XV–XIX ст. Зокрема, важливі документи, що стосуються досліджуваної теми, були виявлені у **Російському державному архіві древніх актів (РДАДА)**. Так у фонді 52 «Зносини Росії з Грецією» міститься значний масив справ щодо приїзду афонських ченців задля збирання пожертв та в інших справах. Окремі документи містяться й у фонді 89 «Зносини Росії з Туреччиною». У фонді 1183 «Московська контора Синода, м. Москва, 1746–1747» теж містяться справи про приїзди делегацій афонських монастирів, зокрема для отримання «жалування», яке надавалось із державної казни через Московську синодальну контору раз на п'ять років на утримання афонських монастирів. У фонді 381 «Рукописний відділ бібліотеки Московської Синодальної друкарні (колекція)» зберігаються рукописні церковно-богослужбові книги XI–XIX ст. (серед них 178 на пергаменті), серед яких є й такі, що були привезені з бібліотек афонських монастирів. З одного з таких рукописів відомо, що в XVI ст. «Пан Филип» з Волині передав на афонський монастир Хіландар «красні» церковні облачення [95, 227 зв.]. У **Російському державному історичному архіві (РДІА)** у фонді 796 «Канцелярія Синоду»

збереглися документи щодо окремих ченців із афонського скиту «Чорний Вир» [96, 4] (див.: дод. Е. Іл. 12), а у фонді 834 «Рукописи Синоду» збереглися матеріали про укладання на Афоні при Зографському монастирі українським ієромонахом Іаковом (Блонницьким) словників «Лексикон елліно-славенський» та «Лексикон славено-елліно-латинський», а також «Граматики нової старого і славного язика славенського», та висновки щодо них цензорів Московської синодальної друкарні, якими ці твори було позбавлено права на друк. У відділі рукописів Російської державної бібліотеки (РДБ) у фонді 87 «Зібрання рукописних книг В. І. Григоровича» зберігається Codex Marianus (так зване «Марійнське Євангеліє») – одна з найдавніших пам'яток глаголичного письма, віднайдена В. Григоровичем у руському скиту «Ксилургу» на Афоні [100]. У фонді 862 «Архів архімандрита Інокентія (Просвирніна)» зберігаються документи службової, наукової та церковно-громадської діяльності фондоутворювача, його творчі рукописи, листування, фотоархів, мікрофільми і мікрофіші тощо. Зокрема, серед документів фонду в окремій підгрупі зібрані «матеріали, що зберігаються у монастирях Святої Гори Афон і привезені архім. Інокентієм (Просвирніним) з наукової експедиції 1983 року». Серед цих матеріалів, зокрема, зберігається копія листа від 31 травня 1707 р., яким чернігівський архієпископ Іоан (Максимович) видав грамоту наміснику Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей», виписану з дозволу «Пана Гетьмана і Ковалера» Івана Мазепи [99]. У Російському державному архіві Військово-морського флоту (РДА ВМФ) у фонді 190 «Військово-похідна канцелярія адмірала Г. А. Спірідова по командуванню ескадрою в Середземному морі (1769–1774)» збереглися справи про потреби скиту «Чорний Вир» на Афоні і передачу 1773 р. партії церковних книг для цієї обителі на прохання її священноначалля [101, 72–72 зв.; 102, 36 зв.]. Водночас, російські архіви потребують продовження подальших досліджень з означеної тематики і ця робота є перспективним напрямком на майбутнє, оскільки великий масив

документів, які зберігаються у них і стосуються афонських монастирів, виходить далеко за межі цього дослідження.

Таким чином, виявлення, аналіз та введення до дисертаційного дослідження справ з різних архівів показало значущість комплексу згаданих джерел, які на перший погляд стосувались лише локальних й епізодичних відомостей про приїзди або зв'язки афонських ченців в українських землях.

Починаючи з XIX ст. до наукового обігу було введено значну кількість джерел завдяки їх публікації. Важливим кроком у відкритті доступу до афонських архівних джерел та здійснення досліджень історії руського чернецтва на Афоні було видання в 1873 р. у Києві в типографії Києво-Печерської лаври актів, які зберігаються в архіві Руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні [104]. Слідом за цим акти афонських монастирів візантійської доби почали виходити в додатках до заснованого в 1894 році часопису «Візантійський временник» [194, 195, 196, 438]. Важливо згадати також праці комісій, які в XIX – на поч. XX ст. збирали матеріали з історії України як цивільно-політичного, так і церковного характеру. Зокрема, це «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею для разбора древних актов» [109; 110; 111], «Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов» [152], «Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и издаваемые археографической комиссиею» [106]. Чимало джерел щодо церковних зв'язків зі Сходом було введено А. Муравйовим у праці «Сношения России с Востоком по делам церковным» [384], О. Шпаковим у праці «Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве» [524], О. Нікольським у праці «Описание рукописей, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода» [391, 346–349]. Варто також відзначити видані наприк. XIX – поч. XX ст. багатотомні серії «Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи», «Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции», «Полное собрание законов Российской империи».

У ХХ столітті в заснованій французькими візантиністами серії «Архіви Афону» (Archives de l'Athos) було перевидано акти як руського Пантелеймонівського монастиря візантійської доби [199], так і інших афонських монастирів (всього 12 томів). Грецькими дослідниками в серії «Αθωνικά Σύμμεκτα» були видані описи актів Протата Афону [212] та низки афонських монастирів поствізантійської доби (всього 12 томів) [213; 214; 215; 216; 217; 218; 219; 220; 221; 222; 223; 224]. У 2018 р. під редакцією М. Бібікова було видано звід візантійських актових свідоцтв про Русь, серед яких і документи, що стосуються давньоруського чернецтва на Афоні [169, 131–246]. Також Пантелеймонівським монастирем на Афоні було видано каталоги документів цієї афонської обителі [142; 170]. Цінними є сербське видання «Документа хилендарске архиве до XVIII века» [275], болгарське «Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора» [167] тощо.

Цінні джерела і свідчення містяться в збірнику «Посольская книга по связям России с Грецией: православными иерархами и монастырями 1588–1594 гг.» [163], у праці Бантиш-Каменського «Реестры греческим делам» московского архива Коллегии иностранных дел» [115, 38–39], у працях Б. Фонкіча «Греческие грамоты советских хранилищ» [492], «Греческо-русские связи сер. XVI - нач. XVIII в.: Греческие документы московских хранилищ» [129], «Греческие документы и рукописи, иконы и памятники прикладного искусства московских собраний» [186], «Греческие рукописи и документы в России в XIV – нач. XVIII в.» [188], «Греческие рукописи Афону X–XVII вв.: Афонские грамоты XVII в.» [128]. Щодо відвідин України грецькими афонськими ченцями представляють інтерес підготовлені Є. Чернухіним «Грецькі рукописи у зібраннях Києва» [127] та «Архів протоієрея Трифілія Карацоглу» [511].

В питанні вивчення суспільно-політичних процесів в українських землях і їх впливів на церковно-релігійне життя і події в українських землях XVII–XVIII ст. важливими є такі видані збірники джерел: тритомник

«Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах» [122; 123; 124]; «Архів ранньомодерної Української держави» [114], серійне видання «Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію» [181; 182; 183] та «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» [132; 133; 134; 135], багатотомне видання «Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775» [112; 113].

Починаючи з XIX ст. вводиться в науковий обіг чимало джерел **нарративних**, серед яких щодо життя і побуту афонських монастирів XVIII ст. найбільш цінними є подорожні нотатки та щоденники чернігівського ієромонаха Іполита (Вишенського) [154; 165], київського паломника і монаха Василя Григоровича-Барського [130, 138–141, 150–151, 667–673, 690–696], ченця Матронинського Троїцького монастиря Серапіона [166], ієромонаха Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря о. Леонтія (Яценко-Зеленського) [568, 8, 88, 92, 94–95], монаха Ігнатія (Деншина) [150, 12.13]. Серед таких джерел першої половини XIX ст. особливо цікавими є подорожні нотатки та щоденники ченця Парфенія Агеєва, єп. Порфирія Успенського, архім. Антоніна Капустіна, ієросхім. Сергія Весніна, ієром. Арсенія Митрофанова, ієром. Анікити Ширинського-Шихматова, А. Муравйова та інших. Критичний аналіз цього пласту джерел дозволяє відтворити чимало подій з історії афонського чернецтва досліджуваного періоду.

Також варто згадати багатотомне видання «Бібліотека української літератури» [179; 180], в якій опубліковані окремі полемічні послання українського афонського старця Іоана Вишенського. Загалом його твори з середини XIX ст. друкувались окремими виданнями. В XX ст. завдяки І. Єрьоміну було видано повне зібрання творів цього афонського подвижника [140].

Аналіз зазначеного масиву матеріалів вказує на чисельну опубліковану джерельну базу, де йдеться про українську присутність на Афоні та

українсько-афонські зв'язки. Водночас, при опрацюванні джерел, упорядники та автори не ставили за мету дослідити саме цю сторону церковно-культурного життя в Україні.

Таким чином, корпус відомих на сьогодні документів, які стосуються історії української присутності на Афоні, нараховує понад сотню одиниць, переважно це документи офіційного походження. Серед них можна виділити документи українського походження, що утворилися на теренах України та за її межами, та документи іноземного походження.

Усі використані в ході дисертаційної роботи джерела можна розподілити на такі різновиди: 1) актові джерела; 2) діловодні джерела; 3) наративні джерела; 4) епістолярні джерела; 5) агіографічні джерела; 6) речові джерела (храми та залишки споруд на Афоні); 7) іконографічні джерела.

1. Важливе значення у вивченні означеної теми мають **актові джерела**, які були покликані зафіксувати правові документи юридичного характеру, правові відносини як між приватними особами, афонськими монастирями і церковним керівництвом, так і між державами, а також між приватними особами, представниками афонських монастирів, світської та церковної влади тощо. Пласт таких документів досить значний. Це різні хрисовули візантійських імператорів, різні супровідні, гарантійні та охоронні документи з боку сербських князів, молдавських і волоських господарів, османських султанів та московських царів, універсали українських гетьманів, супровідні грамоти козацької старшини, міждержавні угоди тощо. Важливе значення тут мають також акти **церковно-канонічного характеру**, що відображають канонічно-правовий погляд на проблему як загальноцерковного стану та подій, так і впливу афонського чернецтва на церковно-культурне життя в Україні. Серед таких, наприклад, цінним документом щодо зв'язків України з Афоном у XVII ст. є постанова Собору Київської митрополії 1621 року в Луцьку, відома під назвою «Совѣтование о благочестии» [174, 247–248]. Не менш важливе значення мають **нормативні і законодавчі акти**, що охоплюють значний пласт законів, указів та інших документів законодавчого

характеру, що видавалися як на території Гетьманщини, так і Речі Посполитої, Московського царства та Російської імперії, а також в Османській імперії та Молдавських і Волоських князівствах. Це й різноманітні фірмани султанів, що стосуються життя афонських монастирів, гетьманські універсали, а також російське законодавство, що стосується чернецтва та його відносин зі Святою горою та іншими закордонними чернечими центрами. Наприклад, розгляд законодавства Російської імперії стосовно чернецтва багато в чому пояснює причини тієї кризи, яку пережило руське чернецтво на Афоні в XVIII ст. Зокрема, аналіз цих джерел допоміг зрозуміти причини погіршення положення російських та українських ченців на Святій Горі, що було багато в чому обумовлено секуляризаційною антицерковною політикою влади Російської імперії, закладеної з часів правління Петра I.

2. Не менш цінними є різні **діловодні матеріали** і дарчі, що дозволяють реконструювати багато сторін господарського та внутрішнього життя афонських монастирів, ставлення урядових органів Російської імперії і Гетьманщини до афонських монастирів. Корпус цих документів охоплює різні прохання, чолобитні, донесення, протоколи, різні діловодні та внутрішні записи, включаючи особисті дані про насельників монастирів. Наприклад, про стосунки стародавнього Ватопедського монастиря на Афоні з українською козацькою старшиною свідчить «Вкладна книга» за 1761–1764 рр., яка зберігається в архіві Ватопеду [78, 9 зв. – 26]. Окремою маловивченою джерельною базою щодо зв'язків українських земель з Афоном є «синодики» або «пом'яники» афонських монастирів, куди ченці записували знатних благодійників і жертводавців з України та Росії. Серед таких цінним джерелом до історії перебування афонських ченців у Києві та інших українських містах є рукописи XVII–XVIII століть, зокрема «Руський Зографський Пом'яник» [49], Пом'яник («Синодик милостинний») Афонського Пантелеймонівського монастиря [53, 8–187] тощо.

Цінним джерелом щодо зв'язків руського Пантелеймонівського монастиря (Русика) з Україною та надання ктиторсько-донаторської підтримки з боку козацької старшини цій обителі на Афоні є Пом'яник («Синодик милостинний»), що зберігається серед документів опису 10 АРПМА. Він містить імена і роди вкладників (жертводавців) з України та Росії, записані для поминання учасниками монастирських посольств у 1705–1720-х рр. [53, 8–187]. Серед жертводавців записано чимало представників української козацької старшини.

3. Важливе значення в рамках здійснюваного дослідження мало критичне прочитання **наративних джерел**, серед яких щодо життя і побуту афонських монастирів XVIII ст. найбільш цінними є подорожні нотатки та щоденники українських та російських паломників та ченців. Критичний аналіз цього пласту джерел дозволяє відтворити чимало подій з історії афонського чернецтва досліджуваного періоду.

Цінним джерелом з історії присутності українського чернецтва на Афоні, що зберігається в архіві Зографського монастиря, є рукопис болгарською мовою «История за Скито Чернь Виръ», укладений єпископом Бранницьким Неофітом (Ніколовим, 1844–1908) – колишнім протосингелом Болгарського екзархату і ректором болгарської семінарії у Константинополі, який нетривалий час жив 1899 року у Зографському монастирі на Афоні [50, 1–32]. Укладений він на початку XX ст. на підставі усного переказу та розповідей старих ченців Зографського монастиря. Цей рукопис представляє собою зошит, який складає 32 сторінки рукописного тексту.

4. Важливим у рамках дисертаційного дослідження є залучення та аналіз **епістолярних джерел**. Серед цієї групи джерел найбільш примітними є полемічні послання і листи українського полеміста та афонського старця Іоана Вишенського. Також серед епістолярних джерел варто відзначити листи прп. Паїсія Величковського, ієросхим. Григорія Голуба, ієросхим. Сергія Весніна та інших.

Цінними джерелами є офіційні листи засновника українського афонського скиту «Чорний Вир» ієросхимонаха Григорія Голуба, які вперше вводяться у науковий дискурс. Один з них – лист від 1756 р. до настоятеля Києво-Печерської лаври архім. Луки (Білоусовича) [23, 2]. До цього документа, який зберігається в 128 фонді «Києво-Печерська лавра», додано супровідний лист на ім'я настоятеля Лаври від Онисима Кривицького – військового писаря Війська Запорозького та отамана Дядьківського куреня, який виконував на Січі обов'язки еклесіарха та «будівничого Військової церкви» [23, 3]. Ще одне важливе джерело зберігається у фонді 229 «Архів Коша Нової Запорозької Січі» – це лист о. Григорія (Голуба), написаний ним на Афоні у травні 1768 р. на ім'я кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевського [30; 559, 67].

У колекції грецьких рукописів з фонду 72 «Колекція грецьких рукописів» ІР НБУВ збереглися листи від ігуменів Іверського монастиря на ім'я київського митрополита Рафаїла (Заборовського) та інші документи [40, № 31; № 37; № 40]. У колекції з фонду 232 «Київська духовна консисторія (1700–1919)» зберігся лист від 15 травня 1751 р. від ігумена афонського Каракальського монастиря о. Кирила до київського митрополита Тимофія (Щербацького) [41, 19–20 зв.].

5. Ще одним важливим, у рамках здійснюваного дослідження, було використання **агіографічних джерел**, зокрема житій афонських та українських подвижників. Так аналіз життя Іова Княгиницького, укладеного в XVII ст. його учнем Ігнатієм з Любарова, дозволив відновити важливу деталь мандрівки українських подвижників Іова Княгиницького, Іоана Вишенського та інших на Афон та їхнє життя там у цей період [139, 46]. Так само аналіз різних версій житій прп. Паїсія Величковського дозволяє скласти уявлення про стан і розвиток українських чернечих спільнот на Афоні. До таких агіографічних джерел також відносяться життя Антонія Супрасльського, Костянтина Політанського, Пахомія Русина, Василя Кішкина та інших українських афонських подвижників.

Таким чином, джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною і дозволяє провести ґрунтовне дослідження українсько-афонських відносин зазначеного періоду та відповісти на поставлені до дисертаційного дослідження завдання.

1.3. Методологія дослідження

У методологічну основу дисертаційного дослідження покладено принципи наукової об'єктивності, історизму та системності. У дослідженні використано загальнонаукові пізнавальні методи (аналіз, синтез, індукція), загальноісторичні (історико-порівняльний, історико-хронологічний та міжгалузеві методи спеціальних історичних дисциплін (статистичний, генеалогічний тощо), що надало можливість системно і всебічно висвітлити факти, явища та події.

Зокрема, дисертаційне дослідження здійснено, виходячи з принципу наукового історизму, при активному використанні загальнонаукових та спеціальних історичних методів. Основними методами дослідження стали, по-перше, збір і систематизація численних опублікованих та неопублікованих джерел з історії Афону і українсько-афонських відносин, і, по-друге, внутрішня і зовнішня критика цих джерел. Таким чином до методів дослідження залучено джерелознавчий метод у поєднанні з прийомами й елементами порівняльного аналізу. Порівняльний аналіз дозволив зіставити виявлені джерела з фактами з історії, таким чином встановлюючи відповідний історичний контекст, який можливо інтерпретувати. Серед іншого, важливим вбачалося запропонувати критичний аналіз джерел, які ще не публікувалися і, відповідно, не вводилися в науковий обіг. При роботі з такими джерелами, до яких можуть бути віднесені архівні документи, пов'язані з приїздом в українські землі окремих афонських ченців та делегацій афонських монастирів з метою збирання пожертв, а також документи про перебування і діяльність українських ченців на Афоні

(переважно це документи офіційного походження, як вітчизняного, так і іноземного), а також наративні джерела (подорожні нотатки, щоденники), епістолярні (листи, послання), агіографічні (життя афонських та українських подвижників), синодики, пом'яники та «вкладні книги» тощо, використовувалися найрізноманітніші способи аналізу.

Загальнонаукові методи дали змогу підібрати та обробити фактичний матеріал, пов'язаний з виникненням і діяльністю українських чернечих осередків на Афоні. Використання спеціальних історичних методів дало змогу здійснити у процесі дослідження історичне узагальнення та синтезування матеріалу щодо участі українського афонського чернецтва як в історії Афону, так і українських земель. З-поміж спеціальних історичних методів були використані наступні: метод синхронного аналізу, періодизації, порівняльно-історичний, історико-оглядовий, проблемно-хронологічний та просопографічний. Метод синхронного аналізу дозволив простежити функціонування вітчизняного афонського чернецтва у різних обителях Афону та в Україні, виявити специфіку їхньої діяльності. Завдяки використанню методу періодизації вітчизняне афонське чернецтво досліджено у часовій послідовності, виявлено еволюцію та якісні зміни у ході досліджуваних процесів. Методи порівняння й систематизації дали змогу узагальнити основні історичні події і процеси та визначити їх спільні й відмінні характеристики.

Серед іншого, в рамках дисертаційної роботи були використані герменевтичний і близький до нього семіотичний підходи, без використання яких не видається можливим зрозуміти, що стояло за використанням тих чи інших висловлювань та ідейних викладів, світоглядними та релігійними переживаннями, уявленнями про християнську онтологічну картину світу, сенс існування. Такий комплексний підхід дозволив зрозуміти те, чому українське чернецтво на Афоні було здатне виживати в найскладніших умовах, а українське суспільство і його церковно-політичні еліти навіть у

найважчі часи виявлялися спроможними до жертвних кроків задля допомоги ченцям Святої Гори.

Структурний і близький до нього системний методи дозволили не тільки відтворити ієрархічну структуру систем цінностей українського чернецтва і козацтва, реконструювати організацію українських осередків на Афоні, а й проаналізувати особливості релігійного життя в різних верствах українського суспільства. Завдяки цьому вдалося виявити особливу роль козацтва в організації українських чернечих осередків на Афоні.

Важливі результати в ході дисертаційного дослідження дало використання просопографічного аналізу, що дозволив звести біографічні дані та дослідити роль вітчизняного афонського чернецтва через призму життя його представників, світоглядних пріоритетів, кар'єри, суспільної, культурної та релігійної активності тощо. Зокрема, він дозволив простежити і пов'язати між собою численні персоналії, представлені насельниками Афону, вихідців з козацької старшини і особи, що уособлювали собою українську церковну та світську еліту, так чи інакше пов'язану з контактами і діяльністю монастирів і чернецтва на Святій Горі. Таким же результативним було використання хронологічного та порівняльно-історичного методів, активне застосування яких дозволило не тільки виявити і простежити різні періоди в історії Афону і його впливів на життя українського населення і його еліт, але й зіставити досліджувані процеси з тим, як вони розвивалися в українських землях і на суміжних територіях сусідніх країн. За допомогою порівняльно-історичного методу було здійснено зіставлення ключових форм діяльності окремих представників вітчизняного афонського чернецтва з метою виявлення їх особливостей і загальних ознак. Використання аналітико-психологічного методу дало змогу зрозуміти перетин релігійної складової тогочасного суспільства та віри та його впливу на формування вітчизняної духовної традиції та популяризації афонського чернецтва серед православних віруючих українських земель. Використання вказаних вище методів допомогло викласти події у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Критичне прочитання наративних джерел (подорожніх нотаток, щоденників), епістолярних джерел (листів і послань Івана Вишенського, Паїсія Величковського, Григорія Голуба та інших афонських ченців), різних грамот та інших текстів, відкрило можливість прийти до розуміння досліджуваного періоду, настроїв і самого способу життя афонського чернецтва, сподівань, прагнень і духовних потреб як українського суспільства, так і чернецтва, системи його цінностей тощо. Таке використання методів дозволило побачити еволюційні зміни в самому чернецтві, зв'язати їх з трансформаціями в суспільстві, складними церковними і державними процесами.

Кожен з розділів дисертації представляв акцентування уваги на проблемах, кожна з яких вимагала своїх методів. Так, при роботі над другим розділом дисертації найбільших результатів вдалося досягти при використанні хронологічного і порівняльного підходів. Їх використання відкрило можливість вибудувати чітку послідовність в історії генези і розвитку руського чернецтва на Афоні та руських афонських монастирів «Ксилургу» і «Русик». Критичне прочитання джерел надало можливість побачити специфіку українського релігійного шляху в справі засвоєння чернечих аскетичних практик. При цьому хронологічний підхід дозволив простежити, як змінювалися механізми і способи перенесення святогірського досвіду на Русь. Розгляд розвитку афонських традицій вимагав використання історико-порівняльного та герменевтичного підходів. Перший з них дозволив простежити, як вплинув розвиток зв'язків з Афоном на формування давньоукраїнської церковної традиції і культури, коли місцеве чернецтво і під їхнім впливом місцеві церковні і світські еліти починають засвоювати релігійні традиції, уявлення і норми, характерні для чернецтва Святої Гори. Тому герменевтичний підхід до аналізу свідчень про чернечу культуру дозволив зрозуміти, чому ідеї ісихазму не тільки змогли рано прижитися в українському церковному середовищі, а й трансформувалися в особливі культурні, релігійні та ціннісні форми життя українського суспільства.

Третій, основний, розділ присвячений процесам в українському та афонському чернецтві XVIII – початку XIX ст. В описуваній період українська присутність на Афоні досягає свого розквіту і самобутності, коли за сприяння українського козацтва на Афоні засновуються власні українські чернечі осередки, які мали суттєвий вплив на процеси духовно-культурного життя як в середовищі українського, так і афонського чернецтва. Цей період невід’ємно пов’язаний з процесами розвитку і занепаду української козацько-гетьманської державності. Через це найбільш затребуваними виявилися історико-оглядовий метод, а також проблемно-хронологічний, аналітико-психологічний і пресопографічний підходи. Перший з цих методів дозволив відтворити стан чернечого розвитку на Святій Горі в якості закономірного результату попередніх еволюційних процесів. Його використання дозволило побачити багатоплановість картини історичного процесу генези українського чернецтва, духовні центри якого не тільки були безпосередньо пов’язані з Афоном, а й служили проміжними пунктами транзиту церковних зв’язків грецького світу зі Східною Європою. За допомогою цього методу здійснено зіставлення ключових форм діяльності представників вітчизняного афонського чернецтва з метою виявлення їх особливостей і загальних ознак. Як і в попередніх розділах проблемно-хронологічний метод дозволив побачити, як змінювалися акценти духовного життя українського населення, в побуті якого добре уживалися козацька вольниця і суворість чернечої аскетичності.

Аналітично-психологічний підхід суттєво допоміг у відтворенні тієї атмосфери, яка була присутня в середовищі козацтва, і допоміг пояснити причини вкоріненості тісних зв’язків Афону з Запорозькою Січчю, а також козацьких військових ідеалів з чернечого культурою. За допомогою цього методу отримано можливість краще зрозуміти перетин релігійної складової та віри тогочасного суспільства, його впливу на формування вітчизняної духовної традиції та популяризації афонського чернецтва, зокрема й серед українського козацтва.

Просопографічний метод виявився важливим при реконструкції та відтворенні втрачених зв'язків між конкретними українськими ченцями на Афоні як між собою, так і з іншими афонськими центрами, з монастирями в українських землях та інших країнах. Більш того, даний метод допоміг звести біографічні дані та дослідити роль вітчизняного афонського чернецтва через призму життя його представників, світоглядних пріоритетів, кар'єри, суспільної, культурної та релігійної активності тощо, а також допоміг відтворити низку біографій окремих українських афонських церковно-культурних діячів, повернути історії їх імена і пам'ять про їх праці.

Таким чином, нове вирішення актуального наукового завдання отримано завдяки використанню вищезгаданих методів, критичному прочитанню та аналізу документів, прагненню до максимальної об'єктивності, що склало основу роботи з джерелами. При цьому ефективність і наукова новизна дослідження багато в чому забезпечувалися ще одним важливим фактором: комплексним підходом при роботі з джерелами, що допомогло реконструювати історичні процеси і події, викласти їх у чіткій послідовності та логічній завершеності.

Висновки до розділу 1

На основі здійсненого аналізу рівня науково-теоретичної розробки теми у вітчизняній і зарубіжній історіографії слід зробити висновок, що попри великий обсяг наукових робіт присвячених студіюванню історії Афону та афонської духовно-культурної спадщини, тема української присутності на Афоні та духовно-культурних зв'язків українського чернецтва та козацтва з афонськими монастирями не набула комплексного й узагальненого висвітлення в науковій літературі. Студіювати питання ролі й місця афонського чернецтва та монастирів науковці розпочали з ХІХ століття й продовжили у ХХ столітті. Особливо активно вони поживались у рамках підготовки відзначення ювілею 1000-ліття давньоруського чернецтва на

Афоні. Проте ці дослідження здебільшого стосувалися або російського, або загальнослов'янського чернецтва на Афоні. Питання української присутності на Афоні та українсько-афонських церковно-культурних зв'язків не ставало предметом окремих наукових студій. Формування і функціонування українських чернечих осередків на Афоні досі лишалось маловивченим. Водночас, це питання слід розглядати як окремий духовно-культурний феномен. Це питання має важливе значення як щодо міжцерковних, так і міжкультурних і міжнародних зв'язків. Така постановка питання сприятиме формуванню власне українського афоновознавства.

Джерельна база дослідження включає як опубліковані, так і неопубліковані джерела. Вони розподіляються на такі різновиди: актові, діловодні, наративні, епістолярні, агіографічні, речові та іконописні джерела. Серед неопублікованих суттєва увага була приділена архівним джерелам. Проведені пошуки в українських, афонських та російських архівах і виявлені там матеріали дозволили відкрити чимало невідомих фактів, які вперше вводяться у науковий дискурс з історії української присутності на Афоні. Для всеохоплюючого дослідження таких джерел дисертантом було залучено 4 вітчизняних архівосховища та 13 іноземних (Афон, Туреччина, Росія та Великобританія). Вивчення й осмислення значного масиву джерел дає змогу досягти об'єктивності у висвітленні особливостей українсько-афонських церковно-культурних зв'язків та української присутності на Афоні, скласти узагальнюючу картину, увести до наукового обігу значну кількість невідомих джерел та розкрити маловідомі сторінки з історії української присутності на Афоні.

Визначена методологія вирішення наукового завдання дослідження, що полягає у використанні міждисциплінарного підходу із залученням методів джерелознавства, історіографії і порівняльного аналізу дала змогу вирішити поставлене наукове завдання дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ 2

ГЕНЕЗА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ З АФОНОМ (XVII–XVIII ст.)

2.1. Передумови виникнення та розвиток зв'язків з Афоном в українських землях (XI–XVI ст.)

Гене́за ду́ховно-ку́льтурних зв'язків українських земель з Афоном мала довготривалу та багатовікову історію, на що вплинуло чимало суспільно-політичних, соціальних, культурних, релігійних та інших чинників.

Перш ніж говорити про історію зв'язків українських земель з Афоном у добу пізнього середньовіччя та ранньомодерні часи, необхідно стисло торкнутись початкових передумов їх виникнення в домонгольську добу історії Київської Русі, а також розглянути суспільно-політичні процеси, в яких вони розвивались надалі.

Раннє походження окремого давньоруського монастиря на Афоні засвідчує святогірський акт за лютий 1016 р., який зберігається в архіві Великої Лаври прп. Афанасія. На цьому документі стоять підписи 21 ігумена афонських монастирів і серед них підпис руського ігумена Герасима [197, 51–52; 198, 151–155]. Документ засвідчує, що на цей час на Афоні вже певний час існував руський монастир [242; 380, 315–316; 470, 14–15]. Ця обитель у документах XI ст. фігурує під назвами «обитель Росів» та «Ксилургу» (грец. ξυλουργός – тесля або деревороб) [525; 541]. Свого найбільшого розквіту вона досягла при синові Володимира – Ярославі Мудрому [104, 86; 342, 3; 380, 317–319; 324, 11]. Це засвідчує аналіз існуючих документів за 1030, 1048, 1070 та 1143 рр., які збереглися в архіві «Русика» [525; 541].

В XII ст. давньоруська обитель Ксилургу на Афоні, маючи ктиторську підтримку з Київської Русі, у 1169 році переносить свій основний осідок на Афоні у більший за розмірами монастир «Фесалонікійця» (тобто

Θεσσαλονικέως) на честь святого Пантелеймона [59, 1–8]. В результаті, у другій половині XII ст. основна частина руської братії з Ксилургу переселилася до обителі св. Пантелеймона (нині відомий як «Старий Русик», або «Нагорний Русик») [59, 1–8] (див.: дод. Е. Іл. 24 – 25). Що стосується Ксилургу, то цей монастир був перетворений на скит, який залишився у віданні Русика [104, 68–83, 89] (див.: дод. Е. Іл. 21 – 23).

На переконання В. Мошина, О. Соловйова, А. Тахіаоса та низки інших дослідників, ці давньоруські обителі на Афоні були важливим центром духовної просвіти і культури для Русі [380, 317; 461, 142; 470, 16–18]. Присутність руських ченців на Афоні стала невід’ємною складовою історії дипломатичних та духовно-культурних взаємин Візантії і Русі. З часів Антонія Печерського, який з Афону був направлений на Русь розвивати руське чернецтво, під впливом створеної ним «афонсько-київської школи» монастирі поступово з’являються, крім Києва, в різних культурно-політичних центрах Русі [534]. Від часів Антонія Печерського афонська спадщина мала суттєвий вплив на формування монастирських духовно-культурних традицій в Київській Русі [536]. Окрім духовно-культурного впливу Афону на Русь, мав місце і зворотній процес.

Таким чином, у часи існування Києворуської державності упродовж X – XIII ст. духовно-культурні зв’язки між Руссю і Афоном мали досить усталену практику, забезпечуючи взаємний духовний і культурний обмін і вплив один на одного. Після монголо-татарського нашествия та спустошення Русі ордами хана Батия, після 1240-х років духовно-культурні зв’язки з Афоном хоча й ослабли, однак не перервалися остаточно, увібравши у себе нового змісту і значення [229, 79–80; 242, 22–23; 440, 149; 545, 378].

З утратою залежності від Орди, зв’язки з Афоном на землях колишньої Київської Русі у межах як Галицько-Волинської, так і Литовсько-Руської держав поступово поновлюються. Це пожвавлення відносин пов’язано, зокрема, з так званим «ісихастським відродженням», яке стало важливим духовно-культурним явищем, що суттєво вплинуло на відродження

православної духовності, культури і мистецтва у XIV ст. як у Візантії, так і серед слов'янських народів [545, 378]. Той факт, що Київська митрополія перебувала в юрисдикції Константинопольського патріархату, сприяв більш глибокому поширенню афонської ісихастської спадщини в межах її єпархій.

Головним центром і джерелом ісихазму¹ у Візантії у XIV ст. була Свята Гора Афон. Це, у свою чергу, призвело не тільки до поширення ісихастських традицій, а й до посилення ролі Афону в церковному, культурному і політичному житті Візантії та інших православних країн на Балканах, у Центрально-Східній Європі та на Кавказі [236, 115–117; 365; 366, 405–409; 433; 434, 6–13].

Монахи та церковні діячі з різних руських земель у XIV–XV ст. здійснюють часті подорожі на Афон, а після повернення назад привозять з собою наново перекладені святоотцівські твори та іншу літературу, зокрема ісихастську [236, 115–117]. Це сприяє духовно-культурному обміну та відродженню в розорених та занепалих руських землях.

Тісні зв'язки з Афоном та Балканськими країнами сприяли поширенню і утвердженню в різних землях колишньої Київської Русі т. зв. «ісихастського відродження» [545, 378], впливи якого мали важливе значення для подальшого духовно-культурного пробудження та розвитку у після-монгольську добу. Афон, як центр чернечого аскетизму та ісихазму, відігравав у цих процесах важливе значення. Саме афонські ченці долучились до відновлення та поширення традицій ісихазму у межах Київської митрополії, здійснивши вагомий внесок у формування давньо-української культури, літератури та мистецтва.

Аналізуючи суспільно-політичні зміни на Балканах та в землях колишньої Київської Русі, можемо зробити висновок, що вони мали

¹ Ісихазм (від грец. ἡσυχία – спокій, безмолвіє) – стародавня східня християнська містична традиція духовної практики, що складає основу православного аскетизму і має своїм ядром духовне мистецтво внутрішнього споглядання та безперестанного творення Ісусової молитви (через внутрішнє самозанурення розуму у серце і за тим виходу у сферу духу), що поєднувалось зі складним комплексом дихальних психо-фізичних вправ. Центром ісихазму здавна вважався Афон, звідки він поширився серед різних православних народів візантійської цивілізації. Набільшого поширення й розквіту ісихазм набув у XIV ст. завдяки колишньому афонському ченцеві Григорію Паламі, через що ісихазм іще називають «паламізмом».

безпосередній вплив як на духовно-культурні процеси і трансформації у цих землях, так і на духовно-культурні зв'язки з Афоном протягом другої половини XV та XVI ст. зокрема, падіння Константинополя в 1453 р. та завоювання Візантійської імперії турками-османами призвело до суттєвих змін не тільки в житті населення країни, але й в житті країн «візантійської цивілізації». Зокрема, під натиском османських армій у цей же час остаточно пали Болгарія, Сербія, Албанія та інші православні балканські країни. Катастрофа під Косовом у 1448 р. остаточно закріпила владу турків на Балканах [519, 43–46]. У 1478 році, отримавши поразку у війні з турками, визнає залежність від османів Кримське ханство [261, 322 – 324]. Згодом у васальну залежність від турків підпадають також православні Молдавське та Валаське князівства [261, 329; 519, 47–49; 564, 19].

Раніше за падіння Константинополя під владу турків підпала в 1430 р. Свята Гора Афон. Аби зберегти афонські монастирі від розорення і знищення, чернеча делегація прибула до султана Мурада II, запевнивши у неутручанні у політичні та військові процеси і продемонструвавши лояльність до нової влади. Як результат, султан пообіцяв зберегти всі існуючі з візантійських часів права і привілеї афонських монастирів [236, 117]. Коли в 1453 р. турками було захоплено Константинополь і султан Мехмед II оголосив себе новим «цезарем Римської імперії» (Qayser-i Rûm) [519, 44–45], афонське посольство так само відвідало султана, підтвердивши неутручання у політику і оголосивши про свою покірність йому. Ченці піднесли султану дорогоцінні дари, взамін на що Мурад II підтвердив всі давні привілеї та самоуправління Афону [236, 117]. Завдяки цьому афонські монастирі отримали покровительство султанської влади, були захищені від розграбування та знищення, а ченці – звільнені від продажу в рабство. Через збереження Афоном відносної незалежності, він поступово посеред войовничого ісламського світу перетворюється на «оазу для християн», де переховувалося чимало втікачів від османського пригноблення за національними і релігійними ознаками [236, 117–118].

Проте збереження такого самоуправління на Афоні доводилось компенсувати регулярною сплатою османам податків, хабарів і підкупів. На всіх насельників Святої Гори було накладено досить високий подушний податок (харадж), розмір і порядок справляння якого визначався султанськими фірманами та іншими документами. З часом щорічний збір таких податків ставав все більшим, перетворюючись на непомірний тягар для афонських ченців [493]. З монастирів також регулярно збиралися непосильні додаткові побори, здійснювалася конфіскація монастирських подвір'їв і володінь за межами Афону. Все це в купі призводило до матеріального розорення і зубожіння афонських монастирів під владою турків [236, 118].

Суттєві політичні зміни відбулися у цей час і в українських землях, особливо з укладенням Кревської (1385 р.) [261, 128–132] та Люблінської (1569 р.) [375] уній, що також певною мірою відбилось на духовно-культурних зв'язках з Афоном.

Попри політичні потрясіння, в XVI–XVII ст. у межах православної Київської митрополії, яка на правах автономії лишалась у складі Константинопольського патріархату, продовжуються досить тісні зв'язки з Афоном. У цей час афонсько-ісихастська традиція продовжувала мати потужний вплив на грецькі богослужбові співи і традиції, які поширюються і в українських та білоруських землях, зокрема в нотолінійних рукописах XVI–XVII ст. [299, 158].

На Афоні серед видатних вихідців з українсько-білоруських земель на початку XVI ст. найбільш відомим є преподобномученик Антоній Русин Карейський (Афонський), який прийняв від магометан мученицьку смерть близько 1516 р. Під впливом афонських ченців він з Супрасльського монастиря подався на Святу Гору [476, 680]. У той час ця обитель, яка підпорядковувалася Київській митрополії, була потужним православним духовно-культурним центром, який підтримував тісні стосунки з афонськими обителями, звідки отримував рукописні книги, які ченці переписували і розповсюджували в землях України, Білорусі і Польщі [472].

У цей час через українсько-білоруські землі досить часто подорожували задля збирання пожертв як духовенство та ієрархи Константинопольського патріархату, так і афонські ченці. Потреба щорічної сплати туркам непомірних податків змушувала афонських ченців вирушати у далекі і небезпечні подорожі задля збирання на свої монастирі милостині в православних землях Молдо-Валахії, України, Білорусі та Московії. Особливо активізувалися такі поїздки після відновлення спілкування між Москвою і Константинополем в XVI ст. У 1507 та 1509 рр. через українські землі такі посольства з Афону мандрують до Москви від руського монастиря св. Пантелеймона та сербського монастиря Хіландар [161, 247; 266, 121]. У 1518 році через українсько-білоруські землі в рамках такої місії подорожувала делегація від Константинопольського патріарха, до складу якої входив вчений афонський монах Максим Грек (1470–1556) і разом з ним ватопедські ченці Неофіт і Лаврентій, а також проігумен руського Пантелеймонівського монастиря Сава [162, 28; 311, 460–478; 384, 24–26; 449; 417, 239–240].

Згодом чимало прихильників ідей афонітів прп. Максима Грека та прп. Ніла Сорського змушені були тікати від переслідувань московської влади в українські та білоруські землі, зокрема на Волинь. Серед них був один з останніх представників московської ісихастсько-нестяжательської школи прп. Ніла Сорського – ігумен Артемій Троїцький [263, 443; 300, 120; 376, 82; 481, 813; 487, 31]. Він емігрував з Московії після остаточної перемоги партії «йосифлян» над «нестяжателями». У «Палінодії» архімандрита Захарії Копистенського згадується, що «преподобний Артемій» серед «народу руського в Литві» займався активною просвітницькою та місіонерською діяльністю [191, 913]. У деяких джерелах того часу його називали «старцем Острозьким» [121, 289; 376, 82]. Серед послідовників прп. Максима Грека був і князь Андрій Курбський (1528–1583), який також змушений був емігрувати на Волинь. Під його опікою на Волині діяв культурно-освітній осередок, який займався перекладами святоотцівських творів, задля чого

було встановлено тісні стосунки й з афонськими монастирями [229, 86; 303, 45–48].

Таким чином, можна вважати, що в українському ісихастському відродженні кінця XVI – початку XVII ст. зійшлися дві школи – безпосередньо афонська і «нестяжательська» школа афонітів прп. Ніла Сорського та прп. Максима Грека, яка в Московській державі була штучно перервана, але через старця Артемія Троїцького та інших продовжила свій розвиток тепер вже в українських землях [532, 425–431].

У цей період Волинь виступає як свого роду духовно-культурний центр просвіти та зв'язків з Афоном в українських землях. Зокрема, одним з центрів духовно-культурного життя, а відповідно і зв'язків з Афоном, у XVI ст. було місто Острог на Волині, в якому з ініціативи маршалка Волинської землі і воєводи Київського князя Василія-Костянтина Острозького (нащадка преподобного Феодора Острозького), створюється Острозька православна слов'яно-греко-латинська школа (академія), запроваджується книгодрукування, відновлюються православні монастирі та храми [300, 120; 376, 81–115; 481, 813]. Навколо острозького гуртка православних книжників-традиціоналістів об'єднуються видатні церковні і світські діячі того часу, як з України, так і з Греції та Афону. Зокрема, тут викладали Кирило Лукаріс – майбутній патріарх Олександрійський і Константинопольський, Никифор Кантакузен – екзарх і протосингел Константинопольського патріархату, Іов Княгиницький та Кипріян Острожанин – майбутні афонські ченці. Тісно пов'язаний був з Острозьким гуртком Іоан Вишенський, який на той час перебував на службі у князя Василія-Костянтина Острозького, а згодом подався на Афон, де й став ченцем [551, 35–44]. Так само з Острозькою академією був пов'язаний й однодумець афонітів Іоана Вишенського, Іова Княгиницького та Кипріяна Острожанина – Ісаакій Борискович, який теж на Афоні був ченцем, а згодом став одним з перших єпископів відновленої православної ієрархії [268; 376, 81–115; 532, 120–128].

Тісні особисті зв'язки з Афоном намагався підтримувати й оборенець православ'я князь Василій-Костянтин Острозький. Сприяючи відправці українських іноків на Святу Гору, він замовляв звідти книги для заснованої ним Острозької слов'яно-грецької школи та друкарні. Одна з таких книг, передана ним князю Андрію Курбському для перевидання, отримала широке поширення серед православних Речі Посполитої. Вона містила твори теоретиків афонського ісихазму Григорія Палами та Ніла Кавасили [229, 86].

Як відзначає А. Турілов, протягом XVI ст. представники різних верств православного суспільства Речі Посполитої робили щедри внески на монастирі Афону [440, 153]. Так у 1549 р, коли чергове посольство афонського Хіландарського монастиря рухалося через Волинь, ковельський священник Козьма Васильович передав на Хіландар толкову Палею, а князь Олександр Полубинський (†1608) подарував для Хіландарського монастиря розкішне Євангеліє-тетр кін. XV ст. [52; 440, 153]. В XVI ст. якийсь «пан Филип» передав на той самий афонський монастир «красні» церковні облачення [95, 227 зв.]. Також у 1582 р. монахи Хіландарського монастиря звернулася з посланням до кн. А. Курбського, який проживав на Волині, просячи допомоги на будівництво на Афоні монастирської лікарні [440, 153].

У другій половині XVI ст. посланці афонських монастирів, зокрема й руського Пантелеймонівського монастиря (Русика), все більш активно починають їздити через українсько-білоруські землі задля збирання милостині. Зокрема, з літописних та актових джерел відомо, що в 1560-і – 1590-і рр. через Волинь, з благословення Константинопольських патріархів, неодноразово проїжджали представники Русика на чолі з архімандритом Неофітом, у числі яких неодноразово згадується й такий собі отець Матфей [63, 1]. Через рік вони через українські землі знову повернулись на Афон [64, 1–1 зв.].

Під час таких переїздів через українські землі представники східних патріархів і афонських монастирів контактували з місцевими ктиторами й захисниками православ'я, головним серед яких був князь Костянтин

Острозький. Тому не підлягає сумніву, що ігумени і представники Русика, серед яких згадується і священник Матфей, принаймні в 1560–62 та 1591–92 рр. спілкувались з князем Острозьким і вдавалися до його захисту й покровительства.

Ім'я ігумена афонського Пантелеймонівського монастиря отця Матфея відоме й по судовій справі за 1569 рік (проходив у два етапи: на Афоні і в Стамбулі) у зв'язку з т. зв. «вакуфною реформою», в результаті якої все майно афонських монастирів було оголошене вакуфним, тобто таким, що належить турецькій державі; монастирі мали сплачувати туркам високі податки (харадж) за користування ним, що ставило обителі на межу розорення [72, 1; 230, 107–111; 298, 226–228].

З цієї справи відомо, що на 1569 рік руський на Афоні Пантелеймонів монастир був спільножитним і мав братію в кількості 47 монахів. Монастир мав на своїх територіях на Святій Горі пірг (вартова вежа) біля моря і десять окремих келійних обителей, а за межами – чотири келії. Також до монастиря відносився руський скит Ксилургу [72, 1; 298, 226–227]. Розпорядником вакуфа в Русику, згідно з грамотою кадія Стамбула Мехмеда ібн Хуррем за 1569 рік, затверджувався згаданий отець Матфей [72, 1; 298, 226–227].

Відродження Русика починається після згаданої поїздки в 1590–1592 рр. делегації монастиря на чолі з архімандритом Неофітом і у супроводі священника Матфея через українсько-білоруські землі Речі Посполитої до Московського царства [90, кн. 3, арк. 12, реєстр 2, №4, реєстр 1, кн. 3, арк. 202 зв. – 204; 115, 38–39; 163, 146–148; 230, 27, 415; 298, 238–343; 384, 231, 261], в результаті якої була отримана щедра пожертва на відновлення обителі [63, 1; 64, 1–1 зв.]. Після повернення з цієї поїздки іноки Русика починають на зібрані пожертви відновлювати обитель: відбудовуються монастирські стіни і корпуси, був зведений новий монастирський собор на місці старого.

У цей час монастир Русик на Афоні знову відновлюється як певний центр духовно-культурного життя й просвіти. Зокрема, відомі випадки, що саме до Русика посилали для навчання грецькій мові і грамоті людей навіть

від московських царів [91, 70–71 зв.; 104, 16; 298, 217, 219–220; 384, 69]. Цей факт підтверджує, що Русик був важливим духовно-культурним центром, при якому вихідці з різних руських земель, зокрема й з України та Московії, мали можливість не лише проходити духовне виховання, але й навчатися грецькій мові та грамоті. Своєю чергою, контактуючи з українськими православними церковними та світськими колами в межах Речі Посполитої, афонські ченці так само здійснювали на них певний духовно-культурний вплив, передавали переписані на Афоні книги і послання, привносили впливи у богослужбові та мистецькі традиції монастирів Київської митрополії.

Згаданий вище отець Мефодій в 1590-і роки стає ігуменом руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні. Не виключено, що й сам він родом був з українських земель. Під час його подорожей разом з іншими афонськими ченцями через волинські землі до них, схоже, приєднались слуги князя Костянтина Острозького Іоан Вишенський та Іов Княгиницький, вирушивши разом на Афон [551, 39–43, 53–54]. На основі життя Іова можемо відновити важливу деталь мандрівки обох українських подвижників на Афон [139, 46; 551, 39–42].

Іов Княгиницький на Афоні прожив «у послушництві і спільному житті 12 років поспіль» [139, 52]. Оскільки в українські землі в межах Речі Посполитої він повернувся близько 1601–1603 рр., то можна визначити, що пішов він на Афон разом з Іваном Вишенським близько 1589–1593 рр. [551, 41]. За дорученням князя Василя-Костянтина Острозького відвідували Афон у цей час також Киприян Острожанин, Ісаакій Борискович та інші [551, 59–61, 65–66, 70–73].

Таким чином, духовно-культурні зв'язки в українських землях з Афоном мали досить усталену багатовікову практику, забезпечуючи взаємний духовний і культурний обмін і вплив один на одного. Нового розвитку після занепаду Київської Русі вони набули в результаті південно-слов'янських впливів і т. зв. «ісихастського відродження», яке в XIV – XV ст. відіграло вагоме значення у формуванні давньоукраїнської культури, літератури та

мистецтва. Протягом XVI ст. одним з центрів духовно-культурного життя та зв'язків з Афоном стає Волинь. Існування тісних духовно-культурних зв'язків острозького гуртка книжників-традиціоналістів та українського (зокрема волинського) чернецтва з Афоном напередодні Берестейської унії суттєво вплинуло на подальші церковні і культурні процеси наприкінці XVI – початку XVII ст.

2.2. Участь афонітів в українській церковно-культурній полеміці XVII ст.

У 1596 р. з ініціативи польського короля Сигізмунда III Вази була укладена Берестейська унія православного єпископату Речі Посполитої з Римом [249, 267–275; 262, 612; 488]. Ці події спровокували активізацію православного духовно-культурного руху в українсько-білоруських землях у межах Речі Посполитої. Серед іншого, важливу роль у цих процесах відіграли Афон і його подвижники, вплинувши на відродження православного руху в XVII ст. Як не парадоксально, але нове відродження духовно-культурного впливу Афону в українських землях стає можливим саме після подій Берестейської унії, коли, призначувана польськими королями по «праву патроната» православна ієрархія, – переважно із знатних магнатів та шляхтичів Речі Посполитої, – перейшла в унію з Римом, а на чолі православного руху залишились практично лише монахи, які орієнтувалися на Афон і його аскетично-ісихастські традиції [526, 13–16; 532, 120–128]. Під їхнім впливом в Україні пишуться нові полемічні твори, відкриваються школи, переписуються і друкуються книги [532, 115–117].

Зокрема, ще більш тісні зв'язки з Афоном у цей час починають підтримувати князь Костянтин-Василь Острозький та викладачі заснованої ним Острозької академії, серед яких були афонські ченці Іов Княгиницький, Киприян Острожанин, Ісаакій Борискович та інші. Острозький вихованець ігумен Ісайя (Копинський), який заснував 1615 р. Києво-Братську школу,

також підтримував тісні зв'язки з афонськими подвижниками і відчував на собі їхній сильний вплив [527; 540]. Згодом, коли він став митрополитом Київським, Галицьким і всієї Малої Русі, то він продовжував практикувати афонські ісихастські молитовно-аскетичні подвиги, усамітнюючись для безперестанної молитви у печерному затворі [527; 540].

У скликаному за підтримки князя Костянтина-Василя Острозького православному антиунійному Соборі 1596 р., що проходив у Бресті під головуванням екзарха Вселенського патріарха Никифора, активну участь брали представники Святої Гори Афон – вже згадуваний архімандрит руського Пантелеймонова монастиря Матфей, а також архімандрит афонського монастиря Симонопетра Макарій [552]. Їхні підписи стоять одними з перших під рішенням антиунійного Берестейського Собору від 9 жовтня 1596 р., відомим під назвою «Апофазис» [107; 117; 201; 473, 29–35]. За їхньої участі, очевидно, невдовзі й Іоан Вишенський складає одне з перших своїх антиунійних послань – «Від Святої Афонської гори скитствуючих», яке було опубліковане в 1598 р. разом з посланнями патріарха Олександрійського Мелетія (Пігаса) в острозькій «Книжечці», виданій коштом князя Костянтина Острозького [140, 7, 293; 551, 67–69; 552]. На думку Івана Франка, це послання Іоана Вишенського було відгуком на виданий у 1597 році акт антиунійного Берестейського собору про позбавлення влади єпископів, які відійшли до унії [496, 318], підписаний афонськими ігуменами Матфеєм та Макарієм.

Відомо, що одне з перших своїх послань («В землі, зовемой Полской...») Іоан Вишенський передавав на батьківщину з Афону через такого собі «отця нашого Саву» [140, 49]. В той же час серед монахів Русика відомий «будівельник» отець Сава, який у середині XVI ст. їздив через українські землі задля збирання пожертв на руську святогірську обитель, в якій на той час жили слов'янські ченці з сербських, українських, московських та інших земель [104, XIII–XIV]. Ще раз «будівельник» отець Сава згадується в актах руського Пантелеймонова монастиря у 1620-і рр., і також з нагоди поїздки

через українські землі за милостинею для Русика [65, 1]. Не виключено, що це могла бути одна й та сама особа, яка неодноразово їздила з подібною місією через українські землі і виступала, таким чином, зокрема й кур'єром Іоана Вишенського [104, XIII–XIV, XIX, 421–422].

У полеміці з греко-католиками після Берестейської унії брали участь й інші афонські старці – Феодул та Христофор, які склали спростування на книгу одного з ідеологів унії Петра Скарги [229, 87]. Брали активну участь у духовно-культурному житті України цього часу також афонські ченці Фікара, упорядник віленської збірки «Вертоград духовний» (1620), та Йосиф, який викладав у Києво-братській школі та брав участь у перекладі з грецької «Бесід на діяння Апостолів» Іоана Златоуста у 1624 р. [141; 229, 87; 413, 229; 446, 12; 491, 143–144] Відомо також, що Львівський єпископ Гедеон (Балабан), який залишився вірним православ'ю, теж замовляв з Афону виправлені списки книг для їх перевидання [229, 87]. Також 5 січня 1614 р. до Львівського православного братства з Афону пише колишній молдавський митрополит Мардарій, який у листі закликає братчиків твердо берегти православну віру і просить надіслати на Святу Гору нові книги, видані у братській друкарні [35].

Як наголошує В. Щурат, на багатьох документах кін. XVI – XVII ст., які стосуються церковних проблем в Україні, дуже часто стоять підписи саме афонських іноків: українських та грецьких [567, 12–13]. Відображення афонського впливу проявилось у багатьох українських літературних творах кінця XVI–XVII ст. Зокрема, в «Апокрисисі» Христофора Філалета, «Палінодії» Захарії Копистенського, «Духовному алфавіті» Ісайї Копинського та багатьох інших.

Зв'язки українського православного духовенства з афонським чернецтвом у цей час стають настільки інтенсивними, що можемо говорити про певного роду «українське ісихастське відродження» кінця XVI – початку XVII ст. Завдяки так званій «афонській експансії» в Україні після Берестейської унії починається масове відродження православного чернецтва

та монастирів. Якщо до унії православні обителі в Україні занепадали, переважно перетворюючись на крупні землевласницькі господарства, то після унії ситуація поступово змінюється.

Найпомітнішим з-поміж українських афонітів-ісихастів того часу був старець Іоан Вишенський [551]. Вихідець з Галичини, він близько 40 років провів на Афоні. Після Берестейської унії за наполяганням патріарха Мелетія (Пігаса) Вишенський їде з Афону в Україну. Тут він включається в активну боротьбу за відродження православ'я та реформування православних монастирів за афонськими уставами. Найбільший слід в українській культурі залишили його полемічні твори, яких відомо близько двадцяти [126; 260, 91–163, 234–266; 335, 309; 494; 521, 4–15]. Вони лягли в основу нового напрямку в українській літературі – полемічного, що отримав розвиток після Берестейської унії [551, 17].

Іоан Вишенський тісно взаємодіяв з іншим відомим афонітом, ієросхимонахом Іовом (Княгиницьким) – засновником знаменитого Манявського скиту на Прикарпатті, облаштованого за зразком і уставом монастирів Афону. Довкола Манявського скиту і під його прямим впливом у XVII ст. утворилась мережа з кількох десятків монастирів та скитів у Західній Україні [267; 268; 312, 276; 249а, 273; 279; 376; 500, 16]. Серед його сподвижників та послідовників були преподобний Іов (Желізо) Почаївський, преподобний Феодосій Манявський та багато інших. Тому відновлення Іовом Желізо знаменитого Почаївського монастиря також можна вважати продовженням принесеного з Афону досвіду іночеського життя [249а, 264–266; 269; 312, 276; 394, 94–95; 551, 85–90]. Чималий внесок здійснив «святогірський ієромонах і протосинкел Олександрійського патріарха» Йосиф, який займався перекладами і викладав у православних братських школах Львова та Києва [491, 143–144].

Варто згадати й про інших українських афонітів XVII ст. Так, відомий сподвижник Іоана Вишенського ігумен Ісаакій (Борискович) провів на Святій Горі близько 14 років [249а, 118; 312, 276; 446, 12; 567, 12–13, 46–47].

Повернувшись в Україну, він відродив Дерманський монастир, заснував Луцьке братство і друкарню. Тісно взаємодіяв з Іовом Княгиницьким, який допомагав йому відродити чернецтво та традиції ісихазму на Волині. 1620 р. Ісаакій Борискович став одним з перших єпископів відновленої єрусалимським патріархом Феофаном православної ієрархії в Україні.

Ще одним афонітом, який отримав хіротонію від патріарха Феофана, був ігумен «козацького» Трахтемирівського монастиря Іезекііль (князь Коріятович-Курцевич, нащадок Великого князя Литовського Коріята), який подвизався деякий час на Афоні [249а, 120; 500, 27]. Трахтемирівський монастир, облаштований за афонським зразком та уставом, був головною святинею Запорозького козацтва [145, 26; 249а, 120; 281, 140; 330, 23, 30, 65; 339, 8–9; 532, 117]. В підпорядкуванні Трахтемирівській обителі перебував інший знаменитий запорозький монастир – Самарський Пустельно-Микільський, який також вважався «приходом Запорозької Січі» і де були «введені богослужіння та молитвослов'я за уставом Святої Гори Афонської» [330, 42; 346, 14–15; 358, 57; 569, 90; 570, 224–225].

Після розорення поляками Трахтемирівської обителі, Самарська Пустельно-Микільська перейшла під управління Київського Межигірського монастиря, який з цього часу почав вважатися «патроном Запорозької Січі» [249а, 267; 330, 14–15]. Відродження цього монастиря під Києвом теж було здійснене колишніми афонськими подвижниками – старцями Афанасієм та Іоасафом, «іже от святія гори Афонскія пришествова» [131, 153]. Пізніше ігумен Афанасій направив афонського ієросхимонаха Іоасафа на Чернігівщину, де той заснував Густинський монастир, а вже від цієї обителі учнями й сподвижниками афонського старця Іоасафа були засновані знамениті на Лівобережній Україні Ладинський та Мгарський монастирі [131, 153–169; 243, 567; 244, 21].

Цікавий факт, незадовго до початку акції з відновлення православної ієрархії в Речі Посполитій до Києва (наприк. 1619 – поч. 1620) приїхала з Афону святогірська делегація у складі старців Макарія, Ісаака, Кипріяна та

Ісайї, які мали зносини з ігуменом Михайлівського Золотоверхого монастиря Іовом (Борецьким) – майбутнім першим митрополитом відновленої ієрархії [168, 630–632]. Окрім Афону, у XVII ст. до України приїздить чимало православних ченців і священників з молдо-влахійських земель, де у цей час діяли кілька десятків метохів афонських монастирів і які також виступали посередниками у зносинах між українським духовенством та монастирями Афону.

Тісні стосунки з афонськими старцями Афанасієм та Іоасафом підтримував послідовник Острозького гуртка книжників-традиціоналістів ігумен Ісайя (Копинський). Він умовив вступити до Київського братства гетьмана П. Сагайдачного з усім військом Запорозьким та виступити в якості ктиторів і оборонців Православної Церкви [527; 540]. Саме Ісайя разом із Сагайдачним став ініціатором відновлення Єрусалимським патріархом Феофаном 1620 року православної ієрархії в Україні. Тож не дивно, що першими єпископами відновленої ієрархії стали орієнтовані на афонські традиції ченці Ісайя (Копинський), Ісаакій (Борискович), Йосип (Коріятович-Курцевич), очоливши рух за відродження православ'я в Україні.

Згодом, коли Ісайя (Копинський) став митрополитом Київським, він одним з перших легітимізував виступи козацтва під гаслами оборони православної віри. Зокрема, у 1632 р. він разом з делегацією у 300 священників та ченців брав участь у козацькій Раді. Під час її засідання вони впали на коліна перед козаками і слізно закликали до кінця стояти за віру православну [259, 132; 265, 151–152, 154–155]. Також він виступив натхненником серії збройних козацьких повстань під гаслами «оборони православної віри» у 1630, 1637 та 1638 рр. [527; 540]. Ці повстання слугували певного роду «підготовчим ґрунтом» до Великого повстання під проводом Богдана Хмельницького у 1648 р. [332, 229], яке також отримало благословення від східних патріархів та подвижників Святої Гори [234; 308]. Окрім того, що Ісайя (Копинський) був помітним церковним та громадсько-політичним діячем, він був талановитим духовним письменником,

залишивши нащадкам ряд дуже цінних літературних творів, найзнаменитіший з яких – «Алфавіт духовний» [250; 259, 137–156; 313, 280–281; 321, 149–151; 353; 360, 479–480; 390].

З ініціативи українських афонітів-ісихастів Іоана Вишенського, Іова Княгиницького та Ісаакія Борисковича та за підтримки князя Василя-Костянтина Острозького в українських землях після Берестейської унії була проведена певного роду монастирська реформа. Її метою було переведення українських православних монастирів на афонський устав, з тим щоб вони були не господарськими корпораціями, але справжніми духовними центрами православ'я і містико-ісихастської традиції. Зокрема, в рамках такої монастирської реформи в XVII ст. за афонським зразком були засновані Манявський скит, оновлені Дерманський, Угорницький, Унівський, Почаївський та інші монастирі. Пізніше такі самі реформи були проведені афонітами-ісихастами в Трахтемирівському, Самарському, Межигірському і багатьох інших православних монастирях [544].

Під впливом «афонітів» залишені вірними православ'ю монастирі поступово перетворювалися на національні духовно-культурні осередки, навколо яких починається духовне, культурне та політичне відродження в народі [249а, 265–266]. Незважаючи на гоніння та утиски, багато українських православних монастирів протягом XVII ст. зростають у чисельності насельників до 100–200 ченців [312, 275], з'являється до 55 нових обителів [249а, 265–266], більшість з яких облаштовуються за афонським уставом. У них відроджуються афонські ісихастські традиції, відкриваються школи, переписуються або друкуються книги. Таким чином цей період справедливо можна назвати «українським ісихастським відродженням» XVII століття [544].

Мелетій Смотрицький, який відвідував Афон у 1620-і рр. і зустрічався там як з грецькими, так і русинськими ченцями, наголошував, що останніх на той час там було немало [208, 77–79].

Прикметно, що на православному Соборі Київської митрополії в 1621 р. була затверджена свого роду «програма діяльності» відродженої

Православної Церкви, відома під назвою «Совѣтованіє о благочестии». Прописана вона в афонсько-ісихастському стилі, закликаючи ієрархію, духовенство й паству до внутрішньо-аскетичного самовдосконалення і навіть мучеництва за віру. В одному з пунктів постанови наказувалось послати на Афон за українськими подвижниками Кипріяном Острожанином, Іоаном Вишенським і *«прочіих тамо обретающихся»*, а також і надалі посилати українських ченців *«на Афон яко в школу духовную»* [174, 247–248]. З цієї соборної постанови видно, наскільки велике значення в Київській Церкві приділялось відновленню зв'язків з Афоном.

Ведучи мову про українських афонських подвижників, які залишили значний вплив у духовно-культурних процесах в Україні, варто звернути увагу на такий факт: під 1619–1620 рр. ігуменом руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні значиться отець Кипріян Русин. Зокрема, зберігся акт Святогірського синаксисту за листопад 1619 р., де стоять підписи ігуменів 14 афонських монастирів, і серед них підпис *Κυπριανός Ρούσος* [227, 229; 228, 280–281]. Найімовірніше, цим отцем Кипріяном Русином міг бути згаданий у «Совѣтованиі о благочестии» за 1621 р. ієромонах Кипріян Острожанин [552, 645–649]. Кипріяну належать переклади з грецької на слов'янську «Бесід Макарія Єгипетського» (1598), збірки афоризмів «Бджола» (1599), «Синтагматіона про сім святих тайнств» митрополита Гавриїла Севира (1603), «Бесід Іоана Златоустого на Євангеліє від Іоана» (1605) [552, 645–649; 576, 300]. З «Совѣтованія о благочестии» і повідомлення архімандрита Захарії Копистенського [474, 57] випливає, що у 1621–1623 рр. отець Кипріян все ще подвизався на Афоні, з чого можна припустити, що саме він і був тоді тим ігуменом древнього Русика, про якого згадується у вищезгаданому святогірському акті за листопад 1619 року [552, 645–649].

Таким чином, імовірно, руський Пантелеймонів монастир на Афоні в період з 1596-го по 1623 рр. був важливим духовним центром, на чолі якого стояв видатний український подвижник і просвітитель Кипріян Острожанин, а сам монастир за підтримки Константинопольських патріархів був одним з

координаторів руху за відродження православ'я в українських землях [552, 645–649].

Окрім Пантелеймонівського монастиря, у боротьбі за відродження православ'я в Україні активну участь брали й представники грецького Ватопедського монастиря, де тривалий час подвизався Іов Княгиницький, а також болгарського Зографського монастиря на Афоні. У XVI–XVII ст. у числі його братії була значна кількість іноків українського походження [477]. Тут вони переписували церковно-повчальну та антикатолицьку літературу для відправки на батьківщину. Саме при цьому монастирі останні роки життя провів український полеміст і старець Іоан Вишенський [140, 208, 210; 551, 99–109] (див.: дод. Е. Іл. 26 – 28). Відомий український двотомний список Торжественника, надісланий у 1610-х рр. з Афону тим же старцем Іоаном Вишенським [453, 371; 477; 563, 82–83]. З Зографським монастирем був пов'язаний і його приятель і сподвижник, а згодом луцький єпископ Ісаакій Борискович [505, 169 – 170].

Оскільки в XVI–XVII ст. всі поїздки афонських ченців за збиранням пожертв до Москви [369, 251; 457, 30–31; 477] пролягали через українські землі, то маємо підстави припустити, що афонські Зографський, Ватопедський, Пантелеймонівський та інші афонські монастирі мали тісні контакти з українською козацькою старшиною ще з часів І. Вишенського та П. Сагайдачного. Делегації Зографських та інших афонських ченців з першої половини XVII ст. неодноразово приїздили до Києва. Зокрема, відомо про їхні зустрічі тут із київським митрополитом Іовом Борецьким та луцьким єпископом Ісаакієм Борисковичем [505].

Як довела В. Ченцова, саме в Києві при митрополиті Петрі Могилі навчався друкарській справі зографський чернець Мелетій, який згодом став першодрукарем у Валахії [505, 164–166]. В Україні він бував неодноразово і навіть кілька місяців у 1624 р. проживав на Запорозькій Січі, на що отримав відповідний письмовий дозвіл від гетьмана Максима Григоровича [505, 182]. У цей же час при Києво-Печерському монастирі сім років (з 1624 по 1631 рр.)

проживав інший зograфський чернець ієродиякон Стефан [505, 178–182]. Не виключено, що саме завдяки таким контактам з афонітами київський митрополит Петро Могила замовив у 1643–1644 рр. нові розписи лаврської церкви Спаса на Берестові у Києві, виконані запрошеними ним з північної Греції майстрами в характерному афонсько-поствізантійському стилі [320; 416].

Замовляв Петро Могила також на Афоні з метою перекладу та перевидання Четъї-Мінеї Симеона Метафраста [229, 85].

Під час експедиції до архіву і бібліотеки Зографського монастиря на Афоні в 2013–2015 рр. автору дослідження довелося бачити у монастирському книгосховищі чимало українських стародруків XVII–XVIII стт., які також засвідчують про існуючі тісні зв'язки між афонським Зографом і українськими монастирями того періоду (див.: дод. Е. Іл. 68 – 70). На деяких з них містяться дарчі написи представників українських козацько-старшинських родів (див.: дод. Е. Іл. 73).

Видатним афонітом, чия доля тісно пов'язана з Україною, був святий Афанасій (Пателарій; 1597–1654), колишній патріарх Константинопольський, який певний час жив на Афоні і відновив там обитель «Серай», а закінчив життя своє у «козацькому» Мгарському монастирі у Лубнах [234; 308; 504, 162–164; 578; 583]. Він двічі зустрічався з гетьманом Богданом Хмельницьким, надавши йому та всьому козацькому війську благословення та легітимацію на «священну війну» під гаслами оборони православної віри. Він також виступав посередником у перемовинах Хмельницького з молдавським господарем Василем Лупу та московським царем Олексієм Михайловичем, закликавши останнього вступити в союз з гетьманом і в союзі з Молдовою і Запорозьким Військом почати війну з турками, щоб спільними зусиллями звільнити поневолені православні народи на Балканах і в Малій Азії [92, № 7, 7, № 8, 154, 277 зв., № 19, 2–3, № 27, № 503; 93, № 1, 1–3; 124, № 238, с. 551–552; 129, 30–33, 42–43, 46]. Його нетлінні мощі, які

після смерті зберігались у Мгарському монастирі, особливо вшановували козаки [20; 42].

Син Богдана Хмельницького – Юрій, ставши 1659 р. гетьманом, так само мав зносини з афонськими ченцями. Зокрема, у Чигирині він контактував з архімандритом афонського Іверського монастиря Ісаакієм [507, 44]. Невдовзі, 1663 р., Юрій Хмельницький прийняв чернецтво з ім'ям Гедеон [341; 355]. У деяких літературних джерелах стверджувалось, що опинившись у турецькому полоні, останні роки життя він провів при грецькому монастирі на одному з півостровів Османської імперії [297, 177]. За нашим припущенням, це було подвір'я афонського Іверського монастиря у м. Калліполь (тур. Gelibolu), розташованому на півострові Галліполі на березі протоки Дарданелли, між Егейським та Мармуровим морями, де згідно зі свідченнями українських афонських прочан поч. XVIII ст. був похований «Хмельниченко» [154, 139].

Серед видатних українських афонітов другої половини XVII ст. варто також згадати Гавриїла Святогірця та Самуїла Бакачича. Останній, підписуючись псевдонімом «Русин», прославився перекладами з грецької на слов'янську мову багатьох святоотцівських, богословських та полемічних творів [229, 86; 459, 14]. Він же переклав сербською відомий твір Іоанікія Галятовського «Месія правдивий», який у XVII–XVIII ст. мав чималу популярність серед сербів [231; 439, 199–200].

Згідно з висновками А. Турілова, оповідання афонських ченців послужили джерелом численних відомостей про різних святих у «Палінодії» Захарії (Копистенського). Також вчений довів, що при підготовці «Книги житій святих» (К., 1700) свт. Димитрій (Туптало) користувався списком «з бібліотеки Хіляндарської лаври сербської» (зокрема, випискою з Мінеї Четв'ї 1626 р.) [440, 153].

Тісні духовно-культурні зв'язки з Афоном підтримували чимало українських монастирів: Києво-Печерський, Межигірський, Трахтемирівський, Самарський, Манявський, Почаївський та багато інших. Українське

козацтво також підтримувало зв'язки з Афоном, запрошуючи звідти досвідчених духівників і старців, здійснюючи паломництва та щедрі пожертви на афонські монастирі. Нерідко деякі козаки й самі приймали на Афоні чернечі постриги і подвизались у святогірських монастирях [542, 371, 377; 547, 34–41].

Традиція участі афонітів у духовному та політичному житті України і українського козацтва з XVII ст. поступово набула усталеної практики [346, 119; 358, 92; 398, 228–232; 568, 87–88; 570, 190, 193]. З пом'яників афонських монастирів XVII–XVIII ст. відомо, що ктиторами, донаторами та жертводавцями афонських обителів нерідко виступали українські гетьмани та представники знатної козацької старшини [559, 7–16]. У цілому, у XVII–XVIII ст. найбільша кількість внесків у багатьох монастирях Афону припадає на українську козацьку старшину. Це засвідчують, зокрема, Пом'яники Зографського, Пантелеймонівського, Ватопедського та інших афонських монастирів, які з часів виникнення козацько-гетьманської держави досить часто відвідували українські землі з метою налагодження зв'язків з козацькою старшиною та збирання пожертв [49, 56–113; 53, 8–187; 78, 9 зв. – 26] (див.: дод. Е. Іл. 2–6). З цих джерел відомо, що донаторами афонських монастирів у другій половині XVII ст. виступали гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа та чимало представників знатної козацької старшини [49, 56–113] (див.: дод. Е. Іл. 3–4). Цей факт засвідчує і листування архімандрита афонського Зографського монастиря Євфимія з полковником Іллією Новицьким від 1685 р. [36]. На початку 1688 р., невдовзі після обрання І. Мазепи новим гетьманом, з ним мав особисту зустріч ігумен афонського монастиря Св. Павла Ісайя [284, 27; 371, 113; 400, 307–308; 403, 109; 435]. У січні-лютому 1696 р. в українських землях перебував ігумен афонського Зографського монастиря Максим [115, 152, 216], який подарував І. Мазепі рукопис знаменитого Євангелія «Апракос», перевиданого згодом за дорученням гетьмана у Києво-Печерській лаврі Іоасафом Кроковським [559,

74, 81; 561]. Представники інших афонських монастирів наприкінці XVII ст. так само часто відвідують українські землі [559, 74].

Таким чином, з кінця XVI та протягом XVII століть афонське чернецтво відіграло важливу роль у збереженні православ'я в землях сучасної України, зокрема після подій Берестейської унії. Завдяки існуванню у цей час інтенсивних зв'язків між представниками Афону та українськими православними церковними і світськими колами українські ченці з Афону ініціювали реформування українських православних монастирів, а також сприяли полемічній, літературній та духовно-просвітницькій діяльності, підтримували православний рух в українських землях та залучення до нього українського козацтва, а також сприяючи відновленню тісних зв'язків православних України не тільки зі Святою горою, але і з православним Сходом.

2.3. Формування релігійних традицій українського козацтва та вплив на них афонських та українських монастирів

Українське козацтво як явище і військово-соціальна організація почало формуватись з кінця XV століття [263, 66–67, 82–84; 480, 250–251; 570, 13]. На це вплинули, зокрема, тогочасні зовнішньополітичні чинники, які склалися в північному Причорномор'ї. Зокрема, з турецьким завоюванням Візантії та постановням Османської імперії у залежність до останньої підпадає Крим. Також у залежності від турецьких султанів та кримських ханів опинилися й інші кочові орди Причорномор'я, які остаточно приймають іслам [261, 328–329]. З цього часу починаються постійні спустошливі набіги кримських татар на українські землі, які перебували у складі Великого князівства Литовського, а згодом Речі Посполитої. В ході протидії такому наступові ісламсько-степового світу на прикордонних землях з вільного «українного люду» почало формуватись козацтво як окремий військово-

соціальний стан, що в подальшому вирішально вплинуло як на формування модерної української нації, так і на всю подальшу долю Східної Європи.

У XVI ст. військовим і організаційним центром козацтва стає Запорозька Січ, формуються окремі самобутні риси, устрій, звичаї, побут козацтва, що сприяло виокремленню його в самостійну соціальну верству [570, 60–63]. Формується й ідеологічна складова козацтва, яке починає сприймати себе й у якості «оборонців віри» як у рамках «християнсько-мусульманського цивілізаційного протистояння», так і від натиску польського католицизму на старожитну «руську віру» (православ'я) [105, 66; 136, 81]. Взявши на знамено гасло «оборони батьківської православної віри», козацтво поступово отримало в цілому народі таку підтримку, що змогло замінити спольщену та покатоличену стару руську аристократію, ставши новою елітою та провідником українського суспільства [301, 6; 418, 159–160; 419, 136–145]. Власне, саме занурення до православної традиції та оборона її послужили однією з причин підйому козацтва на історичну височінь та зародження нової козацької ери в історії колишньої Київської Русі. Вплив козацтва на подальший культурний і політичний розвиток українського народу виявився настільки вирішальним, що коли відбулось Велике повстання під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, козаками було утворено власну гетьмансько-козацьку державу [271, 102–103; 456, 258–259; 564, 21–23, 89, 119–123].

У генезі розвитку українського козацтва слід враховувати, що характерною ознакою середньовічного та ранньомодерного європейського суспільства була його невід'ємність від християнської релігії. Культурне, соціальне і навіть політичне життя тогочасної людини було просякнуте церковно-релігійними впливами [567а, 656]. Це ж стосується і українського козацтва, релігійна свідомість якого поступово стала поєднаною з тогочасними релігійними традиціями, уявленнями та віруваннями українського народу [570, 192].

Аналізуючи духовно-культурні процеси й трансформації в українському суспільстві ранньомодерного часу мусимо визнати, що релігія мала вагоме

значення у формуванні традицій запорозького козацтва. На переконання багатьох дослідників, «виникнення козацтва було спричинене тотальним наступом Східного світу, і зокрема Великого степу, на Україну (в рамках християнсько-мусульманського цивілізаційного протистояння)» [239, 6]. З огляду на це, українське козацтво від початку намагалося дивитися на свою діяльність зокрема й як на виконання певної релігійної «священної місії» по захисту християнського світу від іновірної загрози. Не випадково запорозькі козаки часто називали самих себе «христоролюбивим лицарством» [301, 16, 24, 26; 451, 3]. За слушним спостереженням О. Апанович, в добу середньовіччя та ранньомодерні часи «релігія була єдиною панівною формою ідеології», через що козацтво долучалось до церковних справ, виступаючи на «захист православної віри» [232, 208–209].

Такої самої думки дотримуються й інші дослідники історії козацтва, зокрема Ю. Мицик, В. Щербак, І. Лиман, Т. Чухліб та інші [346, 98; 372, 129–130; 373, 23–27; 374; 519, 59–62; 542; 565].

Після запровадження Берестейської унії 1596 р. та спроб ліквідувати Православну Церкву в Речі Посполитій козацтво поступово підіймає на свої знамена гасло оборони Православної Церкви не тільки від «бусурманів», але й від польсько-католицької експансії [232, 208–209; 238, 20; 264, 388–418; 346, 99; 387, 45–50; 419, 136–149]. З цього часу козацтво тісно взаємодіє з антиунійним православним духовенством, бере під свій захист православні монастирі та церкви, сприяє відновленню православної ієрархії, бере безпосередню участь у заснуванні нових монастирів та храмів. Зокрема, за сприяння козаків було відновлено або засновано Трахтемирівський, Самарський Пустельно-Микільський, Києво-Межигірський, Києво-Братський, Мгарсько-Лубенський, Лебединський, Мотронинський, Левківський, Святогірський, Краснокутський та багато інших монастирів, які, відроджуючи афонські та києво-печерські традиції ісихазму, мали вагомий вплив на розвиток духовних традицій українського козацтва [542, 350–355].

Духовенство та ченці цих та інших монастирів, зокрема й афонських, користувалися не тільки авторитетом і повагою серед козаків, але й духовно опікувалися над козацтвом, переймалися їхнім воцерковленням, намагалися прищеплювати їм традиції «православного христілюбивого воїнства» тощо.

Одним з релігійних центрів запорозького козацтва стає Трахтемирівський монастир, ченці якого мали безпосередні зв'язки з Афоном. При обителі діяла школа, шпиталь для козаків [145, 26; 249а, 120; 281, 140; 330, 23, 30, 65; 532, 117]. У часи настоятельства у монастирі учня афонських старців архімандрита Іезекіїля (князя Коріятовича-Курцевича), вплив обителі та її традицій на козацтво стають особливо відчутними [249а, 120; 264, 403–404; 339, 8–9; 500, 27]. Іншим впливовим духовним центром запорозького козацтва стає Самарська Пустельно-Микільська обитель, де також береглися афонські аскетичні традиції [358, 57; 569, 90; 570, 224–225]. У першій половині XVII ст. цей скит було перетворено на монастир; при ньому засновано школу та «шпиталь для нужденних та убогих козаків» [330, 42; 569, 90; 570, 224–225]. Настоятелем обителі став ієромонах Паїсій, запрошений козаками з Києво-Межигірського монастиря, який, у свою чергу, був заснований афонськими старцями-ісихастами Афанасієм та Іоасафом [131, 153]. Обидва ці монастирі (Самарський та Межигірський) мали безпосередній вплив на формування духовних традицій запорозького козацтва, їхніх релігійних ідеалів, ідеології тощо. Поступово Межигірський ставропігійний монастир стає «патроном Запорозької Січі» [249а, 267; 331].

Не менш важливе значення для козацтва мав Києво-Братський монастир, заснований Ісайєю (Копинським) [313, 280–281; 527; 532, 113–130]. Під його впливом Запорозьке військо на чолі з гетьманом Сагайдачним близько 1615 р. вступило до Київського братства [419, 147; 500, 28; 527; 532, 113–130]. Там же за підтримки Ісайї (Копинського) було засновано Києво-Братське слов'яно-грецьке православне училище, де навчалося чимало майбутніх козацьких ватажків, зокрема й молодий Богдан Хмельницький [207, 19].

Таким чином становлення духовних традицій козацтва значною мірою відбувалось під впливом Православної Церкви, зокрема такого її руху, як традиціоналістсько-ісихастський напрям в українському чернецтві, орієнтований на тісні зв'язки з Афоном. Не без впливів його представників формується як «протестна правосвідомість» козацтва і українського населення Речі Посполитої, так і одна з найголовніших релігійно-політичних ідеологем козацтва: вони оголошуються оборонцями «православного народу руського і грецької віри» від «бусурман» та католиків [330, 6].

Ведучи мову про релігійні традиції запорозького козацтва, варто відзначити, що усі відомі джерела засвідчують, що запорожці однією зі своїх задач проголошували «оборону православної християнської віри», а прийняття та сповідування православного християнства було однією з обов'язкових умов посвячення у козаки. Це засвідчують як козацькі літописи, так і спогади очевидців. Так іще Сигізмунд Герберштейн у своїх «Записках» (1549 р.) називав «дніпровських черкасів» християнами, що живуть на кордоні мусульманського світу [419, 136]. Переважна більшість пізніших закордонних спостерігачів (Філіпо Тальдучі, Карло Гамберині, Юзеф Верещинський, Альберто Віміна, Павло Халепський, Клавдіо Рондо, С. Мишецький та багато інших) так само підкреслювали відданість запорозького козацтва християнській релігії [387, 45–50].

Особливе посилення «релігійного фанатизму» серед козацтва спостерігається після запровадження у Речі Посполитій Берестейської унії 1596 року. Приналежність до православної віри вважалось обов'язковою умовою для прийняття до «боголюбивого запорозького лицарства» [270, 136–137]. Під впливом «наставника козацтва» митрополита-ісихаста Ісайї (Копинського) та його афонсько-ісихастської консервативно-традиціоналістської чернечої партії під гаслами «оборони православної віри» відбувались в Україні козацькі повстання 1630, 1636, 1637–38 рр. [441, 127, 136, 144, 152–153; 527; 532, 113–130]. У своїх універсалах до козацтва і народу повстанські ватажки закликали усіх «хто віри істинної благочестивої держиться»

виступити проти «противників віри нашої грецької», проти «душманів наших та неприятелів віри нашої», «народу нашого християнського руського і віри нашої старожитньої грецької» [122, 180, 182; 136, 81; 265, 259]. На переконання С. Плохія, так само і козацьке Велике повстання 1648 р., перейнявши ідеологію оборони православної віри, отримало тим самим і релігійну легітимацію на «священне право повстання» [419, 187; 420, 10–12; 497, 105]. Значною мірою завдяки таким гаслам в роки національно-визвольної війни 1648–1658 рр. козацтво отримало масову підтримку православного населення України [264, 388–418; 542, 350–356]. За спостереженням В. Лур'є, «на цьому етапі лідери ісихастського руху остаточно доручили долю Київської митрополії козацтву» [356, 168].

Західноєвропейський письменник просвітницького напрямку Рюльєр відзначав, що запорозькі козаки «вперто вважають, що їхній фанатичний (релігійний) запал спокутує всі їхні злочини» [387, 373]. Все це дало привід М. Костомарову вбачати у Запорозькій Січі своєрідну подобу лицарсько-чернечого братства-ордена [322, 19]. Так само дослідники козацтва А. Скальковський, Д. Яворницький, О. Апанович, Ю. Мицик, В. Щербак, Т. Чухліб, І. Лиман та інші описували запорозьких козаків як захисників православної християнської віри [232, 208–209; 372, 129–130; 451; 519, 59–62; 565; 570, 192].

Аналізуючи свідчення про релігійні традиції запорозького козацтва, бачимо, як шануючи традиції православного «монашого чину», чимало козаків нерідко на старості літ і самі полишали метушливе світське життя на Січі і приймали чернечі постриги в Самарському Пустельно-Микільському, Трахтемирівському, Мотронинському, Мгарському та інших монастирях [542, 368–373]. Завдяки їм в Україні постає чимало нових православних монастирів. З приводу такої опіки запорожців над православним монашеством Є. Максимов відзначає «колонізаційне значення» заснованих козацтвом монастирів у Слобідській Україні [361].

Як уже відзначалося, окрім Самарського та Трахтемирівського монастирів, особливо шанували козаки Межигірський монастир під Києвом, який з часів ігуменства у ньому Ісайї (Копинського) вважався однією з найважливіших козацьких святинь [249а, 267]. Паломництва козаків до Межигірського монастиря і постриження там деяких з них у ченці практикувалися до XVIII ст., коли російська імперська влада своїми указами штучно обмежила право козаків полишати Січ та приймати чернецтво чи священство [330, 62, 65, 118, 134]. Подекуди мандрували запорожці з метою прийняття чернечого постригу й на далекий Афон та молдавську Драгомирну, «где большая часть монашествующих була од руського роду, наіпаче-же од православно-іменітія страни Запорожскія» [570, 190, 193].

Під впливом носіїв афонських традицій – монастирів Трахтемирівського, Самарського, Межигірського, Києво-Печерського, Мгарського, Мотронинського та інших серед козацтва розвинулось особливо шанобливе ставлення до центру православного містицизму та аскетизму – Святої Гори Афон [446, 10–13; 532, 113–130]. Після національно-визвольної війни 1648–1658 рр. зв'язки з Афоном поживляються. Козаки нерідко здійснювали пожертви і навіть паломництва до його святинь. Поступово, з кінця XVII – поч. XVIII ст. це стає певного роду благочестивою козацькою традицією [570, 190, 193]. Крім того, з цього часу афонські ченці більш активно взаємодіють із запорожцями, нерідко приїжджаючи в українські землі та на Запорозьку Січ, де вони подовгу жили, служили й збирали щедрі пожертви, а також намагалися здійснювати впливи й на культурно-політичні процеси. Чимало з них, поруч зі східними патріархами, надали духовну легітимацію Великому повстанню Хмельницького як «священній визвольній війні за православному віру» [419, 292–293, 328; 420, 10–11; 497, 115]. Під їхнім впливом Хмельницький загорівся мрією звільнити від іновірців не тільки Україну, але й Константинополь, Єрусалим, а також Грецію, Болгарію і Сербію [108, 65–66; 399, 51–53; 497, 110, 120–121; 504, 160–164]. Серед афонітів, що мали духовний вплив на українського гетьмана, був колишній

патріарх Афанасій (Пателарій) [234; 308; 504, 163–164; 578; 583], який певний час жив на Афоні [124, № 238, с. 551–552; 129, 30–33, 42–43, 46, 90; 91; 92]. Нетлінні моці цього святого патріарха особливо вшановували козаки [20; 42]. Відомо, що від них отримала зцілення навіть дружина кошового отамана Івана Сірка [373, 8].

Релігійні традиції запорозького козацтва набувають усталених рис у середині XVII ст., а в XVIII ст. є невід'ємною складовою їхнього суспільно-політичного і культурного життя.

Під впливом афонських традицій чималою повагою серед багатьох козаків користувалися старці-безлюдники, які, виконуючи свої ісихастські подвиги, подвизалися на дніпровських островах і порогах, у берегових печерах, лісах та степах [394, 188, 172]. У XVIII ст. це набирає вже риси певної традиції особливого «козацького благочестя». Варто зазначити, що таке явище, як православні «козаки-аскети» чи «козаки-відлюдники» у ті часи було досить звичним і поширеним [270, 139; 542, 371, 377]. Нерідко це були не ченці, а звичайні козаки, які під впливом настанов «странствуючих» афонських та українських іноків-ісихастів практикували аскетичний спосіб життя. Деякі з них ставали аскетами-відлюдниками назавжди, а деякі тимчасово. Іноді козаки давали обітницю Богу послужити в монастирі за врятування і йшли на тимчасове послушення та чорнові роботи до монастирів [346, 123; 570, 194].

Детальні описи побуту «козаків-аскетів» та їхніх «відлюдницьких скитів» у землях Війська Низового Запорозького XVIII ст. збереглися в працях Ф. Макаревського [358, 52], Д. Яворницького та інших [346, 129; 480, 404–405; 569, 105, 149–150, 351–352; 570, 215–216]. За висловом тогочасного ченця Леоніда, «запорозькі козаки, що мешкають у степах, по зимівникам, самі собою робились дикими, часто бувають і попами» [цит. за: 346, 129]. Загалом, запорожці досить часто звертались до «диких попів» – мандрівних ченців, старців-відлюдників та «козаків-аскетів» за духовними настановами та запрошуючи їх справляти релігійні обряди [346, 129]. Особливою

пошаною серед козаків користувалися й мандрівні ченці-ісихасти з Афону. Характерне описання такої духовної традиції Запорозького краю збереглося у Ф. Макаревського [358, 84–86].

За свідченнями Ф. Макаревського та Д. Яворницького, серед таких запорозьких подвижників-ісихастів досить відомим був козацький осавул Дорош, який прожив більше 100 років [358, 85–86; 480, 165]. Також відомо, що під кінець життя у своєрідний «затвор» на пасіці відійшов кошовий отаман Іван Сірко [232, 199; 373, 119; 480, 35]. Взагалі, така традиція була досить поширеною серед запорожців, які «під кінець життя усамітнювалися на пасіці, віддаючись там молитвам, посту та утриманню від марнослів'я» [480, 35]. Про таких козаків-відлюдників та «січових старців», як наголошує А. Гурбик, у народі ходили неймовірні чутки, що вони були «характерниками» і володіли «надзвичайними можливостями тіла й духу» [270, 147].

Водночас, чимало запорожців ставали не лише аскетами-відлюдниками та ченцями, але й священиками. Так відомо, що у 1772 р. із 51 духовної особи, які були записані в «Відомості хрестової Старокодацької Запорозької намеснії», 33 були із запорозьких козаків [346, 172–178].

Ведучи мову про релігійні традиції запорозького козацтва, варто відзначити, що представники містичного напрямку у православ'ї – ченці-ісихасти у різні часи активно переймалися духовною опікою над православним воїнством, воцерковленням та долученням його до східної ісихастської традиції «внутрішнього ділання». Завдяки цьому, через впливи афонських та українських монастирів, ця традиція з часом була засвоєна і серед окремих представників запорозького козацтва. Зокрема, ця практика мала поширення серед старих козаків, яких на Січі подекуди шанобливо називали «січовими старцями» [542, 354–356].

Під впливом ісихастської аскетичної традиції на Січі, за зразком православних монастирів, до авторитетних старійшин, тобто старих, духовно досвідчених і мудрих січовиків також ставилися як до «старців». Вони

виконували роль наставників і вчителів, берегли патріархальні запорозькі традиції і навчали тим молодих козаків. За запорозькою звичкою козаки до них нерідко звертались словами «батько», «панотець» чи «старче» [570, 118, 139, 177]. Навіть православні священики до таких «сивовусих дідів» шанобливо зверталися «старче» [334, 164; 570, 177]. Разом з тим «січове старцество» відрізнялося від старчества монастирського, хоча й набуло свого духовного авторитету і значення не без впливу старців-ісихастів, зокрема з таких монастирів, як Трахтемирівський, Самарський, Межигірський, Мотронинський, Києво-Печерський та інших [542, 354–356].

Іншою усталеною традицією запорозьких козаків було надання щедрих пожертвувань на православні монастирі та церкви, які вони регулярно здійснювали під час паломництв або відвідин Січі православними мандрівними ченцями та священиками [570, 196]. Як наголошує А. Гурбик, «на Запоріжжі січові звичаї тісно переплелися із християнською обрядовістю», що призвело до появи самобутньої «козацько-православної культури» [570, 139].

Таким чином, афонське й українське чернецтво, орієнтоване на ісихастську спадщину, справляло значний вплив на релігійні традиції і повсякденне життя козацтва. У свою чергу козацтво не без впливу чернечих традицій запозичило ідеї побратимства та безшлюбності серед січовиків, «січового старцества», релігійне шанування Богородиці як «покровительки Січі», принесення особистих релігійних обітниць і створення власних монастирів і скитів. Крім цього, окремі козаки нерідко брали чернечі постриги, ставали священиками і займалися благодійністю, а також здійснювали прощі до православних монастирів та святинь, зокрема й на Афон. Такі тісні зв'язки з чернецтвом сприяли формуванню особливої традиції «козацького благочестя». Все це в купі відобразилось на формуванні самобутніх духовно-релігійних традицій українського козацтва, розвитку української духовної культури та становлення культурно-релігійної самобутності українського народу.

2.4. Зв'язки монастирів Афону з українськими ченцями та козацькою старшиною в добу козацько-гетьманської державності (кін. XVII–XVIII ст.)

У результаті козацької революції українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького на звільнених козацтвом від влади Речі Посполитої землях Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля наприкінці 1640-х – початку 1650-х рр. починає формуватись українська гетьмансько-козацька держава, яка в історіографії отримала назву «Гетьманщина» [271, 102–103; 564, 21–23, 89, 119–123]. Творцями української державності XVII ст. виступило українське козацтво як окремий соціально-політичний стан, який склав її елітарну основу. Оскільки формування держави ґрунтувалося на традиціях козацького самоврядування Війська Запорозького, то саме ця назва стала застосовуватись і щодо нового державного утворення [456, 258–259]. Відповідно й адміністративно-територіальний устрій цієї держави базувався на заведених серед козацтва військово-територіальних принципах самобутнього полково-сотенного устрою, не маючи аналогів в інших європейських країнах [456, 258–259].

Державні кордони Гетьманщини початково на заході перетинались з Польщею та Молдавією, на півночі – з Великим князівством Литовським, на сході – з Московським царством, на півдні – з володіннями Османської імперії та Кримського ханства [456, 257–258]. Проте в результаті постійних війн кордони козацької держави неодноразово змінювались. У результаті Андрусівської угоди 1667 р. територія української козацької держави була поділена між Польщею та Московією по Дніпру – на Правобережну і Лівобережну Україну. За цією угодою, підписаною таємно від української сторони, Правобережна Україна відходила під владу Польщі, а Лівобережна – під владу Московського царства [517, 87–88]. Це, у свою чергу, призвело до розділення України та початку доби «Руїни» і громадянської війни. Гетьмансько-козацьке самоврядування на правах розширеної автономії

певний час зберігалось під протекторатом Московського царства, проте зазнало певних обмежень і було остаточно ліквідоване після скасування гетьманства в 1764 р., знищення російськими військами Запорозької Січі в 1775 р. та остаточної ліквідації полково-сотенного устрою 1781 р., після чого українські землі були перетворені на звичайні провінційні губернії Російської імперії. Ще раніше зазнали невдач спроби збереження гетьмансько-козацької державності під протекторатом Речі Посполитої, Османської та Шведської імперій.

Державною релігією в межах Гетьманщини протягом усього її державно-автономного існування було проголошене православне християнство. Єпархії, монастирі і парафії в її межах входили до складу Київської митрополії, яка на правах розширеної автономії входила до юрисдикції Константинопольського патріархату, а з 1686 р. була перепідпорядкована Московському патріархатові. Попри те, що Запорозька Січ лишалась автономною адміністративною одиницею по відношенню до Гетьманщини, парафії і монастирі в її межах відносились до Київської митрополії, через що релігійне життя там та зв'язки з Афоном були тісно взаємопов'язані і їх складно виокремити.

Попри численні війни та політичну нестабільність протягом другої половини XVII та XVIII ст., в часи існування Гетьманщини, поживляються духовно-культурні зв'язки українського чернецтва та козацтва з Афоном. Найбільш систематичні такі зв'язки з Афоном спостерігаються у XVIII ст.

Пожвавленню зв'язків українського чернецтва та козацтва з Афоном сприяв, серед іншого, і той факт, що у XVIII ст. афонські монастирі перебували у досить скрутному матеріальному становищі через посилення турками податкового тягаря, численних поборів та боргів, які афонські ченці не мали змоги самотійно сплачувати. Задля покриття цих непомірних витрат афонські монастирі змушені були регулярно посилати своїх представників у православні країни з метою збирання пожертв і милостині. Переважно

делегатії афонських ченців у цей час постійно їздять за милостинею до молдаво-влахійських, українських та російських земель.

Водночас, судячи з афонських пом'яників та «вкладних книг», з часів секуляризаційної політики та реформ Петра I спостерігається занепад зацікавленості російської влади і вищої еліти Російської імперії до Афону [323, 159]. Російською владою видаються обмеження на часті приїзди афонських ченців задля збирання милостині у межах імперії. Зокрема, указом імператриці Анни Іоанівни від 27 жовтня 1735 р. представникам афонських монастирів дозволялося приїздити до Росії задля отримання субсидій не частіше одного разу на 5 років [323, 159]. При цьому низкою урядових розпоряджень протягом XVIII ст. обмежувалась діяльність у Росії прохачів зі слов'янських афонських монастирів, тоді як представникам грецьких обителів надавалися певні преференції [323, 159–160]. Загалом, руське афонське чернецтво з поч. XVIII ст. і до 40-х рр. XIX ст. не користувалося офіційною підтримкою Росії [277, 376; 323, 160].

Дещо простішою ситуація спостерігалась у землях Гетьманщини та Запорозької Січі, де зберігалась відносна автономія по відношенню до Санкт-Петербургу. Завдяки цьому ченці афонських монастирів, зокрема й слов'янських, у цей час збирають тут щедри пожертви від українських гетьманів та козацької старшини, про що дізнаємося з пом'яників та «вкладних книг» Пантелеймонівського, Зографського, Ватопедського та інших афонських монастирів [49; 53, 1–187; 78, 9 зв. – 26] (див.: дод. Е. Іл. 2–6). За сприяння українського козацтва постають на Афоні в 1740-і – 1750-і рр. і нові українські «козацькі» скити «Чорний Вир» та Пророка Іллі.

Зв'язки між українськими та афонськими ченцями у XVIII ст. мали кілька різних форм і причин, які умовно можна розподілити на кілька категорій [545, 379] і які є предметом розгляду цього параграфу.

1. Одну з чисельних груп афонітів, які бували в Києві та інших українських містах Гетьманщини протягом XVIII ст., становили ті, хто прямували у різних справах до столиці Російської імперії [475; 545, 379].

Проте, навіть перебуваючи лише проїздом у Києві та на території Гетьманщини, вони намагались скористатись нагодою для налагодження зв'язків із місцевою церковною та світською владою, побувати у місцевих монастирях, поспілкуватись із козацькою старшиною, духовенством і чернецтвом, а також послужити в місцевих храмах [545, 379–380]. У Києві вони отримували відповідні дозволи та інші документи на подальше пересування по території Російської імперії, а інколи й збирали щедрі пожертви на афонські монастирі. Тому іноді вкрай важко визначити, чи ці афоніти побували у Києві та на території Гетьманщини лише проїздом, чи все ж таки мали на меті налагодження місцевих контактів та зв'язків [545, 379–380].

Так, відомо, що 18 серпня 1688 р. перебував у Києві і зустрічався з гетьманом Іваном Мазепою ігумен слов'янського афонського монастиря Святого Павла о. Ісайя, який, за деякими припущеннями, навіть міг бути родом з України [284, 27; 371, 109; 400, 307–308; 545, 380]. У період з 1703 по 1707 рр. від Руського Пантелеймонівського монастиря (Русика) територією України подорожували задля збирання милостині архімандрит Христофор та ігумен Варлаам [400, 306–307; 545, 380]. У 1752 р. проїздом через Київ до Москви перебував архімандрит Пантелеймонівського монастиря Дорофей, також мандрували ченці Великої Лаври, Ватопедського та інших афонських обителей [475, 122; 545, 380]. Відомо, що 31 травня 1707 р. чернігівським архієпископом Іоанном (Максимовичем) була видана грамота наміснику Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей», виписана з дозволу «Пана Гетьмана і Ковалера» І. Мазепи [99]. Така ж грамота була виписана й ігумену Русика Варлааму [298, 295; 545, 380].

У 1696 та 1702 рр. двічі їздив через Гетьманщину задля збирання пожертв ігумен Зографського монастиря Максим [115, 152, 216; 400, 307–308; 477, 306; 545, 381]. Протягом XVIII ст. українські землі з метою збирання пожертв чи проїздом відвідували й інші ігумени та представники

Зографського монастиря [3]. Зокрема, у жовтні 1752 року через Київ прямував архімандрит Зографського монастиря Акакій в супроводі двох монахів [475, 122; 545, 381].

Інтенсивні контакти афонські ченці, які проїздом перебували в українських землях, підтримували з грецькою колонією у Ніжині. Протягом 1722 р. тут перебували від Пантелеймонівського монастиря ієромонах Митрофан, від Павлівського монастиря ієромонахи Филип та Веніамін, а також ченці Ватопедського монастиря [475а, 464]. Активні зв'язки з грецькою громадою Ніжина підтримував Іверський монастир, представники якого часто їздили задля збирання пожертв до Росії. Зокрема, у 1743 р. деякий час проживав у Ніжині ігумен Іверона Веніамін [475а, 467]. У свою чергу ніжинські купці здійснювали регулярні щедрі пожертви на афонські монастирі [475а, 467–468].

Навіть перебуваючи проїздом у Києві, делегації афонських монастирів намагались зустрітись з київським митрополитом, передаючи йому листи від ігуменів своїх обителей. Так у 1743 р. у Києві перебувала делегація Великої Лаври св. Афанасія, яка передала Київському митрополитові Рафаїлу (Заборовському) листа від кафігумена Парфенія Лавріота від 30 серпня 1743 р. [40, № 41; 510, 63; 545, 382].

У цілому, впродовж 1750–1751 рр. у Київській губернській канцелярії розглядались справи про приїзд для збору милостині по території Гетьманщини архімандритів і намісників афонських монастирів Ватопедського, Павлівського, Зографського та Хіландарського з супроводжуваними особами [545, 382]. У Києві їх було забезпечено грошима, підводами для проїзду і перекладачами. З собою вони мали засвідчувальні грамоти константинопольського патріарха Кирила, паспорти на проїзд від кошового отамана Війська Запорозького Якіма Ігнатовича та російського посла в Константинополі Андрія Неплюєва [545, 382]. Серед іншого, у цих справах зберігся лист-звернення ігумена і братії Павлівського монастиря до православних християн про надання милостині. Також зазначено, що

посланці цієї обителі везли із собою вперше вивезені з Афону святині – Дари волхвів та частку Животворящого Хреста Господнього [3, 17, 19; 545, 382].

У листопаді 1752 року в Києві побував архімандрит Діонісіатського монастиря Іоанникій у супроводі ченця і послушника [475, 122; 545, 382]. У вересні 1757 р. проїздом через Київ побував архімандрит Есфігменського монастиря о. Віссаріон [475, 122; 545, 382]. У 1769 р. в Київській губернській канцелярії розглядалася справа архімандрита Хіландарського монастиря Георгія (Суденкова), затриманого у Києві до з'ясування його особи та обставин справи [475, 122; 545, 382–383]. У жовтні 1775 року через Київ з групою монахів проїжджав архімандрит афонського Іверського монастиря Афанасій, який прямував до Санкт-Петербурга [475, 122; 545, 383].

У 1776 р. розглядалась справа про видачу Київською губернською канцелярією кормових і прогонних грошей та відправку до Москви архімандритів афонських монастирів – Великої Лаври св. Афанасія, руського Пантелеймонівського, сербського Хіландарського та грецького Ватопедського з супроводжуючими для збору милостині згідно з жалуваними грамотами російських царів та засвідчувальних грамот Вселенського патріарха Софронія [545, 383]. Так само у 1780 р. Київською губернською канцелярією розглядалась справа про забезпечення грошима, підводами та відправку до Москви для одержання жалування і збору милостині архімандрита афонського Ватопедського монастиря Іоакима з супроводжуючими [3; 6; 9; 545, 383].

Як бачимо із цього неповного переліку, проїздом через Київ афонські архімандрити і ченці бували досить часто. Враховуючи, що російські царі надавали всім афонським монастирям право на приїзди і збирання пожертв по території Російської імперії кожні п'ять років, то такі візити делегацій від різних афонських монастирів до Києва та через землі Гетьманщини були фактично регулярні. Тим паче, що оминати Київ на шляху до Санкт-Петербурга чи Москви у ті часи було неможливо. Таким чином, зручне розташування Києва на шляху до інших центрів Російської імперії сприяло

тому, що переважна більшість подорожніх іноземних церковних діячів, зокрема й афонських, відвідували Київ та його святині, налагоджуючи тут тісні зв'язки з місцевою церковною ієрархією та козацькою старшиною [545, 383–384].

2. Окрім проїзду, афонські ченці нерідко приїздили безпосередньо до Києва чи українських міст Гетьманщини, а також на Запорозьку Січ, з метою взаємодії з Київською митрополією, місцевими монастирями та козацькою старшиною та збирання тут милостині [545, 384], не вирушаючи далі на північ до Москви чи Санкт-Петербурга.

Так відомо, що у 1723 р. у Києві та по містах Гетьманщини подорожував архімандрит афонського Ксенофонтного монастиря. Він отримав від київського губернатора свідоцтво та дозвіл на подорожі українськими землями. Про цього архімандрита відомо зі щоденників генерального підскарб'я Якова Марковича (1696–1770), який доводився небожем дружини гетьмана І. Скоропадського і був одружений на доньці наказного гетьмана П. Полуботка. Цей афонський архімандрит гостював вдома у Марковичів і навіть служив у них молебень, святив воду, а також надавав для поклоніння мощі святих [146, 14].

У 1742 р. до Києва прибув з метою збирання пожертв архімандрит Іверського монастиря Веніамін, який мав із собою на ім'я київського митрополита Рафаїла (Заборовського) письмову запоруку від Єрусалимського патріарха Парфенія від 19 жовтня 1742 р. [39, 3 зв. – 4; 510, 64; 545, 381] та листа від ігумена Іверського монастиря Філофея до того ж таки митрополита Рафаїла від 2 жовтня 1742 р. [39, 6–7 зв.; 510, 64; 545, 381–382]. Пізніше архімандрит Веніамін також особисто направив митрополиту Рафаїлу подячного листа від 5 лютого 1743 р. за надану допомогу на потреби монастиря [40, № 31; 510, 63; 545, 382]. Протягом наступних 1744–1745 рр. до київського митрополита були передані листи від ігуменів афонського Іверського монастиря Симеона [40, № 37; 510, 63] та Віссаріона [40, № 40; 510, 63; 545, 382].

Коли в 1748 р. у Києві на Подолі було створено грецький монастир св. Катерини, який отримав статус грецького Синайського подвір'я, то в числі його братії жили й окремі грецькі афонські ченці. Зокрема, в 1757 р. сюди прибув з Афону грецький монах Ієремія [415, 101; 475].

У листі від 15 травня 1751 р. ігумен афонського Каракальського монастиря о. Кирило звертався до київського митрополита Тимофія (Щербацького) з проханням з'ясувати, де помер направлений до Київської єпархії задля збору пожертвувань монах їхньої афонської обителі о. Філофей [41, 19–20 зв.; 510, 63].

Також відомо про перебування в Києві архімандрита Великої Лаври св. Афанасія о. Косьми, справа якого розглядалась Київською духовною консисторією [41]. Серед матеріалів цієї справи листування о. Косьми за 1741–1751 рр. з настоятелем, духівником і братією Лаври св. Афанасія, настоятелями інших афонських монастирів, купцями та іншими особами [512].

У 1761 р. Київська духовна консисторія передавала до Київської губернської канцелярії документи про приїзд до Києва з афонської Лаври св. Афанасія грецького ієромонаха Григорія Лавріота, який бажав вчитись у Києво-Могилянській академії [59, 6–6 зв.]. Також 1776 р. перебував в українських землях монах Лаври св. Афанасія інок Феодор, про якого збереглося свідоцтво духівника Лаври о. Паїсія від 3 серпня 1776 р. [38; 510, 65].

У 1760-і рр. неодноразово відвідували Київ, Запорозьку Січ та інші українські землі учні і посланці прп. Паїсія Величковського – ієродиякон Парфеній (Кармазін) [16, 9–14 зв.], ченці Гавриїл (Петка) [305, 348–350], Йосиф [45, 26], Пахомій [34, 26], Спиридон і послушник Михайл [34, 26].

Ще однією з причин приїзду афонських ченців до Києва, окрім збирання пожертв та налагодження контактів з церковним і світським начальством, було замовляння друку церковних книг у типографії Києво-Печерської Лаври.

Так, неодноразово замовляли друк богослужбових та богословських книжок в друкарні Києво-Печерської Лаври ченці болгарського Зографського монастиря [21], які протягом XVIII ст. досить часто мандрували українськими землями [3]. З передмови до Євангелія «Апракос» (друкарня Києво-Печерської Лаври, 1707 р.) дізнаємося, що основу його склав старовинний рукопис, подарований гетьману Івану Мазепі ігуменом афонського монастиря [284, 31; 371, 113; 400, 299–310; 403, 63; 498, 360]. На думку польського дослідника Єжи Остапчука, цим афонським архімандритом міг бути ігумен Зографського монастиря Максим [115, 152, 216; 477, 306], який двічі їздив через Гетьманщину задля збирання пожертв: у січні-лютому 1696 і у січні 1702 рр. [400, 307–308]. За дорученням І. Мазепи цей рукопис було перевидано Іоасафом Кроковським у Києво-Печерській Лаврі [400, 302–303; 403, 63].

Про перебування ченців афонського Зографського монастиря у Києві та багатьох інших українських містах Гетьманщини свідчить рукопис XVII–XVIII століть, який має назву «Руський Зографський Пом'яник» [49; 559, 73–84; 561] (див.: дод. Е. Іл. 2 – 4). Аналогічні свідчення зустрічаються й в інших пом'яниках Зографської обителі. Крім того, в монастирському Статуті та інших документах від 1749, 1759, 1766 рр. повідомляється про привезені в Зографську обитель з українських земель щедрі пожертви, які склались як зі значних грошових сум, так і церковного посуду, книг, облачень тощо [274, 60; 359, 254].

У 1763 р. у Києво-Печерській Лаврі розглядалась справа про надіслання богослужбових і повчальних книг лаврського друку до болгарського Зографського монастиря. З цією метою до Лаври з Зографу приїжджав ієромонах Даниїл зі списком необхідних для обителі книг [21, 2–4]. У серпні того ж 1763 року до Києва також прибув ієромонах Зографського монастиря Геннадій, який просив у Київського митрополита дозвіл на збір пожертв по дорозі до Запорозької Січі [32, 2-17 зв.]. В інших документах цього періоду повідомляється про розорення турками Зографського та інших монастирів на

Афоні (1753 та 1769 рр.), через що в українських землях проводився збір пожертв на афонські обителі [5, 155, 190–193, 195–198; 6, 9, 10, 11, 12; 8, 15, 16, 29–31, 42–44]. У цей же період від Зографського монастиря задля збирання пожертв до Києва приїздив ієромонах Ігнатій, який митрополиту київському Арсенію (Могилянському) передав відповідного листа від 30 травня 1768 р., підписаного ігуменом Зографського монастиря архім. Акакієм [44, 851].

Окрім болгарського Зографського монастиря, замовляв у Києво-Печерській Лаврі друк церковних книг і сербський Хіландарський монастир на Афоні. Так, у березні 1783 р. у Києво-Печерській Лаврі розглядалась справа за проханням ігумена Хіландарського монастиря про пожертвування Лаврою церковних книг та святкових риз для передачі у монастир через ченців, посланих з Афону до України задля збору милостині [22, 2–3].

Так само тісні зв'язки з Києво-Печерською Лаврою та іншими київськими та українськими монастирями підтримував руський Пантелеймонівський монастир (Русик) на Афоні, де у XVII – на початку XVIII ст. подвизалось чимало вихідців із українських земель [154, 124, прим. 329]. Ігумен цього монастиря Варлаам був родом з Новгород-Сіверщини, і від імені монастиря у період з 1705 по 1714 рр. кілька разів подорожував територією України задля збирання пожертв на обитель [170, 143–145, 242–243; 298, 295–230; 400, 306–307]. Наступник Варлаама ігумен Кипріян, уродженець Харкова, в 1720–1722 рр. так само направляв посланців у Київ та інші українські міста з метою збирання пожертв, відвідуючи Київ, Чернігів, Батурин, Полтаву, Ніжин, Прилуки та інші міста [170, 243–244; 229, 94–95]. Про тісні зв'язки Русика з Україною відомо, зокрема, з Пом'яника цього монастиря, який містить імена і роди вкладників (жертводавців) з України та Росії, записані для поминання учасниками монастирських посольств у 1705–1720-х рр. [53, 8–187] (див.: дод. Е. Іл. 6).

Неодноразово в 1750-і роки відвідував межі Російської імперії з метою збору пожертвувань поставлений на Афоні на єпископа Мелетинського

український афонський чернець Анатолій Мелесь. Він виступив посередником у переселенні на південь України православних болгар, сербів і греків, які зазнавали численних утисків від турків. З цією метою з 1757 по 1759 рр. він об'їздив всю Україну і зупинився на Запорозькій Січі, де 1759 р. проживав майже цілий рік [4, 2; 15; 43; 347, 36; 358, 75–76; 468, 276; 526, 51–53] (див.: дод. Е. Іл. 13).

Під час чергової російсько-турецької війни 1768–1774 рр. на південь сучасної України переселяється з меж Османської імперії чимало православних біженців – греків, болгар, сербів. Цей факт також сприяв посиленню впливів та зв'язків з афонським чернецтвом. Зокрема, у 1775 р. для цих переселенців було засновано нову Слов'яно-Херсонську єпархію, правлячим архієреєм якої був поставлений відомий просвітитель і богослов, колишній афонський чернець і ректор афонської школи «Афоніада» Євгеній (Булгарис). Місцем його постійного перебування став Полтавський Хрестовоздвиженський монастир, при якому він засновує семінарію і веде духовно-просвітницьку діяльність [233; 253; 466]. Імовірно, не без сприяння архієпископа Євгенія (Булгариса) у 1776 р. у Мгарському монастирі на Полтавщині оселився колишній Константинопольський патріарх Серафим (Анін) II, який тривалий час на спокої жив на Афоні і закликав греків до повстання проти турків. При цьому монастирі він і помер у грудні 1779 року [547, 78–79; 595, 117].

Афонським ченцем був вихованець Києво-Могилянської академії Гавриїл (Бенулеску-Бодоні; 1746 – 1821), який з 1782 р. працював інспектором і викладачем Полтавської семінарії, згодом став екзархом Молдо-Валахії, з 1793 – на Катеринославській кафедрі, а з 1799 по 1803 рр. був митрополитом Київським [406; 463; 516]. Також афонським ченцем був митрополит Готфський Ігнатій (Гозадінос; †1786), який у 1778–1779 рр. очолив масове переселення православних греків з Криму до українського Приазов'я, заснувавши тут м. Маріуполь та інші поселення [294, 89–91]. Після його смерті з Афону у 1787 р. сюди був направлений монах Лаври

св. Афанасія о. Агафангел, якому було доручено нагляд за особистими речами, що залишилися після смерті митрополита [37; 127, 232; 510, 65; 511, 231, 237].

Це лише короткий перелік відомих фактів і документів, які свідчать про тісні зв'язки афонських монастирів та ченців з Київською митрополією та монастирями в межах українських земель.

3. Ще одним з каналів зв'язків українських монастирів з Афоном були українські ченці та паломники, які їхали на поклоніння на Афон або приймали там чернечі постриги і жили в афонських монастирях та засновували там власні обителі.

Деякі з таких українських паломників залишили детальні описи своїх пілігримацій. Так, у 1708 році здійснив паломництво на Афон з благословення чернігівського архієпископа Іоана (Максимовича) ієромонах чернігівського Борисоглібського монастиря Іполит (Вишенський) [154; 165]. У 1725 та 1744 рр. двічі відвідав Афон київський паломник і монах Василь Григорович-Барський, який залишив найбільш розлогі описи афонських монастирів [130, 138–141, 150–151, 667–673, 690–696]. А в 1749 та 1751 рр. Святу Гору двічі відвідав чернець Мотронинського Троїцького монастиря Серапіон, який відправився на Афон із Запорозької Січі [166]. У 1763 р. на Афоні побував ієромонах Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря о. Леонтій (Яценко-Зеленський) [568, 8, 88, 92, 94–95]. А 1768 р., вклонившись київським святиням, вирушив на Січ, а звідти на Афон монах Ігнатій (Деншин) [150, 12.13]. Це лише незначна кількість з тогочасних українських паломників, про яких збереглися звістки завдяки залишеним ними письмовим спогадам та щоденникам.

З архівних матеріалів відомо також про пілігримації на Афон у 1750-ті роки випускника Київської академії Діонісія (Филиповича) [12, 1–12]; ієродиякона Чернігівського Єлецького монастиря Іоасафа (Петренка) [46, 1–9]; уродженця Ніжина ієродиякона Іосифа [8, 35–36 зв.], колишнього запорозького козака монаха Іова (Якова Бутенка) [11, 3–5]; колишнього

козака Миргородського полку монаха Серапіона (Луговського) [13, 1–12] та багатьох інших. «Знатним паломником» і ктитором на Афоні був і колишній отаман Дядківського куреня на Запорозькій Січі Онисим Семенович Кривицький [568, 88, 92, 94–95].

Давнім осередком українського чернецтва на Афоні був руський Пантелеймонівський монастир (відомий ще як «Русик»). Протягом XVII – на поч. XVIII ст. «Русик» підтримував тісні стосунки з українськими монастирями та козацькою старшиною, про що дізнаємося з подорожніх грамот та з вже згаданого Пом’яника («Синодика милостинного») Руського Пантелеймонівського монастиря [53, 1–187]. Архімандрит Леонід (Кавелін) відзначає, що ігумен Варлаам та більшість ченців цієї обителі у цей час були «*переважно із малоросіян*» [154, 124, прим. 329].

Окрім «Русика», українські ченці на Афоні здавна селились на території Зографського, Пантократорського та Свято-Павлівського монастирів, а також Великої Лаври, де мали власні келії, про що відомо з описів Григоровича-Барського [130, 150–151, 669–673, 690–696]. Також відомо, що скитоначальником руського скиту «Ксилургу» наприкінці XVIII – початку XIX ст. був «монах Герман малоросіянин» [425, 121].

Серед видатних українських ченців, які в XVIII ст. подвизалися на Афоні, варто згадати таких відомих церковно-культурних діячів і подвижників, як прп. Паїсій Величковський (1722–1794) [533; 548; 560; 562] (див.: дод. Е. Іл. 71), прп. Василій Поляномерульський (бл. 1692–1767), священномученик ієромонах Константин (Кирило Політанський; † 1742) [287, 306], преподобномученик Пахомій Русин (†1730) [298, 574–577], ієросхимонах Григорій (Голуб) [526, 29; 530; 531; 535], ієромонах Іаків (Блонницький) [17, 12; 18; 26], єпископ Анатолій (Мелесь) [4, 2; 15; 43], ієромонах Іезикиїль (Діаківський), прп. Василій (Кішкин) Площанський [118, 18–19, 23–26] та багато інших.

Таким чином, як бачимо, у XVIII ст. на Афоні подвизалося чимало ченців, які були родом з українських земель. Багато хто з них так чи інакше

підтримував зв'язки з рідним краєм та українськими монастирями, а інколи вирушали в паломництва до рідних святинь на батьківщину.

4. Окремою зв'язуючою ланкою з Афоном були українські афонські ченці, які поверталися з Афону і переходили жити до київських чи інших українських монастирів. Серед архівних матеріалів Київської духовної консисторії, Київської губернської канцелярії та Києво-Печерської Лаври таких випадків зустрічається чимало.

Так, у 1741 р. колишній насельник афонського Зографського монастиря на ім'я Гедеон Григов, повернувшись з турецького полону, подав прохання про поселення у Києво-Печерській Лаврі [2, 1–2]. У 1756 р. монах афонського Іверського монастиря і бувший випускник Києво-Могилянської академії Діонісій (Филипович) повернувся з Афону до Києва, де зупинився у Кирилівському монастирі, потім подав прохання про прийняття на послух до Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, а через рік, у липні 1757 р. знову подав прохання про дозвіл йому поїхати на Афон [12, 1–12]. З матеріалів справи Київської губернської канцелярії за 1753 р. також відомо про долю постриженого та рукоположеного в афонському Зографському монастирі уродженця Ніжина ієродиякона Іосифа [8, 35–36 зв.].

У вересні 1756 р. у Київській губернській канцелярії був допитаний монах афонського скиту «Чорний Вир» Іов (кол. запорозький козак Яків Бутенко), який прибув з Афону на Січ разом із засновником Чорновирської обителі ієросхимонахом Григорієм (Голубом). З Січі разом із запорожцями він відправився до Києва на богомілля, де й був допитаний у Київській губернській канцелярії у вересні 1756 р. [11, 3–5] (див.: дод. Е. Іл. 11). У березні 1758 р. назад до Гетьманщини повернувся з Афону ієродиякон Іосаф (Петренко), який більше року прожив у «козацькому» скиті «Чорний Вир» на Афоні [46, 1–9] (див.: дод. Е. Іл. 9 – 10). У тому ж 1758 році подали прохання про поселення в Київському Кирилівському монастирі двоє постриженців Зографської обителі: уродженець Слобожанщини ієродиякон Варфоломій і уродженець Прилук монах Гавриїл [363, 214–215; 475; 573, 107–108].

Із матеріалів Київської губернської канцелярії відомо, що у січні 1759 р. при ній розглядалась справа про прийняття до Києво-Печерської Лаври колишнього насельника Черно-Вирського скиту ієросхидиякона Григорія, який з Афону був «відпущений в Київ для богомілля» [1, 1–2]. Ще один насельник Зографської обителі на Афоні монах Серапіон (Луговський), колишній козак Миргородського полку, у 1767 р., повернувшись з Афону, просив його прийняти до Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря [34, 1–12].

У 1770 р. до Київського Кирилівського монастиря був прийнятий колишній афонський чернець Климент. Постриг він отримав на Афоні чи то в Пантократорському монастирі, чи то в діючому при ньому Іллінському скиту [363, 214–215; 475; 573, 107–108].

У 1772–1773 рр. у Київській губернській канцелярії розглядалось листування з Києво-Межигірським монастирем про видачу дозволу на прийняття в цей монастир утікачів від військових дій – ченців Пафнутія, Аркадія і Гервасія, які прийняли чернечий постриг на Афоні [9]. Також матеріали Київської духовної консисторії від 1775 р. повідомляють щодо ченців «козацького» скиту «Чорний Вир» Іосифа та Ореста [34], які в 1769 р. прибули до Києва, а потім продовжували лишатись на Січі та в інших українських землях ще кілька років [34, 1–2]. У 1786 р. у Києво-Печерській Лаврі розглядалась справа про прийняття до обителі на проживання ієромонаха Софронія, який приїхав з Афону [24].

Це далеко не повний перелік українських ченців, які приймали чернечі постриги та жили на Афоні, а згодом повертались до України, де продовжували жити в місцевих монастирях. Ці ченці так само виступали в якості такої собі «зв'язної ланки» між монастирями України і Афону, привносячи тим самим вплив афонських традицій до українських монастирів і забезпечуючи духовно-культурні взаємозв'язки між українським та афонським чернецтвом.

5. Українська козацька старшина традиційно намагалась підтримувати стосунки з афонськими монастирями та подекуди виступала в ролі їхніх ктиторів, донаторів та жертводавців, передаючи вклади і пожертви на «вічний спомин» до афонських монастирів. Зокрема, жертводавцями Зографського монастиря на Афоні були українські гетьмани І. Самойлович, І. Мазепа, Д. Апостол, І. Скоропадський, полковники та представники знатної козацької старшини С. Палій, В. Дунін-Борковський, Л. Полуботок, Ю. Лизогуб, І. Обидовський, І. Черниш, Ф. Топольницький, В. Кочубей, І. Іскра, М. Гамалій, І. Гулак, І. Галаган, М. Борохович, М. Корсак, С. Савич, А. Горленко, С. Прокопович і багато інших, що зафіксовано в афонських пом'яниках [559, 73–84; 561].

Зі свідчень київського ченця і паломника Василя Григоровича-Барського відомо, що в Зографському монастирі зберігалось велике напрестольне Євангеліє у майстерно оформленому дорогоцінному окладі зі срібла, що було подароване обителі гетьманом Іваном Самойловичем [130, 664].

З вже згадуваного «Зографського Руського Пом'яника» відомо, що серед жертводавців цього афонського монастиря були представники знатних родів української козацької старшини з Києва, Переяслава, Чернігова, Новгород-Сіверська, Батурина, Глухова, Гадяча, Лубен, Миргорода, Полтави, Сум, Межиріч, Лебедина, Охтирки, Харкова, Ізюму, Стародуба, Ніжина, Бахмача, Конотопа, Мени, Ічні, Прилук, Козельця та багатьох інших українських міст [559, 73–84; 561] (див.: дод. Е. Іл. 2 – 4).

Надавала ктиторську підтримку козацька старшина й руському Пантелеймонівському монастирю (Русик) на Афоні [53, 8–187] (див.: дод. Е. Іл. 6). Згідно зі спостереженнями російського дослідника А. Турілова, у пом'янику цього монастиря між аркушами 95 і 96 по нумерації 1868 р. був вирізаний аркуш з поминанням роду гетьмана І. Мазепи [143, 314].

Мав стосунки з українською козацькою старшиною й стародавній Ватопедський монастир на Афоні. В архіві цієї афонської обителі зберігається заповіт слов'янською мовою від 15 січня 1667 р. за підписом

Роксани (Роксандри) домни Хмельницької – невістки гетьмана Богдана Хмельницького, що вийшла заміж за Тимоша Хмельницького, яка передавала в дар монастирю три свої маєтки з селами на р. Дністер [79, 1–1 зв.; 370]. Пізніше, з дозволу «Пана Гетьмана і Кавалера» Івана Мазепи 31 травня 1707 р. чернігівським архієпископом Іоанном (Максимовичем) була видана грамота наміснику Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей» у землях Гетьманщини [99]. Про збір пожертв проігуменом Гервасієм на Ватопедський монастир серед української козацької старшини в 1761–1764 рр., зокрема в Чернігові, Новгород-Сіверському, Харкові, Сумах, Охтирці, Білгороді, Черкасах, Києві та інших містах, свідчить «Вкладна книга» за цей період, яка зберігається в архіві Ватопеду [78, 9 зв. – 26] (див.: дод. Е. Іл. 5). Також збереглися три листи з Ватопедського монастиря за підписом «архімандрита Костянтина з братією» за 1767–1768 рр. на ім'я останнього Кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського (див.: дод. Е. Іл. 19). У цих листах висловлюється вдячність П. Калнишевському і всьому Війську Запорозькому за надані пожертвування і згадується ватопедський протоігумен Єлисей, який у 1764 р. особисто відвідував Запорозьку Січ для збору пожертвувань на афонський Ватопедський монастир [32, 62, 63–63 зв., 64] (див.: дод. Е. Іл. 19).

На зібрані ватопедцями в українських землях пожертви було збудоване нове приміщення афонської академії «Афоніада» на 170 учнів, а також типографія та нова лікарня Ватопедського монастиря. Ініціатором збирання пожертв на «Афоніаду» в межах Російської імперії, в українських землях Гетьманщини, на Запорозькій Січі та Слобожанщині, був дидакал цієї афонської академії (з 1753 по 1759 рр.) Євгеній (Булгаріс) [226, 193–195; 597; 599, 933–935; 603, 200–206].

Окрім Ватопедського, Пантелеймонівського та Зографського монастирів, збирали пожертви серед української козацької старшини Гетьманщини й на Січі Запорозькій представники й інших афонських монастирів та скитів. Зокрема, серед інших, підтримували листування з

Кошовим отаманом Запорозької Січі П. Калнишевським та отримували від нього пожертви на свої афонські братства прп. Паїсій Величковський [30, 35–109 зв.; 45, 26] та ієросхимонах Григорій Голуб [30].

«Знатним паломником» і ктитором на Афоні був Онисим Семенович Кривицький – колишній військовий писар Війська Запорозького та отаман Дядьківського куреня, який виконував один час на Січі обов'язки еклесіарха та «будівничого Військової церкви» [23, 3; 568, 88, 92, 94–95].

Мандрі запорозьких козаків та інших українських прочан на Афон здійснювались переважно водним шляхом «з Запорожжя на Афон». Найбільш детально цей маршрут описаний колишнім ченцем «козацької» афонської обителі «Чорний Вир» Ігнатієм (Деншиним), який у 1766 р. з Києва вирушив на Січ, а звідти водним шляхом – на Святу Гору [150, 12.13]. Аналогічні свідчення про водний шлях із Запорозької Січі на Афон зустрічаються в паломницьких записках ченця Мотронинського монастиря Серапіона за 1749 р. [166, 79], а також у свідченнях ченця «Чорного Виру» Іова (Бутенка), колишнього козака Миргородського полку монаха Серапіона (Луговського), ієромонаха Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря о. Леонтія (Яценка-Зеленського) та інших [11, 3–3 зв., 5; 13, 1–12; 568, 8, 88, 92]. Інший шлях, більш складний і довгий, з України на Афон був піший; він пролягав через Правобережну Україну, молдо-влахійські та болгарські землі до міста Салоніки у Північній Греції, а вже звідти – на Афон.

Традиція тісних духовних зв'язків козацтва з Афоном зберігалась, незважаючи навіть на неодноразові розорення Запорозької Січі. Так, після знищення Січі у 1709 р. запорожці змушені були тимчасово емігрувати в «татарські степи», де ними в Олешках була заснована нова Січ. Тут, на запрошення запорозького Коша, козацтвом опікувалось духовенство з Афону [358, 75–76]. Коли ж запорожці змогли у 1733 р. знову повернутися в рідні місця, то «з Олешек з військовим товариством прийшло в Нову Січ, на Запорожжя, чимало грецьких священників і монахів», а на чолі всього

прийшлого духовенства стояв афонський архімандрит Гавриїл [28, 5–5 зв.; 112, 115–117; 358, 69].

Українські афонські ченці інколи виступали й у ролі «дипломатичних кур'єрів». Так, найближчий соратник І. Мазепи та гетьман у вигнанні Пилип Орлик, коли з 1722 по 1734 рр. мешкав у грецькому місті Салоніки неподалік від Афону, то налагодив тут тісні стосунки з українськими афонськими ченцями [246, 104; 518, 260–267]. З листа П. Орлика до Війська Запорозького від 23 квітня 1734 р. відомо, що він отримував «розвідницьку» інформацію про стан справ в Україні від «чернеців з монастирів київських та інших українських, що через Салоніки купами до Гори Святої Афонської переходять» [27, 25 зв. – 26; 450, 62–63].

У цілому, за висновками А. Турілова та П. Піголя, в XVIII ст. найбільша кількість вкладів у багатьох монастирях Афону доводиться саме на Лівобережну Україну [236, 154; 298, 299].

Закономірним продовженням таких зв'язків з Афоном було те, що при підтримці українського козацтва на Афоні в середині XVIII ст. були створені українські скити «Чорний Вир» і Пророка Іллі, в яких подвизалися переважно колишні українські козаки, які прийняли чернецтво.

Таким чином аналіз наявної джерельної бази дозволяє прийти до висновку, що в добу Гетьманщини зв'язки з Афоном в українських землях переживають новий підйом. Цьому сприяло, серед іншого, ще й те, що через Київ та українські землі в цілому пролягали шляхи з Туреччини та Балкан до Москви, а згодом і Санкт-Петербурга, куди часто подорожували у другій половині XVII–XVIII ст. ієрархи та духовенство Константинопольського патріархату, зокрема й афонські ченці, за збором пожертвувань та в інших справах. Не менш важливу роль відігравала українська козацька старшина, яка розглядала свою участь у підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого статусу. Крім цього, українські монастирі приймали у себе на проживання афонських ченців, а місцеві монахи часом прагнули поїхати в паломництво на Святу Гору Афон. Деякі з колишніх афонських ченців навіть

діяли в українських землях у XVIII ст. в якості православних архієреїв (Євгеній Булгарис, Анатолій Мелесь, Гавриїл Бенулеску-Бодоні, Ігнатій Гозадінос). Все це сприяло зміцненню з'язків з Афоном у XVIII ст. та посиленню його популярності серед українського чернецтва та козацтва.

Висновки до розділу 2

Аналіз відомих фактів та джерел дозволяє зробити висновок, що в часи існування Києворуської державності протягом XI–XIII ст. духовно-культурні зв'язки між Руссю й Афоном набули досить усталеної практики, забезпечуючи взаємний духовний і культурний обмін і вплив один на одного. Після монголо-татарського нашествия та спустошення Київської Русі ордами хана Батия, після 1240-х років духовно-культурні зв'язки з Афоном хоча й ослабли, однак не перервалися остаточно. Нової активізації такі зв'язки набули в XIV – першій пол. XV ст. завдяки т. зв. «ісихастському відродженню» та південнослов'янським впливам в землях колишньої Київської Русі. Вони мали важливе значення для подальшого духовно-культурного пробудження та розвитку у післямонгольську добу. Саме афонські ченці долучились до відновлення та поширення традицій ісихазму у межах Київської митрополії, здійснивши вагомий внесок у формування давньоукраїнської культури, літератури та мистецтва.

Протягом XVI ст. інтенсивні зв'язки з Афоном найбільш інтенсивно зберігались на Волині, де в другій половині століття виникає острозький гурток книжників-традиціоналістів, який став важливим осередком і центром духовно-культурного життя в українських землях. Зв'язки волинського чернецтва з Афоном напередодні Берестейської унії суттєво вплинули й на подальші церковні й культурні процеси. Зокрема, Афон і його подвижники відіграли важливу роль після Берестейської унії 1596 р., вплинувши на відродження православного руху в Україні в XVII ст.

Проведений аналіз джерел засвідчує, що з кінця XVI та протягом XVII

ст. після подій Берестейської унії афонське чернецтво відіграло важливу роль у збереженні православ'я в землях сучасної України. Завдяки існуванню у цей час інтенсивних зв'язків між представниками Афону та українськими православними церковними і світськими колами українські ченці з Афону ініціювали реформування українських православних монастирів, а також сприяли полемічній, літературній та духовно-просвітницькій діяльності, підтримували православний рух в українських землях та залучення до нього українського козацтва. Афонське й українське чернецтво, орієнтоване на ісихастську спадщину, справляло значний вплив на формування релігійних традицій і побут козацтва. У свою чергу козацтво не без впливу чернечих традицій запозичило ідеї побратимства та безшлюбності серед січовиків, «січового старчества», релігійне шанування Богородиці як «покровительки Січі», принесення особистих релігійних обітниць і створення власних «козацьких» монастирів і скитів. Крім цього, окремі козаки нерідко брали чернечі постриги, ставали священиками і займалися благодійністю, а також здійснювали прощі до православних монастирів та святинь, зокрема й на Афон. Такі тісні зв'язки з чернецтвом сприяли формуванню особливої традиції «козацького благочестя».

Попри численні війни та політичну нестабільність протягом другої половини XVII та XVIII ст., в часи існування козацько-гетьманської державності, поживляються духовно-культурні зв'язки українського чернецтва та козацтва з Афоном. Найбільш систематичні такі зв'язки з Афоном спостерігаються у XVIII ст. Поживленню зв'язків українського чернецтва та козацтва з Афоном сприяв, серед іншого, і той факт, що у XVIII ст. афонські монастирі перебували у досить скрутному матеріальному становищі через посилення турками податкового тягара. Задля покриття цих непомірних витрат афонські монастирі змушені були регулярно посилати своїх представників у православні країни з метою збирання пожертв і милостині.

Аналіз джерельної бази дозволяє прийти до висновку, що зв'язки між українськими та афонськими ченцями у XVIII ст. мали кілька різних форм і причин. Умовно їх можна розподілити на п'ять категорій:

1. Афонські ченці, які їхали до Санкт-Петербурга чи Москви за збиранням милостині, як правило обов'язково проїздили через Київ та інші українські міста Гетьманщини, де зустрічались з представниками місцевої світської та церковної влади, отримували відповідний дозвіл та інші документи на подальше пересування по території Російської імперії;

2. Афонські ченці, які їхали безпосередньо до Києва чи українських міст Гетьманщини з метою взаємодії з місцевими монастирями та козацькою старшиною та збирання милостині;

3. Українські ченці та паломники, які їхали на поклоніння на Афон або приймали постриги і жили в афонських монастирях та засновували там власні обителі;

4. Українські афонські ченці, які поверталися з Афону і переходили жити до київських чи інших українських монастирів;

5. Українська козацька старшина, яка передавала ктиторські вклади і пожертви на «вічний спомин» до афонських монастирів.

Таким чином можемо зробити висновок, що в добу козацько-гетьманської державності зв'язки з Афоном в українських землях переживають новий підйом. Посиленню таких зв'язків сприяла поява у XVIII ст. українських чернечих осередків на Афоні, заснованих за підтримки українського козацтва. Все це сприяло зміцненню духовно-культурних зв'язків з Афоном, посиленню його популярності серед українського чернецтва та козацтва, забезпечуючи взаємний духовний і культурний обмін і вплив один на одного.

РОЗДІЛ 3

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ОСЕРЕДКІВ НА АФОНІ В XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX СТ.

3.1. Стан українського чернецтва в українських землях та на Афоні

Період правління російського царя Петра I (з 1682 по 1725 рр.) ознаменував себе негативним ставленням російської влади до монастирів та чернецтва як таких, ліквідацією патріаршества та початком секуляризаційної антицерковної політики. Петро I в офіційних документах називав ченців «дармоїдами» та «неробами», які «чуждия труди поядаша» [157, № 1886] та йдуть у монастирі, тікаючи «от податей і от лености, даби даром хліб їсти» [159, № 4450]. В умовах двадцятирічної «Північної війни» (1700–1721 рр.), початку секуляризації монастирської власності та антицерковних реформ за розпорядженням Петра I монастирі по всій Російській імперії поступово починають переоблаштовувати на богадільні для скалічених і престарілих солдатів [157, № 1886; 159, № 4151; № 4450]. При цьому видаються спочатку розпорядження про обмеження права постригів у ченці [158, № 4022], а згодом і взагалі заборона на них, окрім відставних солдатів та інвалідів [159, № 4672]. Ченцям заборонялося тримати в келіях папір, чорнила і пір'я, а писати дозволялося лише в загальній трапезі з дозволу або за дорученням настоятеля [157, № 1834; 158, № 4022].

Така антимонастирська політика призвела до стрімкого скорочення чисельності чернецтва у межах Російської імперії, а також зубожіння і закриття деяких монастирів. Також у цей час в умовах ускладнення відносин, а згодом і нових війн з Османською імперією в Росії припиняється не лише цікавість до Афону та афонських монастирів, але й поступово припиняється приток російських ченців на Святу Гору. Більше того, запроваджуються численні адміністративні обмеження на полишення монастирів, пересування ченців і паломників по території імперії та перетин ними кордону. Протягом

першої третини XVIII ст., задля здійснення поліцейського контролю за населенням, боротьби із мандрівними ченцями, «дикими попами» та «жебраками», імперською владою було прийнято ряд законодавчих актів, якими запроваджувалися жорсткі правила пересування ченців та їх переходу з одних до інших монастирів [330, 133–134]. Усі, хто не мав відповідного пропускового документу або паспорта, вважалися втікачами або шпигунами. Ченцям надавалася можливість тільки раз за все життя зробити перехід з одного монастиря в інший, і то лише з письмового дозволу настоятеля. Всі ченці, які «вештаються» без особливого дозволу, вважалися втікачами. Таких наказувалося ловити і «тримати по смерть в кайданах і трудах монастирських» [158, № 4022]. Особливо під підозру у «шпигунстві» підпадали ті, хто мандрував у межі Османської імперії з паломницькою метою на Афон, або мав намір стати там монахом [277, 376].

Проте, присутність руського чернецтва на Афоні у цей час остаточно не припинилася. І якщо через численні обмеження паломників і ченців з російських земель все меншає на Афоні, то з українських земель, зокрема з Гетьманщини та Запорозької Січі, які порівняно з московськими землями користувалися певною автономією, вони продовжували приїздити на Святу Гору, приймати тут чернецтво і навіть засновувати окремі нові невеличкі келійні обителі та скити. Це була одна з причин, чому саме українські ченці починають переважати у XVIII ст. порівняно з російськими. Сприяло цьому і те, що, на відміну від російських єпархій, де чернечі постриги жорстко контролювалися і обмежувалися владою, в українських єпархіях та монастирях завдяки автономії Гетьманщини тривалий час такі вимоги російського уряду не мали сили.

На Афоні протягом XVII – на поч. XVIII ст. руський монастир св. Пантелеймона (Русик) (див.: дод. Е. Іл. 21 – 23) традиційно намагався підтримувати тісні стосунки з українськими монастирями та козацькою старшиною, про що відомо з подорожніх грамот та Пом'яника Пантелеймонівського монастиря [53, 1–187] (див.: дод. Е. Іл. 6).

Ієромонах чернігівського Борисоглібського монастиря Іполит (Вишенський), який у 1708 році здійснив паломництво на Афон, описуючи свої відвідини «Русика», повідомляє, що «у тому монастирі всі наші руськіє законники живуть, а не греки». Також він засвідчує, що до «руського монастиря» тоді на Афоні відносились ще й «скитків 23» [154, 124]. За словамми архімандрита Леоніда (Кавеліна), *«руським монастирем керував на цей час архімандрит Варлаам, родом з Малоросіян, і монахи також болей із Малоросіян же»* [154, 124, прим. 329]. Цей ігумен Варлаам був родом з Новгород-Сіверщини, ігуменом «Русика» він став у 1705 р. з благословення Константинопольського патріарха Гавриїла III (1702–1707) і від імені Пантелеймонівського монастиря у період з 1705 по 1714 рр. кілька разів подорожував територією України задля збирання пожертв на обитель. Тут він неодноразово зустрічався з багатьма представниками знатної козацької старшини, зокрема й з гетьманами І. Мазепою та І. Скоропадським, чернігівським архієпископом Іоанном (Максимовичем) та іншими [170, 143–145, 242–243; 298, 295–230; 400, 306–307]. Наступник Варлаама ігумен Кипріян, уродженець Харкова, в 1720–1722 рр. так само направляв посланців у Київ та інші українські міста з метою збирання пожертв [170, 243–244; 229, 94–95].

Суттєві корективи як у внутрішню ситуацію у межах Гетьманщини, так і у зносини з Афоном внесла участь Росії у двадцятирічній «Північній війні» проти Шведського королівства з метою захоплення доступу до Балтійського моря (1700–1721 рр.). Після переходу армії шведського короля Карла XII від Смоленська на територію Гетьманщини в 1708 році відбулося підписання військово-політичного союзу з гетьманом Іваном Мазепою, за яким Україна мала стати незалежною державою під протекторатом шведського короля [191, 176–177; 325, 31; 479, 113–132]. До коаліції приєдналося Військо Запорозьке Низове [192, 197] та значна частина української козацької старшини [402, 412–420]. У відповідь російські війська спалили гетьманську столицю Батурин, а в 1709 р. у битві під Полтавою отримали перемогу над коаліційною армією Карла XII, І. Мазепи та запорозького козацтва. За

наказом Петра I того ж року було зруйновано та спалено Запорозьку Січ [193, 350].

Разом з армією Карла XII запорожці та інші козацькі військові підрозділи на чолі з І. Мазепою змушені були відступити в «турецькі землі». Так почала формуватись за межами України перша хвиля української еміграції [315, 340–341]. У 1711 р. з дозволу турецького султана та кримського хана в межах підконтрольних їм земель в урочищі Олешки, що навпроти сучасного міста Херсон, запорозькими козаками була облаштована нова Січ, яка проіснувала тут до 1734 року [272]. Через ці події у 1710–1713 рр. розпочинається нова російська-турецька війна, в якій на боці Османської імперії беруть участь новий гетьман Пилип Орлик та запорозькі козаки [464, 302; 520, 360–362].

В результаті цих подій Гетьманщина під владою Росії втратила частину своїх автономних прав, де було запроваджено численні накази (1709, 1715, 1716 рр.), якими заборонялось пересування та перебування запорожців на території Лівобережної України [330, 148]. Прочан-запорожців, які традиційно вирушали в паломництва до українських «козацьких» монастирів і святинь, арештовували і тримали під вартою [330, 150; 569, 376]. Окрім того, з 1709 р. підданам Російської імперії, у тому числі й духовенству, неодноразово спеціальними наказами заборонялося їздити на Запорожжя, а за непослух карали засланням до Сибіру [330, 131].

Така ситуація призвела до того, що запорозькі козаки, заснувавши Нову Січ в Олешках під протекторатом турецького султана, припинили зносини з Київською митрополією, яка перебувала у підпорядкуванні російської церковної і світської влади, і почали активніше звертатись по духовну опіку в Константинополь та на Афон, а афонські ченці і священники навіть стали настоятелями козацької Січової церкви [358, 69]. Тісні стосунки з афонськими ченцями підтримував і найближчий соратник І. Мазепи та гетьман у вигнанні Пилип Орлик, який з 1722 по 1734 рр. мешкав у грецькому місті Салоніки неподалік від Афону [27, 25 зв. – 26; 246, 104; 518, 260–267].

Усе це сприяло тому, що українські козаки йшли на Афон, де не мали перешкод для чернечих постригів. Це послужило однією з причин, чому саме на Афоні козаки засновували у цей час власні чернечі осередки [398, 227, 229, 230].

Попри те, що в 1734 році Запорозька Січ повернулася під протекторат Російської імперії і навіть виступила на боці Росії під час нової російсько-турецької війни 1735–1739 рр., продовжували діяти обмеження прав і самоврядування українського козацтва. Зокрема, низкою указів російської влади було юридично обмежено право козаків та їхніх дітей постригатися у ченці, а також висвячуватись на священиків [330, 62]. Протягом другої половини 30-х рр. XVIII ст. різними указами впроваджувалося, що представники старшини та козаки могли приймати чернецтво лише за умови отримання спеціальної письмової резолюції з боку вищої влади. Так запорозький козак Яків Нос десять років чекав дозволу на отримання чернечого постригу [330, 83]. Окрім цього, нерідко настоятелям київських монастирів розсилалися накази «учинять справки, где без увольнения живут запорожские козаки», і під караулом відсилати їх до київської полкової канцелярії [330, 151]. Проте, як зазначає О. Кузьмук, попри запроваджені обмеження і заборони щодо прийняття козаками чернецтва, аж до загрози втрати земельних володінь, вихідці із козацтва все ж таки були в монастирях у 20–30-і рр. XVIII ст. [330, 62]. Волелюбні звичаї козацтва, відданого патріархальним релігійним традиціям, не вдавалося подолати одними лише адміністративно-бюрократичними вказівками.

Після переходу Війська Запорозького на бік Росії і початку нової російсько-турецької війни (1735–1739) призупиняється як доступ ченців і паломників з меж Російської імперії на Афон, так і традиційна меценатська підтримка руському Пантелеймонівському монастирю (Русику) на Афоні з боку козацької старшини. Обитель через брак людських та матеріальних ресурсів дуже скоро запустила і з 1735 р. за сприяння турецької влади була зайнята грецькими ченцями та перетворена на грецьку обитель. Османська

влада через перехід запорозьких козаків на бік Росії під час цієї війни починає вкрай підозріло ставитись до слов'янських ченців на Афоні, особливо до українських, через що багатьом з них довелося покинути Святу Гору. Так чернець Матронинського монастиря Серапіон, направившись із Запорозької Січі на Афон, змушений був приховувати перед турками своє українське походження, назвавшись сербом [166, 87].

По завершенні війни в 1739 р. за умовами Білградського мирного договору паломникам з меж Російської імперії були знову поновлені гарантії вільного відвідування святих місць у межах Османської імперії, зокрема й Афону [241, 423–424]. Завдяки цьому обмежені у правах отримувати чернечі постриги і ставати священиками на рідній землі українські козаки після 1739 р. знову активізують зв'язки з Афоном.

Про стан руського чернецтва на Афоні в цей період збереглися детальні спогади київського паломника й монаха Василя Григоровича-Барського (1701–1747), який двічі відвідав Афон [130, 150–151, 669–673, 690–696] (див.: дод. Е. Іл. 24). При перших відвідинах Святої Гори (у жовтні 1725 р.) Григорович-Барський у древньому «Русику» зустрів лише чотирьох насельників – двох русинів і двох болгар, з яких ігуменом вже був болгарин [130, 150–151]. Однак вже при повторному відвідуванні Афону (у травні-листопаді 1744 р., тобто незадовго до створення скиту «Чорний Вир»), мандрівник виявив, що «Русик» повністю зайнятий грецькими ченцями, а монахам слов'янської національності – русинам, болгарам і сербам – не дозволяють у ньому жити через побоювання, що ті на законних підставах заберуть монастир назад [130, 690]. За словами Барського, відбулось це 1735 р. [130, 690], і крім того, до цього часу стояв спустошеним и занепалим ще один руський скит Богородиці «Ксилургу» [130, 616] (див.: дод. Е. Іл. 21 – 23). В той же час якась частина «руської» братії з українських земель продовжувала подвизатися при болгарському Зографському монастирі [130, 669–671].

За словами Барського, після того, як греки зайняли «Русик», він у горах і лісових хащах Афону зустрічав чимало руських ченців, які виживали в

умовах злиднів й убогості і не мали де прихилити голову через розбіжності мови та звичаїв з греками [130, 691].

Таким чином, ми бачимо, що створення на Афоні в 1744–1747 рр. «козацького» (руського) скиту Різдва Богородиці «Чорний Вир» було не чим іншим, як спробою відновити на новому місці власну слов'янську святогірську обитель – по суті «новий Русик». Створення на Афоні ще однієї «малоросійської» обителі – знаменитого Іллінського скиту, на чолі якого стояв виходець з родини полтавських козацьких священників преп. Паїсій Величковський (1722–1794), відбудеться через 10 років, у 1757 р. [547, 70–71; 594, 103–104]. На перших же порах преп. Паїсій, як і вищезгадані руські сіромахи, змушений був жити на Афоні в неймовірних злиднях, харчуючись лише подаянням [210, 52–53].

З життя Паїсія Величковського відомо, що коли він 1746 р. вперше прибув на Афон, то неподалік від Пантократорського монастиря на келіях проживали його земляки – «братія руськаго язика» [176, 210]. Можна припустити, що ці його земляки жили при якійсь з келій при Пантократорському монастирі, або це були насельники руського скиту Богородиці «Ксилургу», розташованого неподалік від Пантократорського монастиря [525; 541; 592] (див.: дод. Е. Іл. 1, 21 – 23). З актів Протату Афону відомо, що у другій половині XVIII століття при обителі «Ксилургу» подвизались якісь руські ченці [212, 68–69]. В той же час, сучасник і земляк прп. Паїсія, київський паломник і монах Василь Григорович-Барський, який незадовго до прибуття прп. Паїсія двічі відвідував Афон, повідомляє, що скит Богородиці «Ксилургу» на той момент (серпень 1744 р.) «нині пуст єсть і разорен» [130, 616]. Окрім скиту «Ксилургу», Григорович-Барський повідомляє, що в околицях Пантократорського монастиря «по горах неколіко келій безмолствующих, в них же мало от греків, найбільше же от іноків руських обикоша жити» [130, 612]. Крім того, поблизу монастиря Пантократорського був розташований ще один самітницький скит, де подвизались іноки різних національностей: «греки же, руси і болгары,

рукодільям кормящиеся» [130, 616]. Судячи з усього, цей скит був розташований у місцевості Капсала, де й по цей день розкидано багато древніх чернечих келій та калив [407, 157–159].

Аналіз джерел засвідчує, що життя українських афонітів на таких келіях було досить злиденним. Тому питання створення власної обителі з кожним роком набирало особливої актуальності. Саме через це в 1740-і – 1760-і роки і здійснюються спроби створення нових українських скитів – «Чорного Виру» при болгарському Зографському монастирі, Константинівської келійної обителі та Іллінського скиту при грецькому Пантократорському монастирі, а також спроби викупити занепалий стародавній афонський монастир «Симонопетра» з метою перетворення його на свого роду центр українського чернецтва на Афоні. Окрім згаданих осередків навколо Пантократорського та Зографського монастирів, окремі українські ченці і навіть колишні козаки подвизалися на Афоні в XVIII ст. також при монастирях Св. Павла, Хіландар, Ватопед, Велика Лавра, Есфігмен, Ставромикита та інших обителях.

3.2. Виникнення українського скиту «Чорний Вир» на Афоні та його зв'язки з українським козацтвом

Існування на Афоні у XVIII – перш. пол. XIX ст. українського «козацького» скиту Різдва Богородиці «Чорний Вир» (грец. Μαῦρος Βηρός) є однією з найменш досліджених сторінок в історії українського чернецтва. Він був заснований у 1744–1747 рр. у той період, коли руські афонські обителі «Русик» та «Ксилургу» (див.: дод. Е. Іл. 24 – 25, 21 – 23) більше не належали слов'янським ченцям.

Ктиторами нової обителі виступили українські козаки. Існував скит при болгарському Зографському монастирі за півгодини пішого ходу від нього (див.: дод. Е. Іл. 1). При Зографській обителі здавна подвизались не лише болгари, але й вихідці з українських земель [526, 24–29; 530, 215–220]. Саме

тут, як вже відзначалось, у печерах Зографського монастиря, подвизався український подвижник Іоан Вишенський [528; 544; 546; 550; 551, 91–112] (див.: дод. Е. Іл. 26 – 28). З другої половини XVI ст. в числі братії болгарського святогірського монастиря була значна кількість іноків українського походження [477]. Українська козацька старшина традиційно намагалась підтримувати стосунки з Зографським монастирем та подекуди виступала в ролі його ктиторів та донаторів [559, 73–84; 561] (див.: дод. Д., дод. Е. Іл. 2 – 4).

Таким чином болгарський Зографський монастир певний час слугував у якості своєрідного містка та українського духовного осередку на Афоні [526, 24–40]. Судячи з усього, цей фактор послужив причиною, що за підтримки заможних козацьких меценатів саме при цьому монастирі в 1740-і рр. був облаштований окремий скит, який «належав малоросіянам» [237, 583].

Остаточна дата заснування Чорновирського скиту наразі невідома. Порфірій Успенський та інші дослідники вважали датою започаткування обителі 1747 рік [423, 91–93, 257; 436, 60; 437, 99]. У той же час болгарський історик Кирил Павлікіянов припускає, що скит був заснований близько 1744 р. [405]. Попри різні припущення, можемо достеменно говорити про заснування Чорновирського скиту в 40-і роки XVIII ст., між 1744 та 1747 рр. [555, 123]. Започаткування обителі до 1744 р. виключене, оскільки В. Григорович-Барський саме навесні цього року вдруге відвідав Афон, залишивши детальні описи Зографського монастиря. І якби на той час «Чорний Вир» вже існував, то він неодмінно згадав би про нього [555, 123].

Судячи з наявних джерел другої половини XVIII ст., заснована Чорновирська обитель була на пожертви та за сприяння українського козацтва. Її засновником виступив представник знатного шляхетського козацько-старшинського роду з Чернігівщини Григорій Остапович Голуб (іноді згадується як Голубенко), який облишив військову службу у званні бунчукового товариша, прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській обителі і згодом вирушив на Афон. Виявлені документи XVIII ст.

засвідчують, що згідно з ними Григорій Голуб фігурує як ієросхимонах, «будівничий» та засновник «Чорного Виру» на Афоні [531].

В українських архівах збереглося кілька оригінальних документів, написаних о. Григорієм Голубом зі Святої Гори. Один з них – лист від 20 серпня 1756 р., адресований настоятелю Києво-Печерської Лаври архімандриту Луці (Білоусовичу; 1752–1761), яким Г. Голуб передає до Лаври для написання ікон 49 кипарисових дощок, привезених з Афону і тимчасово залишених на Запорозькій Січі [23, 2] (див.: дод. Е. Іл. 7). До листа о. Григорія (Голуба) додано супровідний лист на ім'я настоятеля Києво-Печерської Лаври від 13 жовтня 1756 р., підписаний Онисимом Кривицьким – військовим писарем Війська Запорозького та отаманом Дядьківського куреня, який на Січі виконував обов'язки еклесіарха та «будівничого Військової церкви». Цим листом Кривицький повідомляє, що о. Г. Голуб уповноважив його передати до Лаври 49 кипарисових дощок для написання ікон [23, 3]. Другий документ – це лист о. Г. Голуба від травня 1768 р., адресований кошовому отаману Війська Запорозького П. Калнишевському [30] (див.: дод. Е. Іл. 8). У цьому листі о. Григорій повідомляє, що саме він є засновником означеного скиту на Афоні [555, 123, 132]. Згадані документи підтверджують те, що старець Григорій (Голуб), заснувавши на Афоні власний скит, продовжував підтримувати тісні стосунки із Запорозькою Січчю та Києво-Печерською Лаврою, де раніше приймав постриг.

Збереглися й інші документи, які підтверджують, що саме Григорій (Голуб) був «засновником» і «будівничим» «Чорного Виру», і що пожертви на цей афонський скит збирали саме в українських землях [531, 68]. Зокрема, про це йдеться у справі Київської духовної консисторії від 1775 року, де подані допити чорновирських ченців Ореста та Йосифа [34]. Так само про це відомо з подорожніх нотатків ченця Ігнатія (Деншина), який жив у Чорновирському скиту з 1768 по 1775 рр. [150, 12-13]. Інший документ від 1775 року у справі «Чорного Виру» теж згадує «*строителя ієромонаха Григорія*» [34].

Болгарський єпископ Бранницький Неофіт (Ніколов), який нетривалий час жив 1899 року у Зографському монастирі, пояснює появу у «Чорному Вирі» «малорусів» тим, що спочатку вони жили разом з болгарами в Зографському монастирі, однак з часом між ними почався розбрат [531, 69]. Він повідомляє досить цікаві деталі, які не зустрічаються в інших джерелах. За його словами, з причини «непокори» та «буйства» колишніх козаків, *«монастир, щоб їх приборкати, відправив їх у вигнання на Чорний Вир, місцину пустинну та лісисту. Спочатку вигнанців було шестеро. На перший час вони змайстрували каливу з дерева, а потім – з кам'яних стін суху будівлю на землі»* [50, 5–6]. За словами Ніфонта, *«з плином часу інші їхні земляки прийшли до них, прийняли чернечий чин і так їхня кількість зросла до 16 калив, в яких вони жили по одному і по двоє монахів»* [50, 5–6]. Поступово в скиту *«кількість калив зросла до 26»* [50, 6].

Неофіт Ніколов підкреслює, що відокремлення українських ченців від болгарських у Зографі відбулося з причини «непокори» та «буйства» колишніх козаків. Проте Григорович-Барський ще у 1744 р., тобто напередодні заснування «Чорного Виру», під час відвідин Зографського монастиря описав існуючий вже на той момент конфлікт між ченцями «малорусами» та болгарами. Він повідомляє, що був свідком, як болгарські ченці у Зографі всіляко принижували ченців з України, називаючи їх «уніатами» та примушуючи приймати перехрещування, а ієромонахів не допускали до співслужіння, вважаючи їх за простих ченців [130, 669]. Все це спричинило довготривалий конфлікт, через який, як пише Григорович-Барський, ченці з України *«не імуть вкупє з сербами і болгарами жительствовати, але скитаються по горах»* [130, 672]. Загострення конфлікту викликав випадок, коли зографські ченці примусили ієромонаха Іосифа Русина, який був родом з Правобережної України, заново прийняти хрещення у морі [130, 670–671]. Цей інцидент викликав суттєві суперечки між афонськими ченцями, до яких змушений був долучитися і Григорович-Барський. Оскільки українські ченці не хотіли підкорятися вищеописаним

вимогам болгарських ченців Зографу, то, імовірно, саме це і було тими «непокорою» та «буйством» «малорусів», через які, як каже Неофіт Ніколов, їх було відселено із Зографу «у вигнання на Чорний Вир, місцину пустинну та лісисту» [50, 5–6].

Оскільки описані Григоровичем-Барським події стосуються листопада 1744 року, то цілком імовірно, що саме вони і послужили причиною заснування невдовзі (у 1744–1747 рр.) окремого «малоруського скиту» в межах території Зографського монастиря.

Той факт, що «Чорний Вир» був самоврядним скитом, а не цілковито залежною від болгарського Зографського монастиря «келією», беззаперечно засвідчує документ з архіву Протату Афону, датований 12 вересня 1787 р. [531, 69-70]. Згідно з цим документом з благословення Константинопольського патріарха на «руський» Мавровирський скит покладался обов'язок платити османам в якості податку харадж на рівні з іншими самоврядними монастирями і скитами Афону [212, 68–69]. Таким чином, за «Чорним Виром» статус скиту було визнано вищою духовно-адміністративною владою Афону та Константинопольським патріархатом [531, 70].

Мав «Чорний Вир» і свою власну скитську печатку. Її відтиск зберігся на кількох оригінальних документах від 15 березня 1758 р., 1 травня 1766 р. та недатованого дня квітня 1802 р. [13, 5; 46, 4; 96, 4] (див.: дод. Е. Іл. 9, 12). Наявність у обителі окремої скитської печатки також засвідчує, що це була не просто одна зі звичайних келійних обителей при Зографському монастирі. Йдеться про статус скиту, який хоч і підпорядковувався кіріархальному монастирю Зограф, але мав права і повноваження самоврядування і не мав цілковитої залежності від керівництва болгарського монастиря [553].

Аналіз наявних документів засвідчує, що чорновирські ченці намагалися шукати пожертви на обитель всюди, де тільки було можливо, як на Запоріжжі та по всій Україні, так і в Росії, Волощині, Молдові і навіть Болгарії [531, 72]. Збереглися перекази, що з розпорядження імператриці Єлизавети Петрівни (1709–1761), яка перебувала в морганатичному

церковному шлюбі з графом Олексієм Розумовським, рідним братом Кирила Розумовського – останнього гетьмана України і Війська Запорозького, на розбудову «Чорного Виру» було передано значний грошовий вклад, а також передбачена щорічна грошова субсидія на утримання скиту в розмірі 3000 рублів [51, 10–10 зв; 150, 12, 13; 245; 314, 46–50]. Як повідомляє румуномовний документ «Мемоґіу», на скит «Чорний Вир» Зографський монастир *«отримує регулярно з Росії щорічну суму в розмірі 3000 рублів, яка була призначена Скиту в якості субсидії на його будівництво»* [209, 13 зв.]. Крім того, у цьому документі майно «Чорного Виру» оцінюється на суму 100 000 рублів [209, 16]. Про щорічні субсидії на скит також повідомляють ієросхим. Антоній (Булатович) та А. Павловський [51, 10–10 зв; 437, 99].

Болгарський єпископ Неофіт (Ніколов) на початку ХХ століття, без жодних посилань на джерела, заперечуючи право українських чи російських ченців на згадані субсидії і майно, намагався довести суто болгарське походження скиту. Тоді ж він висловив припущення, що скитський храм «Чорного Виру» був побудований не «козаками-малорусами», а болгарським ктитором Вилчо Баановим [50, 6–9]. Водночас, збережені документи ХVІІІ ст. однозначно спростовують таку версію. Зокрема, матеріали у справі чорновирського ченця Іова (Бутенка) від 1756 р. засвідчують, що кіріакон (соборний храм) «Чорного Виру» на той час вже був зведений і освячений на честь Різдва Богородиці [11, 3–3 зв., 5] (див.: дод. Е. Іл. 11). Цей документ від 1756 р. засвідчує, що чорновирський храм був зведений ще до появи на Афоні зографського ктитора хаджи Вилчо Баанова, який вперше прибув на Святу Гору у 1755 р., а перейшов до Зографу і почав там допомагати будувати лише в 1758 р. Отже, станом на 1756 рік Вилчо Баанов ще ніяк не міг бути причетним до будівництва чорновирського храму [531, 74]. Раннє будівництво скитського храму підтверджують і спогади чорновирського ченця Ігнатія (Деншина) [150, 12.13].

Більш правдоподібні дати будівництва чорновирського храму називає єп. Порфірій (Успенський), який двічі побував тут у 1845–1846 та 1858–1859

рр. За словами дослідника афонських старожитностей, будівництво у «Чорному Вирі» було розпочато в 1747 році «за царювання імператриці Єлизавети», а остаточно завершено в 1754 р. [427, 91–93, 257]. Названі Порфірієм дати збігаються зі свідченнями Іова (Бутенка) від 1756 р., який відзначав, що на той час чорновирський храм вже був зведений. Оскільки Порфірій перебував у Зографському монастирі і працював тут в архіві та спілкувався з місцевими ченцями фактично по свіжих слідах, то його твердження видаються більш достовірними, аніж значно пізніші свідчення єп. Неофіта (Ніколова), який намагався з політичних мотивів довести болгарське коріння скиту [531, 74].

Аналіз наявних джерел засвідчує, що в відомих документах XVIII ст. в якості «будівничого» скиту «Чорний Вир» фігурує саме о. Григорій (Голуб), а не Вилчо Баанов чи хтось інший [531, 74]. Найімовірніше, хаджи Вилчо (помер бл. 1769 р.) справді міг бути одним з ктиторів і надавати допомогу з облаштування Чорновирського скиту, проте сумнівно, щоб ця допомога була визначальною, як це намагався показати єп. Неофіт.

Є. Бояджиєва звертає увагу, що афонські ченці Никифор та Ієрофей у своїй праці «Повествованието за опленяванито на Света гора Атонска» повідомляють, що на цей час поміж скитів на Афоні існував *«руски скит Черни Вир, тук живеят пядесет монаси, само руси»* [247, 153]. Ці свідчення афонських ченців, які були очевидцями описаних подій, занотовані до початку грецької революції 1821 р. Згідно з ними виходить, що до цього часу у Чорновирському скиту проживало близько 50 ченців. До того ж, ці очевидці акцентують увагу, що насельники у «Чорному Вирі» були саме «руси» і сам скит вони називають «руським», а не болгарським. [531, 75]. Це узгоджується з повідомленнями єп. Порфірія (Успенського), ієросхим. Сергія (Весніна), хіландарського бібліотекаря о. Сави (Бройер), есфігменського ігумена Герасима (Смірнакіса) [600, 561–562] та інших авторів XIX ст., які відзначали, що «Чорний Вир» населяли саме «малоруси» [237, 583; 427, 93, 257; 436, 60; 437, 99; 445, 112–120; 447, 163–166]. Єпископ Неофіт (Ніколов) також звертав

увагу, що «Чорний Вир» населяло «багато малорусів, непокорних державі», які «втікали з сім'ями з Росії» [50, 4, 14, 19–20], при цьому неодноразово підкреслюючи, що це були малоруси «не з Росії» [50, 4–5, 14, 19–20].

Аналіз джерел засвідчує наявність тісних зв'язків насельників «Чорного Виру» із Запорозькою Січчю. Так, з листа ієросхим. Григорія (Голуба), написаного ним на Афоні у травні 1768 р. на ім'я кошового Петра Калнишевського, відомо, що засновник «Чорного Виру» і кошовий отаман Запорозької Січі були близько знайомі. Калнишевський неодноразово виявляв до о. Григорія «премилостиве благодіяння» [30] (див.: дод. Е. Іл. 8). З листа видно, що написаний він невдовзі після повернення з нещодавньої чергової поїздки на Січ, під час якої, судячи з усього, засновник «Чорного Виру» зустрічався з кошовим отаманом [30]. У цьому ж листі о. Григорій повідомляє, що посланий ним з Афону на Січ чорновирський чернець Іосиф також був з колишніх запорожців («бувшии вашого Куреня»). Через цього посланця о. Григорій просить Калнишевського додатково передати необхідні пожертви на «Чорний Вир» [30].

Збереглися й інші документи, які засвідчують зв'язки чорновирських ченців із Січчю. Так, у вересні 1756 р. у Київській губернській канцелярії був допитаний монах Афонського Чорновирського скиту Іов (в миру Яків Бутенко), який разом із запорожцями прибув до Києва на богомілля. З матеріалів допиту відомо, що з 25 років він мешкав на Запорозькій Січі, де й познайомився із засновником згаданої афонської обителі ієросхимонахом Григорієм (Голубом). Разом з ним Яків Бутенко з Січі відправився на Афон, де в «Чорному Вирі» був послушником, а згодом прийняв від старця Григорія чернечий постриг [11, 3–3 зв., 5] (див.: дод. Е. Іл. 11).

Як видно, настоятель «Чорного Виру» послушників собі підбирав із запорожців, на Січі. Зі спогадів настоятеля руської посольської церкви в Константинополі архімандрита Леонтія (Яценка-Зеленського) дізнаємось, що козаки й насельники цієї святогірської обителі між собою неофіційно називали свій афонський скит «духовним Запорожжям» [568, 88, 92, 94–95].

З виявлених джерел видно, що приймали у «Чорному Вирі» не тільки козаків, але й мандрівних ченців з українських земель. Так, у жовтні 1756 р. від самодурства ігумена Чернігівського Єлецького монастиря вночі втік ієродиякон Іоасаф (в миру Іван Петренко, потомствений козак Киселівської сотні Чернігівського полку). Він подався на Правобережну Україну, а звідти на Афон, де оселився у скиту Різдва Богородиці «Мавровир Руський» («Чорний Вир») [46, 1–9].

Зі справи ієродиякона Іоасафа (Петренка) (див.: дод. Е. Іл. 9 – 10) дізнаємося про одну важливу деталь. Подвизаючись понад рік у скиті «Чорний Вир», на сповідь він ходив, як сказано в показаннях, до «духовника» Паїсія Величковського, який на той час очолював Костянтинівську келійну обитель при Пантократорському монастирі [547, 66–71; 560] (див.: дод. Е. Іл. 10). З цих показань видно, що насельники «Чорного Виру» вже тоді підтримували тісні стосунки з преп. Паїсієм (Величковським) і навіть вважали його своїм «духівником». Цей же факт підтверджує і чорновирський монах Ігнатій (Деншин), який так само описує свої відвідини «авви отця Паїсія» [150, 9]. Існування зв'язків між братством Паїсія Величковського та «Чорним Виром» підтверджують і «зографські аркуші» – фрагменти листів і нотаток чорновирських ченців XVIII ст. [326, 70–73; 327].

Привертає увагу той факт, що під скитським посвідченням від 15 березня 1758 р. на ім'я ієродиякона Іоасафа (Петренка) стоїть підпис не ієросхимонаха Григорія (Голуба), а дикея (скитоначальника) обителі схимонаха Кіріака [46, 1–9] (див.: дод. Е. Іл. 9). Так само Ігнатій (Деншин) дикеєм (настоятелем) «Чорного Виру» на час свого перебування у скиті з 1768 по 1775 рр. називає ієромонаха Серапіона, і в той же час уточнює, що «в цьому монастирі начальствующий будівничий Григорій, постриженик Києво-Печерської лаври» [150, 12.13]. Як видно, засновник «Чорного Виру» ієросхимонах Григорій Голуб не був дикеєм започаткованого ним скиту, а лише названий «начальствующим будівничим». Найімовірніше, о. Григорій Голуб у скиту був за старця і духовного наставника, тоді як функції з

адміністративного управління він покладав на інших ченців, яких і обирали дикеями (скитоначальниками).

На сьогодні вдалося встановити імена семи дикеїв «Чорного Виру» (див.: дод. Б). Серед них – ієромонах Серафім (1766 р.) [13, 3а] та ієросхимонах Ієсей (1802 р.), який писемно засвідчує про одного з насельників скиту – монаха Пахомія [96, 4] (див.: дод. Е. Іл. 12).

Вже згадуваний Ігнатій Деншин, який залишив найбільше спогадів про «Чорний Вир», також був ченцем у цьому скиту, де він прийняв чернечий постриг [150, 12.13]. Відомі імена й інших насельників «Чорного Виру». Так зі справи підосавула III компанійського полку Івана Семонаса дізнаємося як про перипетії цього козака і колишнього ченця на Афоні, так і проживання його в скиту «Чорний Вир», який він називає «*скит черкеський*» [1].

У матеріалах справи Київської губернської канцелярії за 1753 р. також дізнаємося про долю постриженого та рукоположеного в Зографському монастирі уродженця Ніжина ієродиякона Іосифа, який згодом переїхав з Афону на Прикарпаття до Манявського скиту [8, 35–36 зв.]. Подвизався у «Чорному Вирі» з 1756 по 1758 рр. і вже згадуваний ієродиякон Іосаф (Петренко) [46, 1–9] (див.: дод. Е. Іл. 9–10). Із матеріалів Київської губернської канцелярії також відомо, що у січні 1759 р. при ній розглядалась справа про прийняття до Києво-Печерської Лаври колишнього насельника Чорно-Вирського скиту ієросхидиякона Григорія [1, 1–2]. Ще один колишній насельник на ім'я Гедеон Григов, повернувшись в 1740-і рр. з турецького полону, подав прохання про поселення у Києво-Печерській Лаврі [2, 1–2]. У 1758 р. подали прохання про поселення в Київському Кирилівському монастирі двоє постриженців Зографської обителі: уродженець Слобожанщини ієродиякон Варфоломій і уродженець Прилук монах Гавриїл. Останній якийсь час жив на Січі, звідки подався на Афон, де й прийняв постриг при Зографі, а через три роки повернувся на Січ [363, 214–215; 573, 107–108]. Вочевидь, всі ці «зографські» іноки були вихідцями з обителі «Чорний Вир» при Зографській обителі (див.: дод. В).

Варто звернути увагу, що не в усіх джерелах детально прописано, при якій обителі насправді подвизався чернець на Афоні. Оскільки скит «Чорний Вир» діяв при Зографському монастирі, то деякі чорновирські ченці та послушники називали себе просто «зографськими монахами» і у письмових свідченнях вказували місцем свого перебування лише Зограф, не згадуючи про скит при ньому. Так постриженник Чорновирського скиту Іов (Бутенко), прибувши з Афону на Січ в 1756 р. разом з ієросхимонахом Григорієм (Голубом), у листі на ім'я київського митрополита Тимофія (Щербацького) писав, що він є монахом Зографського монастиря, не згадуючи при цьому про «Чорний Вир» [11, 3–5] (див.: дод. Е. Іл. 11). Лише після допиту ченця у Київській губернській канцелярії у вересні 1756 р. з'ясувалось, що він був не просто із Зографу, а саме з «Чорного Виру» [11, 3–5]. Також зі справи за 1767 р. відомо про переїзд з Афону до Михайлівського Золотоверхого монастиря насельника Зографської обителі монаха Серапіона (Луговського), колишнього козака Миргородського полку, який з 1763 по 1766 рр. проживав у Зографському монастирі та «Чорному Вирі» [13, 1–12]. За 1772 р. збереглися свідчення і про чорновирського «старця Онуфрія» [101, 72–72 зв.]. На його прохання 1773 р. на Афон для чорновирського «скита старця Ануфрія» була передана партія церковних книг [102, 36 зв.].

Також з архівних джерел відомо, що у 1768–70 рр. на Запорозькій Січі та в Україні за наказом о. Григорія (Голуба) перебували з метою збору пожертв чорновирські ченці Орест та Іосиф. Судячи з документів, Калнишевський не тільки виконав прохання Гигорія Голуба, але й надав його посланцеві прихисток і право збирати пожертви як на Січі, так і за її межами [30, 46]. Через це згаданий Іосиф та інший чорновирський чернець Орест лишились в Україні на кілька років, навіть не поставивши до відома про це Київську духовну консисторію [34].

Завдяки цим архівним документам відомі імена понад двох десятків українських афонських ченців зі скиту «Чорний Вир» (див.: дод. Б, дод. В). Крім того, саме при Зографському монастирі у цей час подвизався 10 років (з

1751 по 1761 рр.) український філолог і перекладач, колишній викладач Києво-Могилянської слов'яно-греко-латинської академії ієромонах Іаків (Блонницький), який тут працював над укладанням словників і граматики [17, 12; 18; 26]. Однозначно, що так чи інакше він був пов'язаний у цей час з українським скитом «Чорний Вир» та його насельниками, зокрема й зі старцем Григорієм (Голубом). Так само не міг не бувати у «Чорному Вирі» й інший видатний українець – прп. Паїсій Величковський, який, як відомо, працював зі слов'янськими рукописами в монастирській бібліотеці Зографу [537]. Імовірно, тут він мав контактувати з Григорієм (Голубом) та Іаковом (Блонницьким). Як уже відзначалося, саме до прп. Паїсія Величковського на сповідь ходили ченці «Чорного Виру». Тож, імовірно, цей видатний український старець, перекладач і духовний письменник був духівником і ченців з «Чорного Виру».

Виходячи з матеріалів допитів ченця Іова (Бутенка) за вересень 1756 р., можемо зробити висновок, що соборний храм Чорновирського скиту вже тоді був освячений на честь Різдва Богородиці, тому й сам скит носив таку ж назву. Також відомо, що при скитському храмі були два приділи: один на честь Києво-Печерських преподобних, а другий в ім'я болгарського подвижника св. Іоана Рильського [436, 60; 447, 164–165]. Так само за словами Ігнатія (Деншина), в «Чорному Вирі» на момент прийняття ним тут постригу 1768 р. вже була *«церква облаштована чудова хорошої архітектури в гзимзі»* [150, 12.13].

Зі слів болгарських ченців єп. Неофіт (Ніколов) оповідає, як *«після закінчення будівництва храму, коли прийшов час освятити його, між русами та болгарами виникли непорозуміння та роздори щодо найменування святині, на чю честь її освятити: руси хотіли освятити її на честь св. Вел. Князя Володимира, а болгари – на честь св. Івана Рильського»* [50, 8–9]. Для примирення сторін грецький митрополит Іоаким, який тоді жив на Афоні, в день Різдва Богородиці освятив церкву на честь саме цього свята, а також окремо освятив *«два паракліси на честь св. Івана Рильського і св. Вел. князя Володимира, які були збудовані для примирення сторін»* [50, 8–9].

Очевидно, на території скиту існував ще й окремий храм (паракліс) на честь св. князя Володимира Київського, який не зберігся до цього часу. Крім того, обстеження чорновирського кіріакону, проведене нами в 2015 році, засвідчує, що в головному скитському храмі правий приділ був присвячений Собору Києво-Печерських святих. Це підтверджує збережений тут іконостас кінця XVIII ст. і зображені на ньому Антоній і Феодосій та інші Києво-Печерські святі (див.: дод. Е. Іл. 39 – 40). Цей же факт підтверджує і ієросхимонах Сергій (Веснін), який, відвідавши у квітні 1847 р. «Чорний Вир», залишив опис скитського храму (кіріакону) [447, 164–165].

В архіві Священного Кіноту Афону збереглися гравюри 1818 та 1836 рр., на яких міститься найдавніше зображення скиту «Чорний Вир» та його будівель [598]. Так на гравюрі невідомого автора від 1818 р., окрім скитського кіріакону, зображені чотири паракліси (малі храми) і одна дзвіниця, розташована поруч з кіріаконом, а також навколо дев'ять хатинок – келій для житлового та господарського використання. На гравюрі авторства монаха Феофіла від 1836 р., окрім кіріакону, зображені вже лише два паракліси і дзвіницю, а також дванадцять споруд житлового і господарського призначення. На сьогодні всі ці споруди, окрім кіріакону, перебувають у зруйнованому стані. Варто звернути увагу, на обох гравюрах скитський кіріакон на честь Різдва Богородиці має два куполи, тоді як на сьогодні храм зберігся лише з одним куполом. Імовірно, храм зазнав після спустошення і занепаду скиту в 1830-ті рр. певних перебудов. Не збереглася до сьогодні і скитська дзвіниця, зображена на обох гравюрах праворуч від кіріакону [598].

Із цих скуких свідчень можна хоч трохи уявити, що являв собою скит «Чорний Вир» у XVIII–XIX століттях.

Під час обстеження автором дослідження в 2015 р. храму і будівель скиту «Чорний Вир» вдалося встановити, що описані ієросхим. Сергієм (Весніним) господарські та келійні будови обителі, складна система кам'яних водогонів і т.п. на цей час перебувають у зруйнованому стані, густо заросли чагарниками та деревами (див.: дод. Е. Іл. 52 – 54). В той же час непогано

зберігся соборний храм (кіріакон) Різдва Богородиці (див.: дод. Е. Іл. 29 – 32). Розташований на галявині урочища на північному заході від Зографського монастиря, за півгодини ходу, кіріакон являє собою невелику хрестово-купольну будівлю, з трьома престолами і прибудованим з боку центрального західного входу притвором, на другому поверсі якого у закритій частині розташовані крита тераса і дві невеличких підсобних кімнати, в одній з яких, напевно, була косниця для зберігання глав (черепів) чорновирських дикеїв та ченців, а в іншій – приміщення для церковних потреб (див.: дод. Е. Іл. 31 – 35, 51).

Окрім центрального престолу на честь Різдва Богородиці (див.: дод. Е. Іл. 36), є два приділи: правий – на честь преподобних отців Києво-Печерських (див.: дод. Е. Іл. 39) і лівий – на честь преп. Іоана Рильського (див.: дод. Е. Іл. 38). Всередині храм оздоблений штукатуркою з побілкою, однак в окремих місцях частково збереглися фрескові зображення та орнаменти кінця XVIII – початку XIX ст. (див.: дод. Е. Іл. 45 – 49). Також у приділах частково збереглися іконостаси з писаними на дошках іконами в стилі «козацького бароко» цієї ж доби [530, 243–244] (див.: дод. Е. Іл. 38 – 42). Даний іконопис є характерним для козацьких храмів Запоріжжя, у зв'язку з чим можна припустити, що іконописець також був із запорозьких майстрів [530, 243–244].

У приділі преподобних Києво-Печерських у верхній центральній частині іконостасу домінує образ «Печерської» Божої Матері з предстоячими преп. Антонієм і Феодосієм, праворуч і ліворуч яких на полі іконостасу написано «Древо Печерських святих» (див.: дод. Е. Іл. 40), характерне для Київської Лаври в XVII–XVIII ст. Нижче, де за канонічною схемою зазвичай розташовується апостольський або пророчий ряд, розташовані ікони із зображенням печерських святих, що відповідало загальній художній програмі приділу, облаштованого на честь Києво-Печерських преподобних (див.: дод. Е. Іл. 40). Підкреслимо, що образи печерських святих на іконостасі написані не у вигляді окремих зображень, що вставляються у пройми для

ікон, а поверх дерев'яної вівтарної перегородки, зібраної з гладеньких і однакових за шириною дощок. При цьому по краях кожної з ікон накладені дерев'яні багети, пофарбовані в золотистий та червоний кольори (див.: дод. Е. Іл. 38 – 40). Автор іконопису, очевидно, був добре знайомий з Патериком Печерським та іншою літературою, яка видавалась у друкарні Києво-Печерського монастиря, а також, найімовірніше, неодноразово бував у самій Печерській обителі в Києві [530, 243–244].

На прикладі цього іконостасу можемо спостерігати рідкісно збережені у своєму «первинному» вигляді характерні для Запорозької Січі стиль і манеру оформлення козацьких храмів у межах території Війська Низового.

Варто звернути увагу на доволі нехарактерну для Афону назву скиту «Чорний Вир» або «Мавро Вир» (Μαῦρος Βηρός). Одним з пояснень такої дивної назви може бути те, що в цій місцевості в урочищі протікала гірська річка (потік, струмок), в яку поряд із скитом впадало декілька потоків, утворюючи тим самим вир. І досі, якщо пройти по гирлу потоку трохи вище від скиту, можна побачити там високу скелю, з якої навесні та під час дощів утворюється справжній водоспад, від якого утворюється вир. Імовірно, від цього і пішла назва місцевості. Тому назва ця може означати ще й «глибокий вир». Вочевидь, подібні природні особливості місцевості й послужили причиною того, що ласі до чудернацьких прізвиськ запорожці й свій скит стали йменувати такою ж назвою.

За словами монаха Ігнатія (Деншина), на момент прийняття ним постригу (1768 р.) братії в «Чорному Вирі» перебувало до 30 чоловік, які жили по різних скитських келіях [150, 12–13]. Так само й чорновирський «старець Онуфрій» у листі від 13 травня 1772 р. повідомляє, що у «Чорному Вирі» проживає 30 «руських ченців» і ще близько 10 по різних пустинях [101, 72–72 зв.]. Аналогічно й «Путівник по Афону» за 1895 р., а також есфігменський ігумен Герасим (Смірнакіс), ієросхимонах Антоній (Булатович) і російський емігрантський письменник В. Маєвський стверджували, що до початку російсько-турецької війни 1829 р. тут «жило

більше тридцяти малоросіян» [51, 10; 436, 60; 357, 96; 600, 561–562]. Водночас, у своїх показаннях монах Серапіон (Луговський), який проживав у Зографському монастирі та «Чорному Вирі» з 1763 по 1766 рр., повідомляє про 41 «руського підданого», що проживали там у цей час [13, 3а]. Ще більшу кількість називали святогірські ченці Никифор та Ієрофей, які у праці «Повествованието за опленяванито на Света гора Атонска» повідомляли, що на цей час у «руському скиті Черни Вир» живе «пядесет монаси, само руси» [247, 153]. З цієї кількості на сьогодні встановлено 25 імен насельників «Чорного Виру» (див.: дод. Б та Б).

Єпископ Неофіт (Ніколов) повідомляє, що між насельниками «Чорного Виру» і Зографським монастирем з часом виникли серйозні розбіжності. Як пише болгарський архієрей, *«монахи руси, маючи численну перевагу над болгарами, перестали підкорятися монастирю, визнавати його і почали захоплювати поблизу розташовані сусідні землі й ліси, і не допускали до них монастирську худобу, а до Скиту не пускали й ченців з монастиря»* [50, 11]. Також чорновирці перестали відвідувати богослужіння в Зографському монастирі і приймати у себе болгарських священників. У зв'язку з цим болгарські монахи звинуватили насельників «Чорного Виру» в «сектантстві» й «безпопівстві» й подали скаргу до Священного Кіноту. Згідно з розповіддю єп. Неофіта, у цій суперечці Кінот пристав на сторону Зографського монастиря і видалив зі скиту кількох найбільш норовливих іноків, а обитель підкорив болгарському монастирю з тим, щоб і священників віднині приймали з монастиря і без погодження з ним нічого чинили [50, 11–13]. На жаль, відшукати в архіві Священного Кіноту документи, які підтверджували б цю версію, наразі не вдалося. Не знаємо і того, які насправді причини були такого «роздору» між чорновирськими і зографськими ченцями. Вже згадуваний Григорович-Барський повідомляв, що гострий конфлікт між зографськими болгарськими й українськими ченцями мав місце ще в 1744 році до заснування «Чорного Виру», коли саме болгарі відмовлялись визнавати священників з України, не допускали їх до співслужіння та примушували приймати

перехрещування [130, 669–672]. Можливо, саме це і послужило причиною, що українські ченці, відокремившись від болгарських, не бажали виконувати такі їхні вимоги і, відповідно, приймати у себе болгарських священників.

Таким чином, аналіз джерел XVIII ст. дає підстави вважати, що засновниками і ктиторами чернечого скиту Чорний Вир на Афоні були українські ченці та представники козацької старшини. Ченцями у цьому афонському скиті у XVIII ст. були переважно вихідці з українських земель, які підтримували тісні стосунки з монахами в Україні, а також із козацтвом. Припущення, що обитель була суто болгарською, і що українці не мали відношення до її заснування та розбудови, спростовуються на основі джерел. Скит був важливим духовно-культурним осередком українського чернецтва на Афоні. Він мав статус самоврядного, який, на відміну від звичайних афонських келійних обителей і калив, був самоуправним, мав власні печатку, територію, храми тощо.

3.3. Розвиток чернечих громад та обителей Паїсія Величковського на Афоні, їхня культурно-просвітницька діяльність

Початковий період перебування українського церковно-культурного діяча, перекладача, письменника і старця Паїсія Величковського (1722–1794) (див.: дод. Е. Іл. 71) на Афоні в 1746–1758 рр. залишається одним з найменш вивчених. Оскільки з 1735 р. руський Пантелеймонів монастир (Русик) (див.: дод. Е. Іл. 24 – 25) був зайнятий грецькими монахами, українські ченці не мали на Афоні власного монастиря, тулячись у невеликих келійних обителях. Одне з основних місць їхнього зосередження в цей період знаходилося в землях, що належали грецькому Пантократорському монастирю (див.: дод. Е. Іл. 1, 55). Цей фактор, після прибуття на Афон у 1746 р., визначив обрання Паїсієм Величковським свого місця перебування на Святій Горі.

Прибувши на Афон у 1746 р. П. Величковський спершу оселився в одній із покинутих калив неподалік від своїх земляків «руського язика» [176, 212].

Згідно з відомостями учня прп. Паїсія схимонаха Ісаака Даскала, ця калива мала назву «Кипарис» [211, 29, 85]. На землях Пантократорського монастиря до цього дня існує калива з такою назвою [348, 100]. Вона являє собою невелику кам'яну двоповерхову чернечу хатину й використовувалась як житло для монастирського садівника. На сьогодні перебуває у напівзруйнованому стані (див.: дод. Е. Іл. 54 – 55).

Важливі свідчення про початкове перебування прп. Паїсія на Афоні містяться в його посланні до Афанасія Молдованина [210, 52–55]. У ньому старець повідомляє, що коли прийшов на Афон від «моєї православної Малоросійської вітчизни», то «в таких злиднях перебував», що щоб вижити, мусив просити милостиню і «безліч разів доводилося взимку ходити босоніж і без кошулі (сорочки) і в іншому перебував злостражданні» [210, 52–53].

Не пізніше 1750 р. П. Величковський на Афоні прийняв постриг з ім'ям Паїсій [211, 30, 85]. Після цього до нього почала приєднуватися нова братія [176, 214–215]. У посланні до Афанасія Молдованина Паїсій повідомляє, що коли до нього приєдналися ще троє ченців, то довелось придбати ще одну розташовану поряд каливу й розділитися по двох каливах: верхній та нижній. Але невдовзі до нього приєдналося ще двоє ченців, і паїсієвське братство стало складатися вже з семи чоловік. Така кількість людей не могла поміститися в крихітних каливах, і о. Паїсій вирішує близько 1754 р. придбати закинуту келійну обитель св. царя Костянтина, яка також належала Пантократорському монастирю [210, 53–54]. При ній був власний храм (паракліс). З описів, що збереглися в архіві Пантократорського монастиря, відомо, що Костянтинівська келія була створена не пізніше середини XVII століття [77].

Аналіз агіографічних та епістолярних джерел засвідчує, що на новому місці були відсутні необхідні для життя умови. Як повідомляв Паїсій, Костянтинівська келія була непридатна для життя, оскільки в ній не було необхідних приміщень для ночівлі. Влітку братія змушена була ночувати під

відкритим небом або в «шалашах». Проте взимку це ставало неможливим, тому, «почали самі будувати в святому Костянтині п'ять калив» [77].

Митрофанівський текст Житія прп. Паїсія повідомляє ряд важливих деталей, що дозволяють судити про етнічний склад Паїсієвської общини, яка оселилася у Костянтинівській келії [176, 218–219]. Він уточнює, що тут разом з Паїсієм подвизалось дванадцять чоловік братії: «сім волоського язика, а п'ять слав'янського» [176, 218–219].

Саме тут, у Костянтинівській келії, не пізніше кінця 1757 – початку 1758 рр. старець Паїсій на 36-му році життя приймає рукоположення в сан священника й стає духівником [211, 34, 85]. Після цього кількість братії, що бажала приєднатися до громади українського старця, ще більше зросла, у зв'язку із чим Костянтинівська келія не могла більше вмістити всіх охочих. Тому о. Паїсій з братією вирішують придбати неподалік порожню й закинуту на той час більш простору келію св. Пророка Іллі [176, 219].

Одним з важливих доповнень до «костянтинівського» періоду біографії прп. Паїсія є короткі свідчення із справи біглого насельника Чернігівського Слєцького монастиря ієродиякона Іоасафа (в миру Івана Петренка) [46, 1–12] (див.: дод. Е. Іл. 10). Вперше ці документи були введені в науковий обіг автором цього дослідження в 2015 р. [526, 45–49; 530; 547, 66–71; 560]. З цих архівних матеріалів за 1760 р. дізнаємося, що отець Іоасаф відвідував Паїсія Величковського в Костянтинівській келії на Афоні, куди ходив на сповідь з віддаленого «козацького» скиту «Чорний Вир» [526, 48–49]. Цей факт свідчить про те, що насельники «Чорного Виру» вже тоді підтримували тісні стосунки з Паїсієм Величковським і навіть вважали його своїм «духівником» [526, 48–49; 547, 70–71]. Інший насельник «Чорного Виру» – чернець Ігнатій (Деншин) – так само описує, як ходив за духовними порадами до прп. Паїсія [150, 9]. Існування тісних зв'язків між братством Паїсія Величковського та «Чорним Виrom» підтверджують і «зографські аркуші» – фрагменти листів і нотаток, які були написані в XVIII ст. насельниками скиту «Чорний Вир» [326, 70–73; 327].

У період перебування в Костянтинівській обителі прп. Паїсій починає свої перші філологічні праці – посилено вивчає давньогрецьку мову і намагається звіряти й виправляти за грецькими оригіналами слов'янські переклади святоотцівських творінь [164, 465]. Разом з учнями він починає збирати по Афону давньогрецькі святоотцівські рукописи і книги, перекладати і переписувати їх, поклавши цим початок цілому напрямку філологічної, духовно-культурної й просвітницької діяльності [203, 333–351; 591, 117–134] (див.: дод. Е. Іл. 17).

Стосовно святоотцівських книг, то, за словами прп. Паїсія, отримував він їх на Афоні переважно «від своїх благодійників із сербської та болгарської обителей» (тобто монастирів Хіландар і Зограф) [155, 408–409]. У цей час у Зографі працював вже згадуваний ієромонах Іаків (Блонницький), автор двох слов'яно-грецьких словників і граматики [17, 12; 18; 26]. Вірогідно, саме Іаків Блонницький і був одним з тих «благодійників з болгарської обителі», який постачав Паїсію святоотцівські твори, заохотивши його до перекладацької діяльності. Як вже відзначалось, вони могли бути знайомі ще з часів навчання Величковського в Києво-Могилянській академії.

Старець Паїсій разом з учнями в Костянтинівській обителі пробув близько трьох років. Наприкінці 1757 – початку 1758 рр. він переходить до Іллінської келії, яку, як було сказано, старець перетворив на скит.

Костянтинівська келія з параклісом продовжувала ще тривалий час функціонувати й після виходу з неї прп. Паїсія. Про це свідчать омології келії за 1779–1841 рр., що зберігаються в архіві Пантократорського монастиря [77] (див.: дод. Е. Іл. 20).

У 2015 та 2017 рр. автором дослідження була здійснена наукова експедиція по місцях подвижництва прп. Паїсія Величковського на Святій Горі [386]. Тоді ж був здійснений огляд місця колишньої Костянтинівської келії. На сьогодні від неї збереглися лише руїни фундаменту параклісу і невелика частина стіни однієї з господарських будівель (див.: дод. Е. Іл. 56 –

57). Місцевість сильно заросла чагарниками й деревами, що ускладнює її відвідування. На місці зруйнованого вівтаря параклісу св. царя Костянтина за афонською традицією посаджено дерево, щоб тварини не ходили по ньому. Креслення та зображення келії не збереглись. Тому уявити, як точно вона виглядала, зараз надзвичайно складно. Можна лише умовно реконструювати вигляд келії на підставі залишків цегляного фундаменту деяких будівель.

Проведений аналіз джерел дозволив більш точно встановити місця розташування створених прп. Паїсієм осередків духовного життя на Афоні. Зокрема, встановлено місце розташування каливи «Кипарис» (див.: дод. Е. Іл. 54 – 55) та келії св. Костянтина (див.: дод. Е. Іл. 56–57), де на початковому етапі подвизався прп. Паїсій. Ці місця є важливою складовою історії, духовної культури, традиції та спадщини українського і молдавського чернецтва на Афоні, і мають особливу історичну цінність, оскільки саме тут довкола молодого і ще нікому не відомого монаха зароджувалась школа, що згодом явила світу багато видатних церковно-культурних діячів, подвижників і старців.

Не менш важливе значення в історії не тільки українського чернецтва на Афоні, а й усього святогірського братства XVIII ст. має початковий період заснування прп. Паїсієм Величковським Іллінського скиту на Святій Горі. Звертає на себе увагу той факт, що цей скит неодноразово в різних джерелах іменувався як «малоросійський» [119; 119а, 582–583; 237, 582–583; 273, 34–40; 277, 381]. З такою назвою він значиться навіть у колекції великого князя Костянтина Костянтиновича Романова за 1881 рік [103, № 26; 147, 11, 24, № 26].

Іллінська келія була розташована в східній частині Афону, вгору по схилу за півгодини ходьби від Костянтинівської келії і в годині ходьби від Пантократорського монастиря (див.: дод. Е. Іл. 1). У той час це була абсолютно пустельна місцевість, віддалена від доріг і з усіх боків оточена лісом, де поблизу не було жодного людського житла [296, 5; 443, 11–12].

На момент придбання Паїсієм Іллінської келії в кінці 1757 – на початку 1758 рр. в ній не тільки давно вже ніхто не жив, але й її будівлі прийшли в повний занепад [296, 6]. Тому Величковському з братією довелося фактично заново відбудувувати цю обитель, перетворивши її з напівзруйнованої келії на повноцінний скит [176, 219; 211, 34–35].

Паїсій разом з учнями власними силами будували все від самого початку: кам'яні стіни навколо обителі, до яких прибудували будівлі з шістнадцятьма келіями, церкву, трапезну, пекарню, кухню і архондарик (скитський готель) для паломників, а також провели до скиту воду [176, 219]. Закінчивши будівництво, на початку 1758 р. вони остаточно переселився з Костянтинівської келії в Іллінську.

Паїсіївське братство в основному складалося з вихідців з молдаво-влахійських і українських земель, у зв'язку із чим Величковський в Іллінському скиту здійснення богослужінь та молитовного правила розділив на дві мови: на одному криласі співали і читали по-слов'янськи, на іншому – по-молдавському [176, 219].

У 1761 р. Паїсієм в Іллінському скиту в правій стіні був закладений ще один паракліс (храм) – на честь Благовіщення Богородиці (див.: дод. Е. Іл. 59).

Облаштування Паїсієм нової обителі на засадах спільножительства (кіновії) стало помітним явищем у житті святогірського чернецтва XVIII століття. У цей час більшість афонських монастирів втратили стародавні традиції і статuti, живучи по особножительному (ідіоритмічному) уставу. На відміну від ідіоритму, де монахи могли володіти особистою власністю, в спільножительній громаді Паїсія братія не мали права власності та особистого майна, все це належало громаді, навіть їжа, одяг, взуття та інше. Також і праця ченців кіновії була безоплатною, а результати праці повністю належали цілій громаді. Для афонського чернецтва того часу це був досить радикальний поворот у сторону забутих древніх чернечих традицій. Водночас це сприяло підвищенню авторитету скиту як на Афоні, так і за його межами, що привертало до нього нових насельників.

У зв'язку з цим запланований Паїсієм ліміт на прийом до скиту не більше 15 чоловік братії не вдалося дотримати. Нові монахи і послушники, як з інших святогірських обителей, так і новоприбулі з українських і молдаво-влахійських земель, «переконували його і всупереч його бажанню прийняти їх» [176, 219]. Таким чином за кілька років число його братства досягло вже близько 70 осіб [150, 9].

Необхідно відзначити, що для Афону того часу це була дуже велика кількість ченців. Багато великих стародавніх монастирів на Святій Горі тоді налічували у кращому випадку всього по кілька десятків братії, а інші і зовсім перебували в стані занепаду і відсутності ченців.

Оскільки в новозбудованому скиту, спочатку розрахованому на 15 осіб, зовсім не було місця, Паїсій благословив новоприбулим послушникам самим будувати собі келії і хатини навколо обителі [176, 221]. Таким чином навколо усамітненого і пустельного Іллінського скиту поступово стало розростатися ціле чернече селище.

Судячи з малюнка, зробленого великим князем Костянтином Миколайовичем під час відвідування Іллінського скиту в 1845 р., навколо обителі були розкидані характерні українські хатки-мазанки з солом'яними дахами [98, 86; 549, іл. 20] (див.: дод. Е. Іл. 58). Для традиційної грецької афонської архітектури це були зовсім незвичні будівлі. Але, цілком вірогідно, саме так виглядали чернечі хатини навколо скиту і за часів перебування тут «полтавського родимця» Паїсія Величковського.

Про національний склад більшої частини братства Іллінського скиту дізнаємося з грамот колишнього Константинопольського патріарха Кирила V (Каракаллоса) і Собору Святої Гори за підписом ігуменів 20 афонських монастирів від 1762 року [16, 3–37] (див.: дод. Е. Іл. 14). У цих документах не тільки сам старець іменується «духівником Паїсієм Малоросом», а й насельників обителі греки називають не інакше як «малоросійським братством», «приходящих зь російскихъ странъ ихъ Сѣчи Запорожской» [16, 6].

Таким чином, хоч прп. Паїсій і брав до себе в учні, не звертаючи уваги на національні відмінності і походження, більшість насельників його обителі становили земляки, зокрема колишні запорозькі козаки. Про це свідчив пізніше Паїсій Величковський у листі на ім'я кошового отамана Війська Запорозького П. Калнишевського від 2 червня 1768 року, підкреслюючи, що в числі його братства перебувають монахи і послушники «найпаче отъ Православноименития страни Запорожской сечи» [30, 47 зв.]. (див.: дод. Е. Іл. 18). З цієї причини і сам Іллінський скит часто стали іменувати «малоросійським», яка назва закріпилася за ним і в ХІХ столітті [273, 35; 398, 227, 229, 230] (див.: дод. Е. Іл. 60).

Важливі свідчення про Іллінський скит у 1760-і рр. залишив монах Ігнатій (Деншин) – насельник іншого афонського «козацького» скиту «Чорний Вир», який ходив за духовними порадами до прп. Паїсія [150, 9]. Повідомляючи, що в Іллінському скиту проживає близько 70 ченців, Ігнатій Деншин уточнює, що «є у оного отця Паїсія різних націй учнів з триста чоловік» [150, 9]. Цілком очевидно, мова йде про паломників з різних країн і ченців з інших афонських монастирів, які в цей час стали масово відвідувати Іллінський скит заради настанов прп. Паїсія [176, 221].

З періодом перебування прп. Паїсія в Іллінському скиту пов'язаний початок активної літературної, перекладацької та просвітницької діяльності старця і його школи. Про це відомо як з житій подвижника, так і з його листа від 1787 р. [125].

Проведений аналіз листів Паїсія засвідчує, що спочатку він на Афоні збирав і переписував переклади святоотцівської спадщини на слов'янській мові. Переважно ці рукописи він брав у Хіландарському, Зографському та інших монастирях [155, 408–409]. Однак вивчаючи їх, він дуже скоро виявив у них безліч невідповідностей, через що до кінця неможливо було зрозуміти навіть сенс їх змісту [155, 353]. Тому, вивчивши не тільки розмовну новогрецьку, а й давньогрецьку мови, Паїсій разом з учнями починає збирати

по афонських монастирях стародавні святоотцівські рукописи і книги давньогрецькою мовою «в надії виправити по них слов'янські» [155, 353].

Так Паїсієм на Афоні було покладено початок власній школі або руху з перекладу, звірки і переписування святоотцівських праць, що послужило поштовхом до православного духовно-культурного «філокалічного відродження» на Святій Горі, а згодом і в Греції, на Балканах, у Молдово-Валахії, Україні, Росії та інших країнах.

Активна діяльність Паїсіївського братства сприяла перетворенню Ільлінського скиту в один з важливих духовно-культурних і просвітницьких центрів як на Афоні, так і в православному світі. Все це сприяло зростанню популярності самої обителі та чернечої громади прп. Паїсія Величковського.

Тісні контакти прп. Паїсій і його Іллінський скит у цей час підтримують не тільки з іншими чернечими і церковними центрами, а й із Запорозькою Січчю. Це сприяло як поширенню традицій ісихазму і аскетизму серед українського козацтва, так і більш інтенсивним духовно-культурним зв'язкам козацтва з Афоном, їх паломництва на Святу Гору і навіть прийняття тут деякими з них чернецтва.

Крім листування прп. Паїсія з кошовим отаманом Війська Запорозького П. Калнишевським і київським митрополитом Арсенієм (Могилянським) (див.: дод. Е. Іл. 15, 18), відомо про поїздки за дорученням Паїсія на Запорозьку Січ ченців Іллінського скиту ієродиякона Парфенія (Кармазіна), ченців Гавриїла (Петки), Пахомія, Йосифа, Спиридона, послушника Михаїла та інших [16, 9–14 зв.; 34, 26; 45, 26; 305, 348–350].

Аналіз виявлених джерел засвідчує, що прп. Паїсієм Величковськом було здійснено спробу створення на Афоні ще одного українського чернечого центру також при монастирі Симонопетра. Коли Іллінський скит досяг близько 70 чоловік братії і не міг більше вміщати у своїх стінах всіх бажаючих насельників, Паїсій Величковський викупив на Афоні закинутий старовинний монастир Симонопетра і переселився до нього з половиною своїх учнів [176, 223; 594, 106]. Інша половина учнів залишилася в

Іллінському скиту. «Кодекс А», який зберігається в архіві Симонопетра і де записані найважливіші події в житті обителі з 1620 по 1800 рр., уточнює, що переїзд Паїсія в обитель відбувся 15 квітня 1762 року [76, 68] (див.: дод. Е. Іл. 16). Про це немає згадок у жодних Житіях старця, а також інших джерелах. Також у «Кодексі А» уточнюється, що в монастир Симонопетра зі скиту Пророка Іллі старець Паїсій перейшов разом з братією числом 35 осіб [76, 68]. Оскільки в житіях повідомляється, що в Іллінському скиту залишилися жити «половина братії» [176, 223], над якими скитоначальником Паїсій поставив о. Варлаама [485, 83], то можемо припустити, що там теж залишилося близько 35 осіб. Таким чином до 1762 р. під управлінням Паїсія Величковського на Афоні перебували вже дві обителі – Іллінський скит і древній монастир Симонопетра.

Обитель Симонопетра, яка височіє над прірвою на вершині крутої скелі над морем, збудована в середині XIV століття і займає тринадцяте місце в ієрархії афонських монастирів (див.: дод. Е. Іл. 1, 56). Вона розташована на вершині однієї з високих обривчастих скель північно-західного схилу Святої Гори, на висоті 230 метрів над рівнем моря.

Судячи з джерел, прп. Паїсій, хоч і пробув в якості настоятеля монастиря Симонопетра нетривалий час, все ж встиг надати йому досить відчутну допомогу, погасивши перед кредиторами обителі значну частку боргу. Це допомогло вирішити частину фінансово-матеріальних проблем монастиря. Щоправда, залишалися борги монастирських попередників, які так і не дозволили старцю остаточно відновити обитель [529, 48; 533; 539; 548].

До недавня всі свідоцтва про настоятельство прп. Паїсія в монастирі Симонопетра ґрунтувалися лише на більш пізніх житійних текстах і свідченнях, написаних після смерті старця. Введення автором дослідження в науковий обіг оригіналів листів Паїсія Величковського від 1763 року, колишнього Константинопольського патріарха Кирила V (Каракаллоса) та Собору Святої Гори за підписом ігуменів 20 афонських монастирів від 1762 року, що стосуються згаданих подій, дозволило відкрити нові відомості про

становище українського чернецтва на Афоні та його роль у духовно-культурних процесах у діяльності святогірського братства і зв'язків з Київською митрополією і Запорозькою Січчю [533; 538; 539; 548] (див.: дод. Е. Іл. 14 – 15). Зокрема, в цих документах докладно описується перебування старця Паїсія Величковського з «малоросійською братією» в цьому знаменитому афонському монастирі і причини їх уходу з неї в подальшому [529].

У листі Паїсія Величковського від 20 квітня 1763 р., адресованому київському митрополиту Арсенію (Могилянському), з перших вуст дізнаємося про те, що стародавня Симонопетрська обитель була передана йому за рішенням Собору Святої Гори [16, 25] (див.: дод. Е. Іл. 15). Цей же факт підтверджується в грамотах як Собору всіх афонських монастирів, так і колишнього патріарха Кирила V (див.: дод. Е. Іл. 14). Так грамота «Священно-Духовного всієї Святої Гори Собору» від 3 квітня 1762 року адресована не просто до потенційних ктиторів з усієї Російської імперії, а саме до «в Малої Россіи ѡбрѣтающімся» [16, 5 зв. – 6]. У цій грамоті повідомляється, що монастир Симонопетра переданий «духівнику Паїсію Малоросійцю» і його «малоросійському братству», як і «приходящихъ зъ російскихъ странъ ихъ Сѣчи Запорожской», «во вѣчнія рѡди» [16, 6]. Цей історичний документ підписали «всеи предстоятели священныхъ мнстрей Святяя Аоонскія Горы» з додаванням монастирських печаток [16, 7].

Так само і в супровідному листі колишнього Константинопольського патріарха Кирила V (Каракалоса) від 26 березня 1762 р., адресованому київському митрополиту Арсенію (Могилянському) (див.: дод. Е. Іл. 14), повідомляється, що монастир Симонопетра рішенням «*ѡбщимъ всѣхъ всея Стыя Горы священныхъ монастырей*» «*ѡтданъ есть на общеє житіє дховнику Паїсію Малорѡссу и егѡ оученикамъ малорѡссамъ которихъ при немъ болѣе тридѣсяти имѣется*» [16, 3].

Описуючи тяжке становище Симонопетрської обителі і Паїсіївського «малоросійського братства» при ньому, в листах до митрополита Арсенія від патріарха Кирила та Собору афонських монастирів висловлюється прохання

про сприяння у збиранні матеріальної допомоги направленим з Афону «в *Малую Россію, и в Стъчь Запорожскую*» посланцям Паїсія Величковського [16, 6 зв. – 7].

Судячи за цими документами, митрополит київський Арсеній (Могилянський) жваво відгукнувся на отримані звернення. Підтримавши ідею передачі монастиря Симонопетра на Афоні українським ченцям, він благословив посланцям Паїсія збирати по єпархіях і парафіях Київської митрополії пожертви на відновлення та облаштування обителі, переданої «*на общее житие духовнику Паисию Малороссу и его ученикам малороссам которых при нем более тридесяти имеется*» [16, 15].

Про те, наскільки успішною була місія посланих Паїсієм ченців в Україні, можемо судити по листу Величковського від 20 квітня 1763 р., адресованому митр. Арсенію (Могилянському), в якому афонський старець дякує київському митрополиту за надану допомогу і сприяння [16, 25] (див.: дод. Е. Іл. 15).

Ці свідчення відкривають абсолютно невідомі досі сторінки як життя старця Паїсія і його українського братства на Афоні, так і їхніх тісних зв'язків з Київською митрополією і Запорозькою Січчю, а також настоятельства в Симонопетрському монастирі [529, 61].

Матеріали справи про збір учнями Паїсія Величковського в 1762–1763 рр. пожертвувань по Україні і на Запорозькій Січі свідчать, серед іншого, і про спроби Паїсія відновити на новому місці духовний центр українського чернецтва на Афоні, по суті – відтворити новий Русик після того, як історичний руський святогірський Пантелеймонів монастир (Русик) до середини XVIII-го століття перейшов в руки грецьких ченців [547, 87].

У цей період створення повноцінного слов'янського чернечого центру на Афоні було вкрай актуальним для святогірців-негреків, особливо для вихідців з Центрально-Східної Європи. Можливо, саме тому в братстві прп. Паїсія на Афоні не було ченців грецької національності. Судячи з усього, його братство в Симонопетра мало чітко виражені національні риси. Про це

свідчать грамоти патріарха Кирила і Собору афонських монастирів, де йдеться саме про «малоросійське братство» «Паїсія Малороса». Ймовірно, цей акцент у документах на національній складовій не випадковий. Таким чином, не буде помилкою вважати, що перехід старця Паїсія з його «малоросійським братством» у монастир Симонопетра був, серед іншого, і спробою відтворити новий Русик, як певного роду новий духовно-культурний центр слов'янського чернецтва на Афоні [529, 61; 547, 74–92].

Аналіз джерел засвідчує, що по переселенню до монастиря Симонопетра український старець Паїсій зі своїм братством зміг прожити тут лише три місяці, після чого змушений був покинути його під тиском турецьких кредиторів і повернутися назад в Іллінський скит [137, 35]. Цей факт підтверджує Паїсій у листі на ім'я київського митрополита Арсенія (Могилянського) за 1763 рік (див.: дод. Е. Іл. 15). Лист написано ним вже з Іллінського скиту. У ньому преподобний повідомляє, що через бідність і злостраждання під владою іновірних турків вони не можуть утримувати цей монастир, і через чималі борги змушені навіть на суд ходити до іновірців [16, 25].

Паїсій повідомляє, що на Афоні задля розгляду важкого становища, в якому опинилося його братство, був спеціально скликаний новий Собор святогірських монастирів, який благословив старцю і його учням, щоб не загубити розпочату ними справу, заснувати за афонським уставом новий монастир у землях Молдо-Валахії [16, 25; 533, 90–93].

З цього питання зберігся ще один лист патріарха Кирила V від 4 квітня 1763 р., адресований митрополиту київському Арсенію (Могилянському), в якому він вказує основні причини того, що сталося [16, 32–32 зв.]. Зокрема, патріарх повідомляє, що Паїсій, побоюючись, щоб у його братстві не розпочався розлад і воно не розпалося, зважився перевести його в більш усамітнені і спокійні на ті часи ліси Буковинських Карпат у складі Молдавського князівства. Відсутність необхідних матеріально-фінансових засобів для утримання постійно зростаючої численної монашої спільноти, як і «тіснота» і відсутність достатньої кількості місць у невеликому і

маломісткому Іллінському скиту, на думку Паїсія, заважали «утвердитися такому великому братству» і загрожували його розпадом [176, 223].

Згідно відомостей Ігнатія Даскала, старець з більшою частиною свого братства покинув Афон 3 квітня 1763 року [211, 85]. При цьому він уточнює, що разом з ним з Іллінського скиту в Молдо-Валахію поїхали 64 особи [211, 39]. Така цифра згодом перекочувала в усі інші житія старця і книги з історії Іллінського скиту, що послужило приводом вважати, що разом з Паїсієм Афон залишили і всі його учні, через що Іллінський скит нібито залишився абсолютно порожнім і занепалим. Однак ця інформація не відповідає дійсності. Так, у листі на ім'я кошового отамана Запорозької Січі П. Калнишевського від 2 червня 1768 р. Паїсій Величковський повідомляє, що з Афону в молдавські землі з ним виїхали не 64, а 50 чоловік [30, 47 зв.]. Оскільки Ігнатій Деншин відзначав, що в Іллінському скиту з Паїсієм подвизалося близько 70 чоловік братії [150, 9], то виходить, що в скиту мало залишитися близько 20 осіб. Такий висновок збігається з описом історії Іллінського скиту, укладеним насельниками обителі в XIX столітті. Посилаючись на омологій за 1766 рік, іллінці повідомляють, що, після від'їзду Паїсія з більшою частиною братії, в скиту «залишилося чоловік близько двадцяти» [443, 29].

На нашу думку, залишити в скиту «чоловік близько двадцяти» [443, 28] – це було рішення самого старця, щоб його дітище на Афоні не припинило свого існування. Скит хоч і зменшився кількісно, проте не втратив свого духовного значення в житті святогірського чернецтва. Він як і раніше залишався одним з важливих центрів слов'янського чернецтва на Афоні.

Через три роки після від'їзду Паїсія, до 1766 року, кількість братства в Іллінському скиту налічувала вже понад 40 чоловік братії. За словами іллінців, це видно з омології, виданої в 1766 році Іллінському скиту Протатом і підписаної проестосами (представниками) всіх двадцяти афонських монастирів. У цьому документі, на підставі фірману, отриманого скитом від турецького султана, обителі надавалися деякі пільги по

самоврядуванню і одночасно з Іллінської обителі, нарівні з іншими самоврядними афонськими скитами і монастирями, стягувався харач (податок) з 41 насельника в розмірі 451 піастр – по 11 піастр з людини (за 1764 і 1765 роки) [443, 28, 39].

Першим настоятелем Іллінського скиту, про якого збереглися письмові свідчення після від'їзду Паїсія, був архімандрит Варлаам. Його ім'я згадувалося також в омології, виданій Пантократорським монастирем Іллінському скиту 22 липня 1798 року [89, 1–2; 443, 28–29].

На цей раз національний склад братства Іллінського скиту був більш одноманітний. В основному це були вихідці з українських земель. Як зазначає молдавський князь А. Дабіжа, «залишки братії склалися майже виключно з малоросіян, до яких додалося чимало старих “січовиків”» [273, 37]. Також А. Муравйов звертає увагу, що «скит можна назвати швидше малоросійським», оскільки серед його насельників в основному були «вихідці з Запорозької Січі, що на Дунаї» [383, 186]. Іван Огієнко припускає, що це були в основному колишні «козаки-мазепинці» і їх нащадки, які емігрували в межі Османської імперії [398]. Огієнко припускає, що поміж колишніми запорожцями і молдавськими ченцями в Іллінському скиту міг мати місце якийсь конфлікт на національному, культурному чи мовному ґрунті, через що деякі з них не захотіли переїжджати з прп. Паїсієм в Молдо-Валахію і залишилися жити в Іллінському скиту [395, 159, 228].

Про те, що Іллінська обитель була саме «руським», а не грецьким скитом, засвідчує протатський документ від 12 вересня 1787 р., який зберігається в архіві Протату Афону. Відповідно до цього документу, на пантократорський «Руський Іллінський скит» покладался обов'язок сплатити османам харадж на рівні з іншими самоврядними монастирями і скитами [212, 68–69].

Перша хвиля численного поповнення Іллінського скиту новими насельниками сталась після започаткування імператрицею Катериною II нової антицерковної секуляризаційної реформи 1764 року [178], в результаті якої

лише в Росії було наказано ліквідувати 418 православних монастирів [285, 274]. Згодом секуляризаційна реформа була поширена за межі суто російських губерній. Після остаточної ліквідації полково-сотенного устрою в Україні, у 1786 році, такі самі вимоги поширились на Київську, Чернігівську, Полтавську губернії, а в 1788 році – на Катеринославську, Харківську, Курську і Воронежську губернії [160; 285, 274; 304, 209–210, 214]. Чимало шанованих українським козацтвом монастирів були ліквідовані. Так колишній патрональний монастир Запорозької Січі – Києво-Межигірський був перетворений під шпиталь, а Київський Кирилівський монастир – під будинок для пристарілих та інвалідів; Переяславсько-Михайлівський та Пивгородсько-Миколаївський монастирі були передані для утримання калік, жебраків та «потребуючих догляду нижчих чинів»; інші монастирі Київської єпархії були перетворені на звичайні парафіяльні храми [14, 1; 304, 214].

З початком секуляризаційної реформи Катерини II чимало ченців, головним чином з Лівобережної та Слобідської України, почали масово тікати в Молдо-Валахію та на Афон. Друга хвиля поповнення Іллінського скиту почалася після 1775 року, коли російськими військами Катерини II було розгромлено і ліквідовано Запорозьку Січ. Значна частина козаків, не змирившись з такими підступними діями, емігрувала за Дунай, на «турецькі землі» сучасної Румунії. Тут запорожці заснували нову Задунайську Січ, де намагалися зберегти самобутні риси старожитного церковно-релігійного устрою Запорозької Січі [346, 138]. Вони поновили традиційно тісні зв'язки з Афоном, знову почавши звертатись до афонських ченців за духовними настановами і опікою, а деякі з козаків – приймати там чернечі постриги.

Окрім задунайських козаків, духовні традиції Запорожжя намагалися зберегти та відродити й запорожці, що були переселені до Чорномор'я і Кубані [346, 148]. Продовжували опікуватись вони і «козацьким» Іллінським скитом на Афоні, на який також передавали численні пожертви, а нерідко й самі приймали там чернечі постриги [296, 15–17; 485, 84–88, 93–94].

Таким чином, у досить короткому часі майже всі насельники Іллінського скиту виявилися з українських козаків, які прийшли на Афон. Про їхнє проживання в скиту свідчать збережені тут рукописи, вкладні книги про здійснені пожертви, а також написи на дорогоцінних вкладах та церковній утварі, переданих українськими козаками в дар на Іллінський скит [296, 15–17; 443, 29–30]. Як наголошує молдавський князь О. Дабіжа, *«любов малоросіян до рідної обителі підняла її з руїн і її оновлені стіни стали знову наповнюватися козацькими вихідцями з придунайських та чорноморських берегів»* [273, 38]. Поступово Іллінський скит перетворився на справжній духовний центр української еміграції, ставши своєрідним осередком старожитної української православної традиції на чужині [398, 228–229].

З кінця 1780-х рр. новим настоятелем Іллінського скиту був старець хаджи Афанасій [443, 29]. Згідно зі свідченнями омологія від 22 липня 1798 року, до цього часу він був скитоначальником обителі вже понад десять років [89, 1–2; 485, 22]. При ньому обитель значно розрослася як чисельно, так і матеріально. Судячи з того, що саме при ньому скит остаточно перетворюється на суто «малоросійську» обитель, де знайшли собі прихисток задунайські та чорноморські запорожці, можемо припустити, що й сам він був козацького походження.

Чисельність братства Іллінського скиту при ньому складала близько 50 чоловік. Про це свідчить, зокрема, і той факт, що скит мав сплачувати за всіх ченців щорічно харач (податок) в 50 піастрів [89, 1–2; 485, 23]. Не вміщуючись у старих келіях у середині скиту, з благословення старця Афанасія нові ченці будували собі хатки-мазанки з солом'яними стріхами навколо обителі, де жили по двоє чи троє разом [296, 16–17; 443, 30]. Також у скиту була викопана криниця-«журавель», а за лівою стіною обителі було збудовано єдиний на весь Афон характерний «малоросійський» вітряний млин [273, 34–35] (див.: дод. Е. Іл. 60, 66). З цього часу за Іллінською обителлю в різних джерелах остаточно закріпилось найменування «малоросійський скит», чим підкреслювався

національний склад його насельників [103, № 26; 119; 119а, 582–583; 273, 34–40, 177] (див.: дод. Е. Іл. 60).

Через стрімке зростання й розширення «козацької» обителі, ігумен Афанасій уклав нову угоду з кіріархальним Пантократорським монастирем, який 22 липня 1798 року видав на Іллінський скит нову омологію [89, 1–2]. Цим документом обителі надавались більші права з самоуправління, дозволялось збільшувати кількість братії («кого хоче приймати в Скит») та передавались у володіння нові землі і ліси (близько 300 десятин) навколо скиту, що значно розширювало його межі і володіння [296, 16–17, 29; 443, 29–30, 39; 485, 22–23].

Серед подвижників Іллінського скиту у 1790-і рр. найбільш відомими були майбутні старці прп. Василій (Кішкин) Площанський та старець Молченсько-Софронієвої пустині на Слобожанщині ієромонах Макарій [118, 18–19, 23–26].

У цей час Іллінський скит отримував стабільну матеріальну підтримку від задунайських козаків та від рибного лову на річці Дунай, а також від Чорноморського козацького війська [273, 38]. Козаки допомагали забезпечувати не тільки харчування ченців обителі, але й дбали про її прикрашення й розбудову. Так, коштом козаків була побудована нова скитська кам'яна церква (кіріакон) в ім'я пророка Іллі (див.: дод. Е. Іл. 60). Про це, зокрема, свідчив напис на мармуровій плиті, закладеній у стіні південної сторони вівтаря [296, 16]. Так само і на вмурованій над вхідними дверима нового храму плиті зазначалось, що мармурові підлога і порта храму були зроблені на пожертви «ктиторовъ и благодѣтелей Войска Черноморскаго, разныхъ господъ и честныхъ козаковъ» [296, 17].

Після смерті старця Афанасія, як підкреслює А. Муравйов, майже всі ігумени цієї обителі «обиралися з малоросіян» [383, 186] (див.: дод. Г).

Таким чином, історія заснованого на Афоні українським старцем Паїсієм Величковським «малоросійського» Іллінського скиту має важливе значення в історії не тільки слов'янського чернецтва на Афоні, а й усього святогірського

братства XVIII століття. Тут зусиллями старця Паїсія було покладено початок праці зі звіряння, переписування і перекладу святоотцівських книг, а також відродженню традицій старчества та ісихазму. Тут же була створена власна духовна школа, а сама обитель стала центром духовності, просвіти і книжності як на Афоні, так і за його межами, істотно вплинувши не лише на відродження втрачених традицій православного старчества й ісихазму, але й на духовно-культурне пробудження в Україні, Росії, Румунії, Молдавії, на Балканах і в Греції. Згодом Іллінський скит став ще й духовно-культурним центром української козацької еміграції XVIII століття, остаточно увібравши риси «малоросійської» обителі, де в основному подвизалися колишні запорозькі козаки з Задунайської Січі й Кубані. Тісні зв'язки козацтва з Іллінським скитом мали благотворний вплив на розвиток цього духовно-культурного осередку на Святій Горі та духовне просвітництво серед українського козацтва з боку афонських ченців Іллінського скиту. Таким чином можна говорити про взаємний духовно-культурний вплив між афонським чернецтвом і українським козацтвом.

3.4. Занепад українського «козацького» скиту «Чорний Вир» та подальша доля українських чернечих осередків на Афоні у першій третині XIX ст.

Занепад українських чернечих осередків на Афоні припадає на першу третину XIX століття. Пов'язане це з початком у 1821 р. грецької революції та національно-визвольної війни проти Османської імперії, яка тривала понад десять років. Під час боротьби греків за незалежність почалась також нова російсько-турецька війна 1828–1829 рр.

У цей час спорожнів практично весь Афон. Грецьке повстання 1821 р. турки намагались жорстоко придушити. Був повішений у Константинополі на воротах Вселенської патріархії патріарх Григорій V [430; 596], а також страчений ктитор афонського Пантелеймонівського монастиря (Русика)

молдавський господар Скарлат Каллімах [153, 393–394]. У 1822 р. в грецькій Македонії салонікійський паша винищив до п'яти тисяч мирних мешканців, було спалено багато сіл. Як виняток, заради порятунку життів тисяч людей, Афон тоді прихистив близько 8 тисяч жінок і дітей та організував їхнє вивезення в більш безпечні області Південної Греції [408, 155–156]. За підтримку грецького повстання турки мстилися афонським ченцям. Лише у в'язниці міста Салоніки було страчено 62 святогірських інокі. Крім того, на Афонському півострові турки розмістили військовий гарнізон з кількох тисяч турецьких солдат, а ігуменів відправили до Стамбула як заручників [236, 121; 408, 158–159].

За 10 років війни Афон значною мірою був спустошений. Нові інокі на Святу Гору не приходили, а попередні, в більшості своїй, полишили Афон на час війни. Аналіз джерел засвідчує, що подібна ситуація відбулась і зі скитом «Чорний Вир». Про це дізнаємось із записаних еп. Неофітом (Ніколовим) усних переказів болгарських монахів. Згідно з цими свідченнями, діючі в скиту *«порядки тривали до грецького повстання у 1821 р., коли в скиту залишилось 23 людини, а під час повстання всі покинули монастир і відправились у Росію на кораблі, що був відправлений за наказом російського уряду російським консулом в Солуні Мостуксіді, забрати всіх русів зі Святої Гори»* [50, 13–14].

Окрім Неофіта (Ніколова), про запустіння «Чорного Виру» під час грецької революції пише афонський ієросхимонах Сергій (Веснін), який зі слів зографських проєстосів повідомляє, що «малоросіяни» покинули «Чорний Вир» у зв'язку з подіями грецької національно-визвольної боротьби [447, 164]. Цей же факт підтверджується у еп. Порфирія (Успенського) [427, 257], у «Путівнику по Афону» за 1895 р. [436, 60], у есфігменського ігуменена Герасима (Смірнакіса) [600, 561–562], а також у листі Антонія (Булатовича) до імператора Миколи II за 1912 р. [51, 10] та в річному звіті Іллінського скиту до афонського Протату за 1930 р. [74, 1064]

Вочевидь, саме з «Чорним Виром» тісно були пов'язані подальші події в Задунайській Січі, куди переселились запорожці після розгрому Запорозької Січі в 1775 р. Єп. Неофіт (Ніколов) неодноразово акцентує увагу на факті зв'язку «Чорного Виру» із Задунайською Січчю. За його словами, обитель населяло «багато малорусів, непокорних державі», які «втікали з сім'ями з Росії і оселились у Добруджі і особливо біля берегів Дунаю» [50, 4, 14, 19–20].

Відомо, що в цей час особливим духовним авторитетом серед задунайських козаків користувався афонський архімандрит Філарет, який родом був з м. Ізмаїл [80; 84; 319, 273; 532, 130]. В історію він увійшов тим, що, перебуваючи на Задунайській Січі, перед початком грецького повстання проти турків закликав козаків не проливати християнської крові на боці турків. У результаті близько 800 козаків відмовились брати участь у придушенні грецького повстання, відбувши на чолі з афонським архімандритом в Ізмаїл [319, 273; 532, 130]. Можемо припустити, що цей о. Філарет був вихідцем з «Чорного Виру» або Іллінського скиту, оскільки на Січі козаки прийняли й послухатись могли лише того, хто був з їхнього середовища і до цього вже мав тісні зв'язки з козацтвом в якості пастиря. На час грецької визвольної боротьби о. Філарет вже був наглядачем ватопедських афонських подвір'їв у молдо-влахійських князівствах, завдяки чому мав змогу частіше бувати на Січі й опікуватись духовними потребами задунайських козаків.

Зазначені події неоднозначно позначились на долі решти населення Задунайської Січі. Султан, довідавшись про зраду, направив яничарів, які спалили Січ і вирізали багатьох з тих, хто там знаходився [240, 153]. Навіть козаків, які залишилися воювати на боці Османської імперії в Силістрії (істор. Доростол, портове місто на північному сході Болгарії), султан наказав роззброїти і багатьох з них заслав на каторжні роботи. В уряді Османської імперії був розроблений проєкт, за яким українське населення Задунайської Січі, разом з сім'ями, мали депортувати до Малої Азії і розпорошити там по

різних районах, щоб запорожці більше не являли собою організованої військової сили і не виступили у війні на боці православних греків.

Дізнавшись про все це, колишній кошовий отаман Задунайської Січі Семен Мороз, який у 1818–19 рр., «подібно до багатьох січовиків, віддалився на Святу Гору, тобто Афон, і там постригся і навіть став архімандритом» [319, 272; 532, 130], покинув Афон і заходився рятувати Січ. Відновлений Задунайський Кіш у 1823 р. обрав колишнього афонського архімандрита «наказним отаманом Війська Запорозького» і під його проводом виступив на боці султана. Взявши участь у боях на боці турків, Мороз загинув 1825 р. під м. Міссолонгі в Греції. Тут же в полон до греків потрапила частина козаків, яких кілька років протримали в ув'язненні при грецькому монастирі. Звільнені вони були тільки завдяки заступництву вищезгаданого афонського архімандрита Філарета, який раніше вивів частину задунайських козаків в Україну [240, 153; 319, 272; 444, 307].

Ці та інші події 20-х рр. ХІХ ст., вочевидь, призвели до остаточного запусіння «козацького» скиту «Чорний Вир», який після знищення Запорозької Січі зберігав тісні зв'язки із задунайським козацтвом. Ймовірно, занепад Задунайської Січі в період грецької революції потягнув за собою припинення ктиторської підтримки «Чорного Виру» і поповнення його новими насельниками з середовища задунайських запорожців.

У цей час на Афоні не було одностайної думки стосовно грецької національної революції. Якщо одні святогірські ченці йшли добровольцями в повстанські загони і зі зброєю в руках боролись проти турецької окупації, то інші були проти збройної боротьби. Так старці-коллівади (ісихасти) з пересторогою ставились до ідей грецького націоналізму і намагались займати нейтральну позицію щодо збройного повстання проти турків. За таку позицію грецькі революціонери вважали багатьох видатних старців-коллівадів «зрадниками нації», і лише згодом вони були визнані святими.

У травні 1821 р. групою афонських ченців на чолі з Е. Паппасом було заарештовано на Афоні офіційного турецького представника забіта, після

чого був відслужений урочистий молебень і оголошено про початок антитурецького повстання на Святій Горі. На перших порах до повстанців долучилося близько 2000 молодих ченців, з яких було утворено збройні повстанські загони [408, 154–155; 602, 170]. Також по монастирях ченці відливали кулі та виготовляли іншу зброю, яку постачали для повстанців. У цей же час ченці надали прихисток на Афоні понад 5 тисячам біженців (жінкам і дітям), яким загрожувало масове винищення турками. Проте серія поразок під час військових зіткнень з добре озброєною і професійно підготовленою турецькою армією призвела до падіння ентузіазму як серед повстанців, так і серед афонських ченців, багато з яких під кінець року почали полишати погромлені і дезорганізовані загони. Афон продовжував лишатись одним із епіцентрів антитурецького повстання з травня по грудень 1821 р. Проте після масових каральних акцій по всіх Халкідіках Кінот Афону змушений був капітулювати, погодившись скласти зброю, видати заручників та виплатити контрибуцію. 15 грудня турецькі війська вторглися на Афон, захопивши всі монастирі та піддавши їх розграбуванню. Чимало ченців було заарештовано, а в самих монастирях розміщені військові гарнізони [408, 157–159]. Більшість ченців у цей час змушені були полишити Святу Гору і переховуватись де хто зможе.

Свідчення про ті події на Афоні записані по свіжих слідах у 1840-і рр. єп. Порфірієм (Успенським) зі слів афонського українського ченця Веніаміна, який був їхнім очевидцем і учасником [422, 498–502]. Зокрема, о. Веніамін розповідав, як багато афонських іноків поверх підрясників носили тоді шаблі, відливали в монастирях кулі, сформували повстанський загін і озброїли його старими іржавими рушницями, ножами, косами і палицями, а замість бойових знамен використовували церковні хоругви. За словами о. Веніаміна, «всі ці витівки зовсім не подобались духовним старцям» [422, 500], які повсталих монахів називали «скнипами» і «мурахами» [422, 501].

Відомо, що в цей же період разом із рештою святогірців змушені були полишити Афон і багато болгарських монахів Зографського монастиря. Відчутного збитку цій обителі завдав розквартирований у ній турецький військовий гарнізон арнаутів (албанців-мусульман). Обитель була піддана розграбуванню й розоренню. Окрім відбирання дорогоцінного начиння та окладів із древніх чудотворних ікон, була непоправно пограбована надзвичайно цінна бібліотека монастиря [342, 89–90; 383, 262]. Після відходу турецького гарнізону за монастирем значилися великі борги, за які його трохи не віддали головному кредитору, грецькій обителі Ватопед, через що Зографу загрожувала втрата самостійності і статусу болгарського монастиря [477, 301].

Подібні проблеми, вочевидь, спіткали й скит «Чорний Вир», через що його братія й змушена була полишити свою рідну обитель. Майбутній ігумен Зографського монастиря о. Анфім, повернувшись з Кубані на Афон після закінчення російсько-турецької війни, застав у «Чорному Вирі» лише 5 непошкоджених калив і скитський храм, а решта будівель скиту була в напівзруйнованому стані [50, 14].

Вже згадуваний румуномовний документ «Меморію» повідомляє про «Чорний Вир», що після війни скит *«спорожнів, через що його земля і все майно Скиту перейшло знову у власність монастиря-продавця. І таким чином монастир Зограф успадкував занедбаний Скит і до цього дня отримує регулярно з Росії щорічну суму в розмірі 3000 рублів, яка була призначена Скиту в якості субсидії на його будівництво. Зараз у всьому Скиту не живе ніхто крім охоронця і всі будівлі поступово руйнуються через недогляд за ним»* [209, 13 зв.].

За словами єп. Порфирія (Успенського), в 1846 р. в обителі залишалось лише двоє ченців [427, 257]. Однак вже за рік, при відвідинах «Чорного Виру» у 1847 р., ієросхимонах Сергій (Веснін) застав тут п'ятьох іноків, які, за його словами, «займають увесь простір скиту» [447, 164]. Напівзанедбаний скит справив на нього гнітюче враження, «особливо руїнами чернецьких хат»

[447, 164]. За словами о. Сергія, занедбаним та забрудненим з середини стояв скитський храм, також у зруйнованому стані перебували й скитські кам'яні водогони [447, 165].

Можемо лише припустити, що іноки «Чорного Виру» після більш ніж 10-річного запустіння Афону, якщо хто з них і залишився живий, могли перейти у 1830-і рр. до відновленого і більш облаштованого Іллінського скиту, поповнивши число його «малоросійської братії».

Аналіз джерел засвідчує, що з початком грецької революції в занепад прийшов і «малоросійський» Іллінський скит. У цей час його ігумен архімандрит Парфеній з частиною братії змушені були виїхати на Кубань, до колишніх запорозьких козаків [443, 30–31]. На Кубані вони всі роки війни жили в «козацькій» Микільській пустині над Лебязим лиманом, яка була заснована чорноморськими козаками у 1794 р. за прикладом Самарського Пустельно-Микільського монастиря [556]. У цій обителі подвизалося чимало колишніх запорожців, які вирішили присвятити себе служінню Богові. Інші ченці з Іллінського скиту під час війни змушені були тікати на Дунай.

Понад вісім років Іллінський скит стояв пустим і закинутим. Він був підданий розграбуванню турками і піратами [485, 24–25, 87–88]. За роки запустіння скитські будівлі «наполовину зруйнувались та розвалились» [443, 31–32]. Коли у 1830 р. був укладений мир з Туреччиною і о. Парфеній зміг повернутись на Афон, то знайшов у скиту 8 чоловік, які повернулися з Дунаю та Молдавії, а в роки війни переховувалися переважно в лісах і неприступних ущелинах. Скит стояв у напівзруйнованому та занедбаному стані і ігумен довго посеред лісу не міг його відшукати: всі дороги й стежки в лісі до нього заросли деревами і чагарником [296, 17–20; 443, 31–32].

Після 1830 р. братство відновлюваного Іллінського скиту істотно поповнилось українськими ченцями. Переважно це були українські козаки з Дунаю та Кубані [443, 32]. Можемо припустити, що серед них були і колишні насельники «Чорного Виру».

За словами ієросхимонаха Сергія (Весніна), який відвідав Афон на початку 1840-х рр., в Іллінському скиту *«братія всі до одного – малоросіяни»* [447, 199–201]. Він також відзначає, що *«джерело продовольства скитського складається з багатой рибної ловлі на Дунаї»* [447, 199–201]. Так само і молдавський князь О. Дабіжа зазначає, що після періоду десятирічного запусіння під час російсько-турецької війни, *«козацькі вихідці з придунайських та чорноморських берегів»* Іллінський скит *«підняли з руїн»* [273, 38], перетворивши на *«живий закуток далекої України»* на Афоні, *«з усіма її характерними особливостями»* [273, 35].

Іллінський скит настільки зріс чисельно, що у 1835 році деякі з його ченців спробували перейти жити в колишній руський Пантелеймонівський монастир (Русик) з тим, щоб його відновити як *«руську обитель»*. На цей час сигілієм Константинопольського патріарха Костянтина I від 1833 р. *«Русик»* був переведений на спільножительний устав [87]. Пантелеймонівський монастир, який за старою традицією продовжував номінально називатись *«Руським»*, під управлінням греків на той час переживав вкрай скрутне становище, так що в Протаті навіть піднімалося питання про повну його ліквідацію і розподіл його майна і земель за борги між іншими афонськими монастирями [277, 81]. За словами сучасника тих подій інока Парфенія (Агєєва), монастир тоді під владою греків *«багато заборгував, більше ста тисяч»* [153, 394–395]. Тому, щоб сплатити їх, пантелеймонівські греки почали запрошувати до себе руських ченців з інших афонських обителей, у надії, що ті допоможуть їм розрахуватись з боргами [153, 394–395].

Посередником між пантелеймонівськими грецькими ченцями та іллінцями щодо поселення останніх у *«Русику»* виступив у 1835 р. ієромонах Анікита (князь Ширинський-Шихматов), який того року прибув з Одеси і оселився в Іллінському скиту [549, 47–52]. Ще до його приїзду на Афон першими до колишнього *«Русика»* перейшли *«руський ієромонах Прокопій з кількома руськими братіями»*, які стали жити в Пантелеймонівському монастирі [283, 528–529]. Цей отець Прокопій на прізвище Дендрін родом

був з Одеси і користувався значною повагою серед ігумена та грецьких ченців Пантелеймонівського монастиря. Він володів кількома мовами, був духовним письменником і автором низки богословських та катехизаторських книг [549, 49–50]. Саме за його допомоги о. Анікиті вдалося домовитись з грецьким ігуменом Русика про переселення з Іллінського скиту до Пантелеймонівського монастиря групи ченців: «зібралось до нього бажаючих 25 осіб, більше з малоросіян, і духівник Прокопій, теж з малоросіян» [153, 396]. Для цих ченців у Русику «греки дали руським церкву Іоанна Предтечі», щоб там вони могли окремо служити церковнослов'янською мовою [153, 396; 549, 52].

Проте спільне проживання грецьких і «малоруських» ченців у стінах Пантелеймонівського монастиря тривало всього близько року. Побоюючись, що слов'янські ченці на законних підставах спробують цілковито заволодіти своєю історичною руською обителлю, греки в травні 1836 р. наполягли на їх виселенні з Русика, після чого вони разом з о. Анікитою (Ширинським-Шихматовим) повернулись назад до Іллінського скиту [549, 65–69].

Той факт, що в 1835 р. з Іллінського скиту до Русика змогла переселитись чисельна група в 25 монахів, при цьому сам Іллінський скит від того не зазнав значних чисельних втрат, засвідчує, що на цей час кількість його насельників знову була досить значною і перевищувала можливості вмістити в своїх стінах всіх охочих.

У цей час Іллінський скит мав покровительство і з боку Константинопольської патріархії. Зокрема, в суперечці з кіріархальним Пантократорським монастирем патріарх Костянтин I в 1834 р. надіслав до Св. Кіноту Афону листа, яким наказував отцям Пантократора не докучати малоросійським ченцям Іллінського скиту, вимагаючи від тих 2000 грошів щорічно, але задовольнятися 750 [88].

Проте в 1837 р. в Іллінський скит одним з паломників була занесена чума, від якої в скиту за короткий час померли ігумен Парфеній, старець Феодор та більше 20 чоловік братії [443, 32]. Після смерті настоятеля і

старців вцілілі остатки братства обителі залишилися без досвідченого духовного керівництва, через що між ченцями почалися негаразди і суперечки.

У цей час, незважаючи на те, що «малоросіян» у скиті було більшість, у 1837 р. вони були вигнані з обителі «великоросами». Деталі цього конфлікту частково описує іллінський чернець Ігнатій [296, 27–36]. Розбрат на національному ґрунті тривав два роки. Справжні причини затяжного конфлікту між «малоросами» і «великоросами» невідомі. Відповідно до спогадів очевидця і насельника обителі о. Ігнатія, новоприбулі великоросійські монахи в скиту «змінити колишню простоту, віддалились розкошам, а з тим разом і тілесним слабкостям», що й послужило причиною конфлікту [296, 27]. Також він повідомляє, що новий ігумен Павло, який був вихідцем із заможної купецької родини з Калузької губернії, «не любив малоросіян», чому і наполіг на їхньому виселенні. У свою чергу українські ченці на чолі з о. Савою наполягали, що «самий скит належить нації малоросійській» [296, 28], через що не знайшли порозуміння з новим настоятелем. У результаті суперечок «отця Павла тричі становили ігуменом, і тричі знімали» [153, 402]. На думку російського дослідника П. Троїцького, справа могла бути в тому, що «малороси були козаками, а любов останніх до свободи і волі не долалась малим досвідом чернечого життя» [485, 96]. Ієросхим. Сергій (Веснін) гадав, що причиною розладу було небажання «малоросійської братії» підкорятися новому настоятелю з «великоросів» [448, 199–201]. Дещо інакше трактує події І. Огієнко. За його словами, «запорожці принесли в Іллінський скит свою національну ідеологію, свої звичаї з Січі Запорозької <...>. Принесли вони сюди й свої вольнолюбиві думки та устремління». А оскільки вони були «емігрантами, які не могли легко забути минулого», то «вони не могли примиритися з чисто російським напрямком» [398, 229, 230, 227].

Після вигнання українських ченців з Іллінського скиту їм надали підтримку інші афонські ченці «малоросійської нації», зокрема схимонах

Ісайя, який був перекладачем у столиці Афону, та схимонах Онисим, який «був за походженням малоросіянин, і тому так само не любив росіян, як і росіяни малоросіян» [296, 31–32]. Їхніми зусиллями в 1839 р. Протат Афону став на сторону «малоросійської більшості», остаточно передавши обитель до рук українських ченців і виселивши з неї росіян на чолі з настоятелем ієромонахом Павлом [153, 317, 322–323, 401–402; 296, 27–35; 398, 229–231; 485, 93–96; 526, 71; 530, 238]. Останній, полишаючи обитель, забрав із собою скитську казну, книги та деякі святині (серед них, імовірно, і рукописи прп. Паїсія Величковського). Зникли у цей час і більшість документів з архіву Іллінського скиту.

Після цих подій Іллінський скит остаточно перетворився на центр українського чернецтва на Афоні, в якому статусі він лишався до ХХ століття. У 1845 р. Іллінський скит відвідав великий князь Костянтин Миколайович Романов, який зупинився тут на ночівлю, відзначивши, що обитель вразила його «своєю малоросійською охайністю» [393] (див.: дод. Е. Іл. 58).

Судячи з усього, колишні ченці-запорожці з «Чорного Виру», який на цей час припинив своє існування, теж брали активну участь у подіях довкола Іллінського скиту, домігшись остаточно його перетворення на суто «малоросійську обитель».

В цілому, за словами інока Парфенія (Агеєва), до моменту відвідин ним Святої Гори у 1839 р. по всьому Афону подвизалось «більше п'ятдесяти великоросіян, і більше ста малоросіян» [153, 317]. При цьому о. Парфеній відзначає, що представники «великоросійської братії» при розмові «скаржились на малоросіян, що вельми багато від них терплять гонінь і наруги, тому що їх багато, і знають багато хто з них грецьку мову, а росіян мало, та й небагато серед них знаючих добре грецьку» [153, 322].

Щодо скиту «Чорний Вир», то після його розорення та запусіння під час війни 1820-х рр. неодноразові спроби відновити його як «руський скит» у ХІХ ст. наражались на спротив священноначалля болгарського Зографського

монастиря, яке на цей раз побоювалось допускати до себе іноплемінну братію. Ігумен сусіднього афонського Есфігменського монастиря о. Герасим (Смірнакіс) у 1903 р. писав про те, що Зографський монастир неодноразово відмовляв допустити заселення і відновлення скиту «Мавро Вир» «руськими ченцями», навіть незважаючи на те, що Руський Пантелеймонівський монастир на Афоні також кілька разів порушував це питання [600, 561–562].

З листа єп. Неофіта (Ніколова), написаного на ім'я зографського ігумена у відповідь на його запит щодо ініціатив якихось руських ченців з відновлення «Чорного Виру», дізнаємось, що після чергової російсько-турецької війни до Зографського монастиря *«знову почали приїжджати і брати чернечий чин руси з місцевості довкола Дунаю, з яких ми застали чимало. Один з цих русів на ім'я Пахомій з монастирського благословення відійшов на Чорний Вир єдино аби подвизатися там і читати правило в церкві та розпалювати кадило; але цей монах таємно, незважаючи на своє послушання і обов'язки, почав робити кордони на свій розсуд, шукати закопані вули (написи як грамоти на володіння) по великих каменях та товстих деревах і врешті-решт зробив печатку з образом Різдва Богородиці і по колу напис «Русский на Афоне Черно-Вирский Скит Рождества Пресвятыя Богородицы». Про це його діяння дізнався піп Кусано (ієромонах Ієроним), який у вільний час ходив на Чорний Вир і жив там. Тривалий час цей ієромонах, хоча й росіянин з Велико-Росії, намагався розвідати таємниці монаха Пахомія і тільки через два роки зміг обманом забрати його печатку і знайти викопані ним вули в лісі і передати монастирю. Ця печатка, наскільки я пам'ятаю, довго зберігалась у скрині в старій бібліотеці, а потім – за ігуменства покійного Климента я бачив її між волоськими хрисулами, коли вони були в старому дохії» [50, 15–18].*

З цього повідомлення виходить, що у ХІХ ст. з боку колишніх задунайських козаків були спроби відновити скит «Чорний Вир», однак на це не було отримано дозволу болгарського священноначалля Зографського монастиря. Більше того, як повідомляє ієросхимонах Антоній (Булатович) у

листі на ім'я імператора Миколи II, зографські ченці двічі намагались знести запустілий скит і храм, однак це їм не вдавалось [51, 10 – 10 зв]. У листі єп. Неофіта (Ніколова) на ім'я ігумена Зографського монастиря архім. Григорія згадується лист зографського ігумена № 60 від 23 травня (в період з 1902 по 1908 рр.), в якому повідомлялось, що *«руські келіоти черговий раз хотіли заволодіти Скитом»* [50, 18–19].

Проте, попри неодноразові спроби відновити в ХІХ ст. скит «Чорний Вир», він так і не був поновлений як скит, поступово приходячи в занепад (див.: дод. Е. Іл. 29 – 30).

Відомо, що у ХІХ ст. на Афоні при різних монастирях подвизалось чимало українських ченців по різних келіях та каливах. Зокрема, виходець з козацького шляхетського роду з Катеринославщини ієромонах Йосиф у 1841 р. власними силами відновив та відбудував знамениту келію «Аксіон Естін» («Достойно єсть»), що належить Пантократорському монастирю і розташована в районі Капсала, неподалік від Іллінського скиту та Карієсу – адміністративного центру Афону [423, 170]. З цією келією пов'язане передання про чудесне явлення Архангела Гавриїла, який у цьому храмі вперше проспівав гімн «Достойно єсть», який згодом набув великої популярності і став обов'язково використовуватись у православних богослужіннях.

У районі Капсала неподалік від Іллінського скиту на території Пантократорського монастиря в ХІХ ст. були й інші келійні обителі, де подвизалися українські ченці. Зокрема, чернець Іллінського скиту Варсонофій (у миру Василь Бойко) з Харківщини за власний кошт придбав у Пантократорського монастиря закинуту стародавню келійну обитель прп. Сави Освяченого, яка була заснована близько 800 років тому і в якій до того подвизалися болгарські ченці. Згодом до нього з Іллінського скиту приєднався монах Веніамін, якому о. Варсонофій благословив бути настоятелем келії [377, 313–315]. При цій обителі жили схимонах Арсеній (Сандига) з Черкащини, схимонах Іконій (Колгащенко), схимонах Сава

(Вентилеско) та послушник Василь (Кранга) з Бесарабії та інші [377, 316–317]. Також у районі Капсали при Пантократорському монастирі в ХІХ ст. діяла келійна обитель на честь ікони Богородиці «Скоропослушниця», старцем якої був ієросхимонах Іоан (Матюкаченко) з Чернігівщини. Разом з ним жив схимонах Пантелеймон (Семченко) та інші [377, 319]. Також при Пантократорському монастирі колишній козак з Катеринославщини схимонах Симеон (Сахно) збудував «руську келію» на честь свт. Димитрія (Туптала), де навколо нього зібралось братство до 10 чоловік. Серед них схимонах Симеон (Назаренко), схимонах Феофан (Поворознюк) та монах Косьма (Коваленко) з Волині [377, 337–338].

Відомо також, що в ХІХ ст. група українських ченців подвизалась на Афоні при Ставромикитському монастирі, де у них була ціла окрема келійна обитель з параклісом (церквою) для відправи богослужінь церковнослов'янською мовою [398, 225–226; 447, 179]. О. Сергій (Веснін) в одному зі своїх листів за 1847 р. згадував про цю обитель: *«малоросіяни, як не налаштовані проти москалів, але нас прийняли тут дуже добре і в душі щирої гостинності»* [447, 180]. Через два роки, у 1849 р., обитель відвідав обер-секретар при Святійшому Синоді і почесний член Імператорської академії наук А. Муравйов. За його словами, ктитором Ставромикитського монастиря, як і Іллінського скиту, на той час був «малоросійський старезний інок Ігнатій» і при ньому *«ієромонах руський Прокопій вже доволі вітхий, який перебував колись при блаженному князі Аникиті Шихматові»* [383, 181]. Про цих же старців Ігнатія та Прокопія знаходимо згадки і у Порфирія Успенського, який відвідував Ставромикиту в 1846 р. [423, 179, 187–188] Що стосується ієромонаха Прокопія, то, найімовірніше, це той самий духівник, який з благословення о. Анікити (Ширинського-Шихматова) очолював «руське братство» в Пантелеймонівському монастирі в 1835–1836 рр., поки їх звідти не вигнали греки.

У ХІХ ст. окремі українські ченці входили в число насельників одного з найбільших афонських монастирів – Ватопед. Зокрема, саме тут багато років

подвизався вже згадуваний архімандрит Філарет – уродженець міста Ізмаїл [80; 84], який тривалий час був наглядачем ватопедських подвір'їв у молдоволахійських князівствах і мав тісні стосунки з козаками Задунайської Січі. Після подій грецької революції він був обраний у Ватопедському монастирі епістатом, а згодом проігуменом та антипросопом при Священному Кіноті [392; 423, 10]. Він власним коштом у Ватопеді побудував з каменю офіт Кувуклії над престолом, кафедру для чудотворної ікони «Вівтарниця» та повністю оновив престол у кафоліконі, також облаштував храм Андрія Первозванного в монастирському архондаріку і вперше пофарбував у 1842 р. головний монастирський собор (кафолікон) у багряний колір [423, 10] (див.: дод. Е. Іл. 67). Йому належать переклади зі слов'янської на грецьку мову акафісту та казання про чудо св. Варвари в Києві, житія свв. Кирила і Мефодія та інших творів [80, 57; 81, 142–151 зв.; 82, 153–153 зв.; 83, 161–214; 84, 55–56]. Помер архімандрит Філарет у 1873 році [392, 250].

Проживали українські ченці в першій третині ХІХ ст. і по інших афонських монастирях. Серед іншого, відомо, що при грецькому Есфігменському монастирі в 1820–1840 рр. жив «монах-малорос» Веніамін [422, 498–502]. Чимало вихідців з українських земель подвизалось і при колишньому руському Пантелеймонівському монастирі («Русику»), який з кінця 30-х рр. ХІХ ст. вдруге починає поповнюватися слов'янським братством, що поступово призвело до переходу обителі від греків до слов'ян і його відновлення як історичного слов'янського святогірського центру [549, 47–52, 79–86]. За своїм національним складом обитель поступово стала змішаною, об'єднавши у своїх стінах як російських, так і українських ченців [549, 47–52, 79–86]. Прикладом цього може служити свідчення про «малоросійського козака» з Єлизаветграда – схимонаха Макарія (в миру Михайла, 1772 р.н.) [447, 210–220], який у 1799 р. у складі російсько-англійських експедиційних сил брав участь у боях з французькими революційними військами в Голландії, згодом на Кубані потрапив у полон і був проданий у рабство турецькому паші, звідти втік на Задунайську Січ, де

«став драгоманом Запорозького Кошового і зажив панськи» [447, 218]. Після розорення турками Задунайської Січі пішов у 1826 р. на Святу Гору, де прийняв постриг у схиму з ім'ям Макарій [447, 219] і подвизався при «малоросійському» Іллінському скиту, а в 1839 р. перейшов до колишнього руського Пантелеймонівського монастиря, де й помер у віці близько 100 років [469, 180].

Що стосується «Чорного Вира», то оскільки цей скит був створений після зайняття греками древнього «Русика», він протягом майже століття виконував роль нового і тривалий час єдиного центру українського чернецтва на Афоні, по суті «нового Русика». Виконавши цю місію, у 1830-ті рр. він поступився першістю відновленому Іллінському скиту, а згодом й Пантелеймонову монастирю.

Висновки до розділу 3

Проведений аналіз джерел дозволяє зробити висновок, що у XVIII – першій чверті XIX ст. українська присутність на Афоні переживала значний розвиток. Це співпало не тільки з періодом розбудови Гетьманщини і зростанням національно-релігійної свідомості в українських землях, а й з активними міжнародними релігійно-політичними та культурними контактами козацтва і церковно-політичних еліт українського суспільства. У цей час у Російській імперії розпочалися антимонастирські секуляризаційні реформи, які спричинили занепад монастирів у Росії, відмову російської імперської влади від підтримки вітчизняного чернецтва на Афоні та обмеження прав ченців, зокрема щодо поїздок у паломництво на Святу Гору. Важливим ресурсом поповнення українського чернецтва стало українське козацтво, зокрема козацька еміграція, обумовлена конфліктом гетьмана І Мазепи і російського царя Петра I, зруйнуванням Запорозької Січі та перенесення її центру в «турецькі володіння» під протекторатом османських султанів, що сприяло вільному мандруванню українських козаків на Афон.

Проявами цього стало виникнення на Афоні у XVIII ст. чотирьох українських чернечих осередків, зосереджених у скитах Чорний Вир та пророка Іллі, Костянтинівській келійній обителі та в монастирі Симонопетра. Крім цього, українські ченці в різний час проживали при різних афонських монастирях, у тому числі в Русику, Зографі, Пантократорі, Ватопеді, Хіландарі, Св. Павла, Есфігмені, Ставромикиті та інших.

Проведений аналіз джерел XVIII–XIX ст. дозволив вперше вітворити історію українського «козацького» скиту «Чорний Вир», заснованого на Афоні українськими козаками в 1740-і роки. Дослідження історії цього осередку української присутності на Афоні та її зв'язків з українським чернецтвом і козацтвом в Україні дозволяє зробити висновок, що ця маловідома обитель представляє собою важливу складову історії, духовної культури, традиції і спадщини українського монашества і козацтва на Святій Горі, свідченням тісних духовно-культурних зв'язків Запорозької Січі зі світовим центром східнохристиянського чернецтва на Афоні.

Також проведене дослідження історії «малоросійського» Іллінського скиту дає підстави вважати, що ця обитель мала важливе значення в історії не тільки слов'янського чернецтва на Афоні, а й усього святогірського братства XVIII століття. Згідно з отриманими висновками, саме тут зусиллями українського старця Паїсія Величковського було покладено початок праці зі звіряння, переписування і перекладу святоотцівських книг, а також відродженню традицій старчества та ісихазму. Тут же була створена власна духовна школа, а сама обитель стала центром духовності, просвіти і книжності як на Афоні, так і за його межами, істотно вплинувши не лише на відродження втрачених традицій православного старчества й ісихазму, але й на духовно-культурне пробудження в різних православних країнах. Згодом Іллінський скит став ще й духовно-культурним центром української козацької еміграції XVIII століття, остаточно увібравши риси «малоросійської» обителі, де в основному подвизалися колишні запорозькі козаки з Задунайської Січі й Кубані.

Здійснене дослідження дозволяє припустити, що перехід старця Паїсія з його «малоросійським братством» у монастир Симонопетра був, серед іншого, спробою відтворити новий Русик, як певного роду новий духовно-культурний центр слов'янського чернецтва на Афоні.

Проведений аналіз джерел дозволив більш точно встановити місця розташування створених Паїсієм Величковським інших осередків духовного життя на Афоні. Зокрема, завдяки проведеному дослідженню встановлено точне місце розташування каливи «Кипарис» та келії св. Костянтина, де на початковому етапі подвизався прп. Паїсій. Ці місця є важливою складовою історії, духовної культури, традиції та спадщини українського і молдавського чернецтва на Афоні, і мають особливу історичну цінність.

Водночас, події грецької революції 1821–1829 рр. мали драматичні наслідки у долі українського чернецтва на Святій Горі. Серед іншого, це обумовлювалося реакцією українського козацтва і чернецтва на проблему прийняття тієї чи іншої політичної позиції в умовах антитурецької революції греків. З іншого боку, трагедія була зумовлена як знищенням турками Задунайської Січі, так і вторгненням на Афон турецьких військ, розоренням і розграбуванням ними більшості афонських монастирів і скитів, зокрема й українських. За цих обставин українські ченці майже на цілих 10 років змушені були цілковито полишити Афон, після чого українські святогірські обителі зазнали повного занепаду та руйнації. По закінченні військових дій «малоросійський» Іллінський скит у 1830-і рр. вдалося поновити до життя, тоді як «козацький» скит «Чорний Вир» більше так і не був відновлений, оскільки з занепадом Задунайської Січі в 1820-х рр. припинилася й ктиторська підтримка обителі та поповнення її новими насельниками з числа задунайських козаків. У середині XIX ст. українське чернецтво переважно закріпилось в Іллінському скиту, а також у складі братії інших монастирів Афону. Відіграло воно в XIX ст. важливу роль й у відновленні колишнього руського Пантелеймонівського монастиря як потужного слов'янського чернечого центру на Святій Горі.

ВИСНОВКИ

У дисертації на основі дослідження масиву маловідомих науковому загалу джерел розв'язане важливе для розвитку історико-культурологічних студій нове наукове завдання, яке полягає у розкритті перебігу й змісту духовно-культурних контактів України зі світовим центром православного чернецтва на Святій Горі Афон як важливого чинника культурно-цивілізаційного розвитку духовної культури українського народу та українського православ'я. Здійснено комплексну наукову реконструкцію феномену духовно-культурних зв'язків православної спільноти, зокрема церковної та козацької еліти України з центром чернецтва на Афоні, розвитку українсько-афонських духовно-культурних зв'язків та діяльності українських чернечих осередків на Афоні у XVII – першій третині XIX ст. як вагомого етноконфесійного чинника формування духовно-культурної самобутності українського народу та національних культурно-релігійних традицій в Україні.

На основі проведеного дослідження здобувачем досягнуті й виносяться на захист такі науково обґрунтовані положення й висновки:

1. Встановлено на основі аналізу наявних архівних документів та значного корпусу досліджень, присвячених вивченню історії Афону і української присутності на Святій Горі, що порушена в дисертації проблема українсько-афонських церковно-культурних зв'язків та української присутності на Афоні ще не ставала предметом комплексного наукового дослідження, хоча окремі аспекти порушеної у дисертації теми знайшли своє відображення у певному колі досліджень дорадянських, сучасних українських та зарубіжних науковців.

У процесі роботи над дисертацією здобувачем виявлено, проаналізовано та введено в науковий обіг значний корпус маловідомих документальних джерел з історії Афону, його зв'язків та духовно-культурних впливів у землях сучасної України та, зокрема, українського святогірського чернецтва

та українських духовних осередків на Афоні. Для цього були залучені не тільки місцеві українські архіви, але й архіви монастирів Афону, а також інших країн. Їх вивчення не тільки сприяло кращій реконструкції історії присутності українського чернецтва на Афоні, але й дозволило виявити значний рівень української участі в політичних, релігійних та культурних процесах на Балканах і в Центрально-Східній Європі.

2. Запропоновано періодизацію генези й розвитку духовно-культурних зв'язків та діяльності українських духовних осередків на Афоні: перший етап охоплює період XI – XIII ст., сутність якого визначається налагодженням контактів на Русі з Афоном, формуванням передумов до встановлення систематичних духовно-культурних зв'язків, появою перших давньоруських чернечих осередків на Афоні; другий етап охоплює період XIV – XVI ст., для якого є характерним відновлення зв'язків з Афоном у післямонгольську добу та їхні впливи на т. зв. «ісихастське відродження» в українських землях; третій етап охоплює період XVII – перша половина XVIII ст. і позначився інтенсифікацією контактів між Афоном та українськими церковними і світськими колами, поширенням впливу афонського чернецтва на активізацію руху за відродження православ'я в українських землях, монастирське життя, літературне й духовно-просвітницьке середовище, а також активним залученням до цих процесів українського козацтва; четвертий етап, що включає другу половину XVIII ст., характеризується посиленням українсько-афонських зв'язків та заснуванням українських чернечих осередків на Афоні, таких як скит «Чорний Вир» та Іллінський скит, їхньою духовно-культурною та просвітницькою діяльністю; п'ятий етап – перша третина XIX ст., яка позначилася занепадом українських осередків та присутності на Афоні.

3. Доведено, що коріння української присутності на Афоні сягають історії давньоруського чернецтва Афону, що було пов'язано з процесами християнізації Русі, дипломатичними, церковними та культурними контактами київських князів та церковних діячів Київської митрополії з

Візантійською імперією. Аналіз джерел дозволяє говорити про спільність і взаємопов'язаність процесів зародження чернецтва на Русі і появи перших руських ченців на Афоні невдовзі після Хрещення Русі. Історія культурних, релігійних та інших відносин з Афоном протягом тисячолітньої історії в українських землях пережила кілька етапів, які багато в чому збігаються з етапами розвитку києворуської та української державності і європейської історії. З'ясовано, що духовно-культурні зв'язки українських земель з Афоном продовжували розвиватись і після монгольського завоювання та занепаду Києворуської державності. Період з середини XIV по XVI ст. характеризується істотними культурно-політичними трансформаціями в межах українських земель і формуванням української ідентичності в умовах складного становища українських територій у складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. В результаті суспільно-політичних процесів, спричинених впливами влади Речі Посполитої, в українських землях зароджується рух за збереження українського православ'я в умовах подолання національно-релігійної кризи після подій Берестейської унії 1596 року.

Результати дослідження дозволяють зробити висновок, що за цих обставин важливою особливістю києворуського чернецтва, а після нього і чернецтва українського став його зв'язок з ісихастською традицією, яка набула особливого розвитку на Афоні. Впливи цієї традиції у XIV–XVI ст. мали важливе значення для подальшого духовно-культурного пробудження та розвитку у землях колишньої Київської Русі. Афонські ченці долучились до відновлення та поширення традицій ісихазму у межах Київської митрополії, здійснивши вагомий внесок у формування давньоукраїнської культури, літератури та мистецтва.

4. З'ясовано, що наприкінці XVI – на початку XVII ст. (після подій Берестейської унії 1596 р.) українські афонські ченці брали активну участь у відродженні православ'я в Україні, долучалися до відновлення православної ієрархії Київської митрополії, реформування українських православних

монастирів, культурно-просвітницької, літературної і полемічної діяльності, а також сприяли залученню українського козацтва до відстоювання прав і свобод православного віросповідання в Речі Посполитій. Ці та інші фактори сприяли появі такого явища, як «українське ісихастське відродження» XVII століття. Завдяки існуванню у цей час інтенсивних зв'язків між представниками Афону та українськими православними церковними і світськими колами українські ченці з Афону сприяли не тільки відродженню православ'я та чернецтва в українських землях, але й мали відчутні впливи на духовно-культурні і політичні процеси в Україні, сприяючи відновленню тісних міжцерковних та міжкультурних зв'язків православних України не тільки зі Святою горою, але і з православним Сходом.

5. Встановлено, що під впливом носіїв афонських традицій в Україні (передовсім монастирів Трахтемирівського, Самарського, Межигірського та інших) серед козацтва упродовж XVII–XVIII ст. розвинулось особливо шанобливе ставлення до центру православного містицизму та аскетизму – Афону. Доведено, що під впливом православного духовенства та чернецтва українське козацтво, долучаючись до захисту прав і свобод православної віри у Речі Посполитій, намагалось закласти до своєї ідеології погляд на свою діяльність як на виконання певної релігійної «священної місії» по захисту християнського світу від іновірної загрози. Шануючи традиції православного «монашого чину», чимало козаків нерідко на старості літ полишали життя на Січі і приймали чернечі постриги. Іншою усталеною традицією запорозьких козаків було надання щедрих пожертвувань на православні монастирі та церкви, що набуло певного прояву особливого «козацького благочестя». Після національно-визвольної війни 1648–1658 рр. зв'язки з Афоном поживаються. З цього часу афонські ченці більш активно взаємодіють із запорожцями, нерідко приїжджаючи в українські землі та на Запорозьку Січ, намагаючись здійснювати впливи й на культурно-політичні процеси. Афонське й українське чернецтво, орієнтоване на ісихастську спадщину, справляло значний вплив на релігійні традиції і повсякденне життя козацтва.

У свою чергу козацтво не без впливу чернечих традицій запозичило ідеї побратимства та безшлюбності серед січовиків, «січового старчества», релігійне шанування Богородиці як «покровительки Січі», принесення особистих релігійних обітниць і створення власних монастирів і скитів. Під впливом афонських традицій чималою повагою серед багатьох козаків користувалися старці-безлюдники, які подвизалися на дніпровських островах і порогах, у берегових печерах, лісах та степах. Також козаки здійснювали прощі до православних монастирів та святинь, зокрема й на Афон. Дослідження архівних матеріалів дозволяє стверджувати, що українське козацтво у XVIII ст. являло собою одне з важливих джерел поповнення чернецтва в українських обителях на Святій Горі. У XVIII ст. все це набирає риси певної традиції особливого «козацького благочестя» та сприяло появі самобутньої козацько-православної традиції, яка мала важливе значення в процесі розвитку української духовної культури та становлення культурно-цивілізаційної самобутності українського народу.

6. Доведено, що попри численні війни та політичну нестабільність протягом другої половини XVII та XVIII ст., в часи існування козацько-гетьманської державності поживаються духовно-культурні зв'язки українського чернецтва та козацтва з Афоном. У цей час важливого значення набули регулярні поїздки афонських ченців через українські землі за милостинею, без якої неможливе було виживання і розвиток монастирів Афону в умовах османського податкового гніту. Аналіз джерельної бази дозволяє прийти до висновку, що зв'язки між українськими та афонськими ченцями у XVIII ст. мали кілька різних форм і причин. Найчисельнішу групу складала афонські ченці, які їхали через українські землі до Санкт-Петербурга чи Москви за збиранням милостині. Окрім цього, афонські ченці досить часто приїздили безпосередньо до Києва чи українських міст Гетьманщини з метою взаємодії з місцевими монастирями та козацькою старшиною та збирання милостині. Також у XVIII ст. українські ченці та паломники нерідко їздили на поклоніння на Афон або приймали постриги і

жили в афонських монастирях та засновували там власні обителі. Зв'язки українських монастирів з Афоном забезпечували й українські афонські ченці, які поверталися з Афону і переходили жити до київських чи інших українських монастирів. Про взаємний вплив афонсько-українських зв'язків свідчить і той факт, що протягом XVII–XVIII ст. на замовлення афонських монастирів в українських монастирських друкарнях видавались церковно-богослужбові книги, які передавались на Афон для церковно-богослужбового вжитку. Не менш важливу роль відігравала українська козацька старшина, яка розглядала свою участь у матеріальній підтримці афонських монастирів як неодмінний атрибут свого статусу. Аналіз пом'яників афонських монастирів XVII–XVIII ст. дозволяє зробити висновок, що ктиторами, донаторами та жертводавцями афонських обителей у цей час досить часто були українські гетьмани та представники знатної козацької старшини. Посиленню українсько-афонських зв'язків сприяла поява у XVIII ст. українських чернечих осередків на Афоні, заснованих за підтримки українського козацтва. Все це поживляло духовно-культурні зв'язки з Афоном, посилювало його популярність серед українського чернецтва та козацтва, забезпечуючи взаємний духовний і культурний обмін і вплив один на одного.

7. Відтворено події і процеси виникнення, встановити місце розташування та особливості діяльності українських чернечих осередків (скитів) на Афоні у XVIII – першій половині XIX ст. Зокрема з'ясовано, що чернечий скит «Чорний Вир» був важливим українським осередком на Афоні, а його засновниками і ктиторами виступили українські ченці та представники козацької старшини. Ченцями у цій обителі були переважно вихідці з українських земель, зокрема колишні запорозькі козаки. Доведене існування тісних контактів представників скиту «Чорний Вир» із Запорозькою Січчю та існування у XVIII ст. водного шляху з Запорозжя на Афон. Скит мав статус самоврядного, який, на відміну від звичайних

афонських келійних обителей і калив, користувався правами самоуправління, мав власні печатку, територію, храми тощо.

Результати дослідження також дозволяють зрозуміти важливе значення в історії чернецтва на Афоні заснованого українським старцем Паїсієм Величковським «малоросійського» Іллінського скиту, де ним було покладено початок праці зі звіряння, переписування і перекладу святоотцівських книг, а також відродженню традицій старчества та ісихазму. Тут була створена власна духовна школа, а сама обитель стала центром духовності, просвіти і книжності як на Афоні, так і за його межами, істотно вплинувши не лише на відродження втрачених стародавніх традицій православного старчества й ісихазму, але й на духовно-культурне пробудження в Україні, Росії, Румунії, Молдові, на Балканах і в Греції. Згодом Іллінський скит став ще й духовно-культурним центром української козацької еміграції XVIII століття, остаточно увібравши риси «малоросійської» обителі, де в основному подвизалися колишні запорозькі козаки з Задунайської Січі й Кубані. Тісні зв'язки козацтва з Іллінським скитом мали благотвірний вплив як на розвиток цього духовно-культурного осередку на Святій Горі, так і на духовне просвітництво серед українського козацтва з боку афонських ченців Іллінського скиту. Таким чином можна говорити про взаємний духовно-культурний вплив один на одного між афонським чернецтвом і українським козацтвом.

Занепад українських чернечих осередків на Афоні пов'язаний з подіями грецької національно-визвольної революції 1821–1829 рр., які призвели до спустошення та занепаду українських афонських осередків. Після цього «козацький» скит «Чорний Вир» так і не був відновлений. У той же час Іллінський скит зумів відродитися в 1830-і рр. і ще тривалий час залишався єдиним організованим осередком українського духовного життя на Афоні.

8. Обґрунтовано, що українську чернечу присутність на Афоні слід розглядати як окремий духовно-культурний феномен, а не як частину російської присутності на Афоні, і, одночасно, продуктивний чинник

розвитку української цивілізаційної ідентичності та духовної культури. За результатами здійсненого дослідження встановлено, що такі українські духовні осередки на Афоні, як Іллінський скит та «Чорний Вир» являють собою важливу складову історії, духовної культури, традиції і спадщини українського православного чернецтва і козацтва, свідченням тісних духовно-культурних зв'язків Запорозької Січі зі світовим центром східнохристиянського чернецтва та ісихазму на Афоні. Ці пам'ятники української присутності на Святій Горі мають духовно-культурну, архітектурно-мистецьку і науково-історичну цінність. Водночас, не менш вагомим став і духовно-культурний вплив України на Афон. Він знайшов відображення у традиціях паломництва, у благодійності, донаторській і ктиторській допомозі та заступництві з боку українського козацтва щодо монастирів Святої Гори, у виникненні власних українських чернечих осередків, значній кількості українських ченців на Афоні, заснуванні власної філологічної, духовно-просвітницької та аскетичної школи тощо.

Відтак, отримані наукові результати матимуть вагоме значення на теоретичному, практичному та освітньому рівнях і сприятимуть розвитку українського афознавства як окремої наукової дисципліни. Результати здійсненого дослідження засвідчують, що подальше вивчення феномену української присутності на Афоні є одним з перспективних напрямків у сучасній українській науці. Основні положення дисертації можуть бути використані при підготовці узагальнюючих наукових праць з етнорелігійної та міжнародної історії України XVII – початку XIX століть, історії Афону, Православної Церкви в Україні та української культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

І. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України у м. Київ (ЦДІАК України)

Ф. 51 (Генеральна військова канцелярія, м. Чигирин, м. Гадяч, м. Батурин, м. Глухів, 1656–1764 рр.)

1. Оп. 3. Спр. 10623. Справа про обвинувачення підсавула III компанійського полку Івана Семонаса у порушенні чернечої обітниці, даної ним у Афонському монастирі. 1750 -51 рр. 12 арк.

Ф. 59: (Київська губернська канцелярія, м. Київ, 1708–1782 рр.).

2. Оп. 1. Спр. 812. Справа колишнього насельника афонського скиту «Чорний Вир» Гедеона Григова, який повернувшись з турецького полону подав прохання про поселення у Києво-Печерській Лаврі, 1741 р. Арк. 1–2.

3. Оп. 1. Спр. 1878. Справа про відвідування українських земель протягом XVIII ст. з метою збирання пожертв чи проїздом ігуменами та представниками афонських монастирів.

4. Оп. 1. Спр. 2858. Відомості про родинні зв'язки жителя м. Золотоноші Івана Мелеса з Мелітинським єпископом Анатолієм. Арк. 2;

5. Оп. 1. Спр. 2165. Донесення архімандрита Афонського Георгієвського Ізуграфського монастиря про видачу паспорта на проїзд до Москви. Оригінал. 1752 р. Арк. 155 – 198.

6. Оп.1. Спр. 5961. Повідомлення про напад турків на афонські та грецькі монастирі. 1769 р. Арк. 9, 10, 11, 12.

7. Оп. 1. Спр. 3646. Справа про передачу Київською духовною консисторією до Київської губернської канцелярії документів про приїзд до Києва з афонської Лаври св. Афанасія грецького ієромонаха Григорія Лавріота, який бажав вчитись у Києво-Могилянській академії, 1761 р. Арк. 6–6 зв.

8. Оп.1. Спр. 3325. Повідомлення про розорення Афонського Георгієвського Зуграфського монастиря татарами в 1753 р. Арк. 15, 16, 29–31, 42–44.; Справа про прийняття російського підданства польськими, болгарськими та ін. підданими. Арк. 35–36 зв.

9. Оп. 1. Спр. 6900. Повідомлення про розорення Зографського та інших афонських монастирів турками і татарами (1753 та 1769 рр.), у зв'язку із чим проводився збір пожертв в українських землях.

10. Оп. 1. Спр. 3324. Справа про прийняття до Києво-Печерської Лаври колишнього насельника Черно-Вирського скиту ієросхидиякона Григорія, який з Афону був «відпущений в Київ для богомілля». 1759 р. Арк. 1–2.

Ф. 127 (Київська духовна консисторія, м. Київ, 1700–1930 рр.)

11. Оп. 151. Спр. 68. Справа ченця Чорновирського скиту Іова (в миру Яків Максимович Бутенко), вересень 1756 р. Арк. 3–5.

12. Оп. 151. Спр. 79. Справа про пілігримації на Афон в 1750-ті роки випускника Київської академії Діонісія (Филиповича). Арк. 1-12.

13. Оп. 162. Спр. 35. Справа про вийшлого з Афонських гір ченця Серапіона (Луговського) та призначення його в Михайлівському Золотоверхому монастирі на повсякчасне перебування, 1767 р. Арк. 1-12.

14. Оп. 1020. Спр. 4115. Справа про перетворення православних монастирів в рамках секуляризаційної реформи. Арк. 1.

15. Оп. 1024. Спр. 2373. Справа про продаж речей, що залишилися після смерті єпископа Глухівського Петропавлівського монастиря Анатолія (Мелеса), бувшого афонського ченця, який помер у Глухові 2 лютого 1772 р.;

16. Оп. 1020. Спр. 3443. Справа про збір учнями Паїсія Величковського в 1762 - 1763 рр. на Іллінський скит та відновлення монастиря Симонопетра на Афоні, додані грамоти колишнього Константинопольського патріарха Кирила V (Каракаллоса) до митрополита Київського Арсенія (Могилянського) від 26 березня 1762 р. і Собору Святої Гори за підписом ігуменів 20 афонських монастирів від 3 квітня 1762 року, грамота київського

митрополита Арсенія (Могилянського) від 17 липня 1762 року, лист Паїсія Величковського до митр. Арсенія (Могилянського) від 20 квітня 1763 р. Арк. 3 – 14об.

17. Оп. 1020. Спр. 3365. Копії указів Синода з 1762 р. Том I. Матеріали справи про укладання на Афоні при Зографському монастирі ієромонахом Іаковом (Блонницьким) словників «Лексикон елліно-славенський» та «Лексикон славено-елліно-латинський», а також «Граматику нову старого і славного язика славенського». Арк.12.

18. Оп. 1020. Спр. 4389. Донесення Київського митрополита Арсенія про призначення ієромонаха Іакова (Блонницького) до Києво-Пустельного монастиря для закінчення наукових праць зі складання словників і граматики. 1774 р.

19. Оп. 1055. Спр. 140. Справа щодо ініціативи грецького Есфігменського монастиря на Афоні щодо відкриття у Києві свого подвір'я у другій половині ХІХ ст. Арк. 1-9.

20. Оп. 1024. Спр. 3199. Справа про видачу частки мощей архімандрита Лубенського монастиря Дамаскіним ігумену Анастасію. 1791 р.

Ф. 128: (Києво-Печерська лавра, м. Київ, 1712–1928 рр.)

21. Оп. 1.тип. Спр. 70. Справа про друк богослужбових та богословських книжок в друкарні Києво-Печерської Лаври на замовлення ченців болгарського Зографського монастиря.

22. Оп. 1 тип. Спр. 212. Справа про розгляд у Києво-Печерській Лаврі прохання ігумена Хіландарського монастиря про пожертвування Лаврою церковних книг та святкових риз для передачі у монастир через ченців, посланих з Афону задля збору милостині, березень 1783 р. Арк. 2–3.

23. Оп. 1общ. 1756. Спр. 156. Справа про надіслання до Лаври від ієросхимонаха Григорія Голуба кипарисових 49 дощок із Запорозької Січі. 20 серпня 1756 р. № 75 на 2 арк. Арк. 2.

24. Оп. 1, заг. Спр. 1622. Справа про прийняття до Києво-Печерської Лаври на проживання ієромонаха Софронія, який приїхав з Афонської гори, 1786 р.

25. Оп. 1, заг. Спр. 566. Справа про прийняття до Києво-Печерської Лаври ченця Феофана з Чорновирського скиту, 1826–27 рр.

Ф. 131 (Київський Пустинно-Миколаївський (Микільський) чоловічий монастир, м. Київ, 1726–1922 рр.)

26. Спр. 139. Справа про складання ієромонахом Іаковом (Блонницьким) слов'яно-єліно-латино-слов'янського лексикону і граматики. 1762 – 1769 рр.

Ф. 229 (Архів Коша Нової Запорозької Січі, 1713–1777 рр.).

27. Оп. 1. Спр. 1. Лист гетьмана Пилипа Орлика до Війська Запорозького, 23 квітня 1734 р. Арк. 25 зв – 26. Копія.

28. Оп. 1. Спр. 3. Лист київського генерал-губернатора Йоганна Вейсбаха до єпископа Рафаїла Заборовського, 4 квітня 1735 р. Арк. 5. Діловодна копія; Лист київського архієпископа Рафаїла Заборовського до настоятеля Києво-Межигірського монастиря єпископа Іродіона Жураховського, 8 квітня 1735 р. Арк. 5 зв. – 6. Діловодна копія;

29. Оп. 1. Спр. 78. Справа про перебування в українських землях та на Запорозькій Січі афонського ченця Анатолія (Мелеся), поставленого на Афоні во єпископа Мелетинського. Арк. 1–26, 42.

30. Оп. 1. Спр. 166. Лист ієросхимонаха Григорія (Голуба), написаний на Афоні на ім'я кошового отамана Війська Запорозького П. Калнишевського, травень 1768 р. Арк. 46.

31. Оп. 1. Спр. 166. Листи прп. Паїсія Величковського на Запорозьку Січ (два листи датовані червнем 1768 р., два листи – січнем 1771 року і два листи березнем 1772 р.). Арк. 35–109 зв.

32. Оп. 1. Спр. 166. Листи з Ватопедського монастиря, 1767–1768 рр. Арк. 62–64.

33. Оп. 1. Спр. 304. Матеріали про збирання на Запорозькій Січі пожертв посланцем ігумена Паїсія Величковського монахом Пахомієм. Арк. 26.

Ф. 990 (Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія, м. Переяслав Переяславського полку, з 1782 р. – Київського намісництва, з 1796 р. – Малоросійської губернії, 1729–1799 рр.)

34. Оп.1. Спр. 1110. Справа про пересилання в Київську дух. консисторію речей і грошей, залишених при церкві м. Баришівки монахами прибулими з Афонської гори. 1775 р. 38 арк.

Центральний державний історичний архів України у м. Львів (ЦГІАЛ)

Ф. 129 (Львівський ставропігійський інститут, м. Львів)

35. Оп. 1. Спр. 446. Лист з Афону до Львівського православного братства від колиш. молдавського митрополита Мардарія із закликом до братчиків берегти православно віру і проханням надіслати на Святу Гору нові книги, видані у братській друкарні, 5 січня 1614 р. Оригінал.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ)

Ф. II. (Історичні матеріали)

36. № 14113. Лист Зографського архімандрита Євфімія до охочокомонного полковника Іллі Новицького. Прилуки, 16 березня 1685 р.

Ф. 5 (Одеське товариство історії та старожитностей (ОТІС). 1839-1922. Колекція рукописів 1254–1930-ті рр.)

37. № 3642/2. Документи про направлення монаха Лаври св. Афанасія о. Агафангела, 1787 р.

38. № 3657. Документи про перебування монаха Лаври св. Афанасія Феодора та свідоцтво про нього духівника Лаври о. Паїсія від 3 серпня 1776 р.

Ф. 14 (Колекція історичних документів 1490–1962 рр.)

39. № 5208. Документи про прибуття у 1742 р. до Києва з метою збирання пожертв архімандрита Іверського монастиря Веніаміна, лист на ім'я київського митрополита Рафаїла (Заборовського) від Єрусалимського патріарха Парфенія від 19 жовтня 1742 р. та листи від ігумена Іверського монастиря Філофея до митрополита Рафаїла від 2 жовтня 1742 р. Арк. 3–7 об.

Ф. 72 (Колекція грецьких рукописів)

40. № 31; № 37; № 40; № 41. Листи на ім'я київського митрополита Рафаїла (Заборовського) від архімандрита Іверського монастиря Веніамін від 5 лютого 1743 р. [№ 31] та від ігуменів Іверського монастиря Симеона від 1744 р. [№ 37] та Віссаріона 1745 р. [№ 40].

Ф. 232 (Київська духовна консисторія (1700-1919). Зібрання рукописних книг 1723–1920 рр.).

41. № 164. Лист ігумена афонського Каракальського монастиря о. Кирила до київського митрополита Тимофія (Щербацького), 15 травня 1751 р.

42. Спр. 258 – 259. Справа про мощі патр. Афанасія Пателарія і митр. Йосипа Нелюбовича Тукальського, що знаходяться в Мгарському монастирі. 1745 р. 5 арк.

Ф. 301 (Церковно-археологічний музей КДА. 1872-1919. Колекція рукописів) (Лебедєв).

43. Од. зб. 664 (Муз. 935). Матеріали щодо афонського ченця Анатолія (Мелеся), поставленого на Афоні во єпископа Мелетинського. Арк. 42 зв.

Ф. 312 (Києво-Софійський Собор (1017–1919). Зібрання рукописних книг XV–XIX ст.)

44. Спр. 444/605 с. Книга вхідних і вихідних листів митрополита Київського Арсенія (Могилянського) 1767 – 1768 рр. №108. Лист на ім'я київського митрополита Арсенія (Могилянського) від 30 травня 1768 р. за підписом ігумена Зографського монастиря архімандрита Акакія. Арк. 851.

45. Спр. 449 (603). Збірник указів і інших паперів Миколаївського Пустельно-Медведівського монастиря. Послання ігумена молдовлахійського монастиря Драгомирна Паїсія на Запорозьку Січ, 12 квітня 1766 р. Арк. 26.

**Державний архів Чернігівської області
(Держархів Чернігівської обл.)**

Ф. 679 (Чернігівська духовна консисторія)

46. Оп. 1. Спр. 762. Справа щодо ієродиякона Іоасафа (в миру Іван Петренко), який на Афоні жив у скиту Чорний Вир, посвідчення від 15 березня 1758 р. на його ім'я за підписом дикея схимонаха Кіріака.

47. Оп. 2. Спр. 2707. Свідчення про ієромонаха Мартирія з Чернігівського архієрейського дому, який прийняв постриг і свячення в Зографському монастирі у 1782 р.

48. Оп. 2. Спр. 3677. Свідчення про ієромонаха Іларія з Чернігівського Єлецького монастиря, постриженого в Зографському монастирі у 1800 р.

**Архів на българския Зографски манастир на Света гора
Архів Болгарського Зографського монастиря на Афоні (АБЗМА)**

49. № 77 (кол. шифр – П.б.16). «Руски Зографски Поменик от 1639 г.». Рукопис. 116 арк.

50. «История за Скито Чернь Виръ. Препис от писмото на Браницкия епископ Неофит до архимандрита Григория, игумен на Свещената Зографска обител». Рукопис. 32 арк.

Архива српског манастира Хиландар на Атосу

Архив Сербського Хиландарського монастиря на Афоні (АСХМА)

51. «Переписка (копјалник) Благовештенске Келје. Хиландар. 1912». Копія листа ієросхимонаха Антонія (Булатовича) до імператора Миколи II за 1912 р. про скит «Чорний Вир».

52. № 66. Євангеліє-тетр, вложено кн. А. Полубенським, кін. XV ст.

Архив Руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні (АРПМА)

Опис 10 (документи з історії Руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні, 1705–2005 рр.).

53. Спр. 1. Док. А000083. «Помянник (Синодик) милостинный Свято-Пантелеимонова монастыря. 1705 г., с позднейшими (преимущественно 1720-х гг.) дополнениями». 187 ак.

Опис 16 (Акти - грецькі, сербські, молдавські та руські Руського Пантелеймонівського монастиря за 1030–1819 рр.).

54. Спр. 1. Док. А000395. «Купчая келлии Феодула, игумена обители Пресвятой Богородицы Ксилургу». 1030 р. 2 арк.

55. Спр. 3. Док. А000400. «Вознаграждение обиженного игумена обители Ксилургу». 1048 р. 6 арк.

56. Спр. 4. Док. А000398. «Разрешение споров о границах между монастырями св. великомученика Пантелеимона Солунца и св. Никона». 1057 р. 2 арк.

57. Спр. 5. Док. А000401. «Разрешение споров о границах между монастырями Ксилургу и Скорпиона». 1071 р. 9 арк.
58. Спр. 6. Док. А000406. «Описание имущества монастыря Ксилургу». 1143 р. 2 арк.
59. Спр. 7. Док. А000376. «Акт передачи монастыря св. Пантелеимона Солунца господину монаху Лаврентию, игумену монастыря Ксилургу (русского), и его монахам». 1169 р. 8 арк.
60. Спр. 24. Док. А000368. «Приказ Мануила II Палеолога, самодержца Ромеев, об отводе Руссику свободных царских земель на острове Лимносе». 1407 р. 2 арк.
61. Спр. 28. Док. А000412. «Сингилион патриарха Константинопольского Дионисия IV об установлении ставропигии в арсане Руссика». 1677 р. 2 арк.
62. Спр. 34. Док. А000365. «Грамота воеводы Иоанна Николаева о пожаловании Руссику 100 пиастров». 1744 р. 5 арк.
63. Спр. 62. Док. А000407. «Грамота патриарха Московского Иова». 1591 р. 1 арк.
64. Спр. 63. Док. А000440. «Грамота московского царя Феодора Иоанновича, разрешающая игумену Руссика Неофиту строительство в Москве». 1592 р. 2 арк.
65. Спр. 64. Док. А000408. «Грамота московского царя Михаила Феодоровича, разрешающая игумену Руссика Макарию сбор милостыни в пределах России». 1626 р. 1 арк.
66. Спр. 65. Док. А000447. «Грамота царя Алексея Михайловича, разрешающая проезд представителей монастыря в Москву за милостыней». 1660 р. 1 арк.
67. Спр. 66. Док. А000439. «Грамота московских царей Иоанна и Петра Алексеевичей, подтверждающая прежние права Руссика». 1690 р. 2 арк.

68. Спр. 72. Док. А000432. «Грамота молдавского господаря Михаила Раковицы, который утверждает за Руссиком монастырь Домны и освобождает его от всех налогов». 1709 р. 4 арк.

69. Спр. 94. Док. А004900. «Список актов из архивов разных стран, касающихся истории Русского Афона». 553 арк.

70. Спр. 98. Док. А005763. «Соглашение о взаимозачете долгов между обителями Россикон и Ивирон, сообщение о частичном прощении и погашении столетнего долга за имение Россикона». 1725 р. 1 арк.

Опис 18 (Акти турецькі Руського Пантелеймонівського монастиря за 1454–1910 рр.).

71. Спр. 1. Док. А000585. «Фирман султана Ахмеда III, запрещающий сикиотам вторжение в земли Руссика, находящиеся на том же полуострове Лонгос». 1723 р. 6 арк.

72. Спр. 2. Док. А 000586. «Фирман Махмуда-паши». 1569 р. Арк. 1.

73. Спр. 3. Док. А000587. «Фирман Махмуда-паши». 1569 р. 5 арк.

Опис 36 (Листування (вхідні листи) Русика з різними афонськими обителями. 1850–1953 рр.).

74. Спр. 3. Док. А 1268 (Листи з Іллінського скиту, 1857–1958 рр.). Звіт за 1930 рік, в якому згадується про стан скиту «Чорний Вир» на Афоні. Арк. 1064.

Опис № 42 (Листування (вхідні листи) Русика з різними духовними особами. 1854–1993 рр.).

75. Спр. № 793. – Док. А003763. «Письмо о. Леонида (Кавелина)», 11 лютого 1877 р. Критична оцінка «есфігменської легенди» про перебування прп. Антонія Печерського в монастирі Есфігмен. Арк. 224–225.

Αρχεία της Μονής Σιμωνόβλετρας στο Άγιο Όρος
Архів монастиря Симонопетра на Афоні (АМСА)

76. «Кодекс А». 1800. Записи найважливіших подій в житті монастиря Симонопетра за 1762 рік. Рукопис.

Αρχείο της μονής Παντοκράτορα στο Άγιο Όρος
Архів Пантократорського монастиря на Афоні (АПМА)

77. Φ 4/1 – Φ 4/18. Омології Костянтинівської келійної обителі на Афоні за 1779–1841 рр.

Αρχείο της Μονής Βατοπεδίου στο Άγιο Όρος
Архів Ватопедського монастиря на Афоні (ΑΒΜΑ)

78. Вкладна книга Ватопедського монастиря, 1761 – 1764 рр. Рукопис. 26 арк.

79. № 8. Зібрання молдавських рукописних актів. Заповіт Роксандри домни Хмельницької, 15 січня 1667 р. Рукопис. Арк. 1 – 1 зв.

80. № 717. «Προσκινитарий Ватопедской обители Серрского митрополита Стефана переписано с копии игуменом обители Ватопед, Филаретом из Измаила Бессарабии, в году 1865» // «Собрание из разных печатных книг и древних рукописей. Повествования и чудеса святых, составленные игуменом Филаретом Ватопедским». Рукопис. Арк. 57.

81. № 717. «Ποхвальная акафистная песнь святой Великомученице Варваре, переведена с славянорусского рукою преподобнейшего игумена господина Филарета Ватопедского, в священной обители Ватопед Святой Горы Афон, в году 1869, 20 февраля» // «Собрание из разных печатных книг и древних рукописей. Повествования и чудеса святых, составленные игуменом Филаретом Ватопедским». Рукопис. Арк. 142 – 151 зв.

82. № 717. «Повеествование о честных мощах святой великомученицы и чудотворицы Варвары, написанное преподобнейшим игуменом Златогорского монастыря святых Архангелов в Киеве, господином Феодосием» // «Собрание из разных печатных книг и древних рукописей. Повествования и чудеса святых, составленные игуменом Филаретом Ватопедским». Рукопис. Арк. 153–15 зв.

83. № 717. «Житие просветителей славян и святителей Христовых, святых равноапостольных Кирилла и Мефодия, изданное слепцом Григорием, впервые переводится с русского оригинала на греческий язык рукою Филарета, игумена Ватопедского». Ватопед, 1869 р. // «Собрание из разных печатных книг и древних рукописей. Повествования и чудеса святых, составленные игуменом Филаретом Ватопедским». Рукопис. Арк. 161–214.

84. № 777. «Копия собственноручного письма царя Алексея Михайловича, вместе с переводом его с русского на греческий язык, сделан смиренным иеромонахом, Ватопедским игуменом в 1866 г., ноября 17-го, Филаретом, русским из города Измаил. Ватопед Святой Горы Афон» // «Собрание из разных печатных книг и древних рукописей». Рукопис. Арк. 55–56.

Αρχείο του Πρωτάτου του Αγίου Όρους

Архів Протату Святої Гори Афон

85. № 50, Γράμμα των προεστώτων των μονών του 'Αγίου Όρους στην Κωνσταντινούπολη προς τους επιστάτες της Κοινότητας, 12 Σεπτεμβρίου 1787, σελ. 166–168.

Πατριαρχικά Αρχεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Φανάρι

Патріарший архів Вселенського Патріархату (Стамбул, Туреччина)

86. Κώδ. Γ', 92. Сигиллій патріарха Константинопольського Каллініка V з вимогою до Руського монастиря св. Пантелеймона перейти від ідіоритмічного на кіновіальний устав, 1803 р.

87. Кώδ. ΙΖ', 229. Сигиллій патріарха Константинопольського Константина І з затвердженням кіновіального уставу Руського монастиря св. Пантелеймона, а також його нового ігумена Герасима, 1833 р.

88. Кώδ. ΙΖ', 267. Лист патріарха Константинопольського Константина І до Св. Киноту Афону з дорученням отцям Пантократорського монастиря не докучати руським ченцям Іллінського скиту, вимагаючи 2000 грошів щорічно, але задовольнятися 750. 1834 р.

Приватний архів д-ра М. Феннела (Оксфорд, Велика Британія)

89. Мікрофільмірований архів Іллінського скиту на Афоні, зроблений Н. Феннелом в 1991 р. Приватна колекція Н. Феннела, Оксфорд, Великобританія. Копія омологія, підписаного епітропами Пантократорського монастиря дікею Іллінського скиту старцю Хаджи Афанасію, 22 липня 1798 р. Арк. 1–2.

Российский государственный архив древних актов (РГАДА)

Російський державний архів древніх актів (РДАДА)

Ф. 52 «Зносини Росії з Грецією». Посольські книги по зв'язках Росії з Грецією (православними ієрархами і монастирями).

90. Оп. 1. Кн. 3. Арк. 12; Оп. 1. Реестр 1, кн. 3. Арк. 202 зв – 204; Оп. 1. Реестр 2, №4. Матеріали про поїздки в 1590–1592 рр. делегації Русика на чолі з архім. Неофітом і у супроводі о. Матфея через українські землі до Московського царства з метою збору пожертв на відновлення монастиря.

91. Оп. 1. Кн. 1. Про відправку до Пантелеймонівського монастиря на Афон для навчання грецькій мові. Арк. 70–71 зв.

92. Оп. 1. № 27. Арк. 3, 7–10; Оп. 1. № 8. 20.11.1650 (7159) р. Арк. 154; Оп. 1. № 8. 20.11.1650 (7159) р. Арк. 277 об. (1653 р.); Оп. 1. № 19. 12.01.1651

(7159) р. Арк. 2–3; Ф. 52. Оп. 2. № 7. 17.02.1654 р. Арк. 7; Оп. 2. № 503. 02.06.1653 р.; Оп. 2. № 513. 22.03.1654 р. Документи про посередництво кол. патр. Константинопольського Афанасія (Пателарія) у перемовинах гетьмана Б. Хмельницького з молдавським господарем Василем Лупу та московським царем Олексієм Михайловичем.

Ф. 89. «Зносини Росії з Туреччиною».

93. Оп. 1. 21.08.1653. (7161) р. № 1. Про посередництво кол. патр. Константинопольського Афанасія (Пателарія) у перемовинах з гетьманом Б. Хмельницьким. Арк. 1–3.

Ф. 1183 (Московська контора Синоду, м. Москва, 1746–1747 рр.)

94. Оп. 1. Част. 7. Спр. 548 (грудень 1747 р.). Матеріали про приїзд з Афону делегації Зографського монастиря у складі ієромонахів Даниїла і Матфея 9 грудня 1747 р. до Московської синодальної контори Св. Синоду в Москву для отримання «жалування», яке вони отримали відповідно до указу Св. Синоду у розмірі 546 рублів.

Ф. 381 (Рукописний відділ бібліотеки Московської Синодальної типографії (колекція))

95. № 1840. Про передачу «паном Филипом» з Волині на афонський монастир Хіландар «красних» церковних облачень. Арк. 227 зв.

Российский государственный исторический архив (РГИА)

Російський державний історичний архів (РДІА)

Ф. 796 (Канцелярія Синоду).

96. Оп. 83. Спр. 870. Письмове свідоцтво від 1802 р., видане чорновирському монахові Павлу, в якому дикей (скитоначальних)

афонського скиту «Чорний Вир» ієросхимонах Ієсей засвідчує гідну поведінку цього насельника «Чорного Виру» та дозволяє покинути обитель для переїзду до Молдови чи в Російську імперію. 1802 р. Арк. 4.

Ф. 834 (Рукописи Синоду)

97. Оп. 3. № 3372. Матеріали про укладання на Афоні при Зографському монастирі ієромонахом Іаковом (Блонницьким) словників «Лексикон елліно-славенський» та «Лексикон славено-елліно-латинський», а також «Граматики нової старого і славного язика славенського», та висновки щодо них цензорів Московської синодальної друкарні.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ)

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)

Ф. 722 («Констянтин Ніколайович, великий князь, син імператора Ніколая I»).

98. Оп. 1. Спр. 916. «Русский скит на Афонской горе», малюнок Великого князя Костянтина Миколайовича, папір, олівець, 18,5 x 23,5. Арк. 86.

Отдел рукописей Российской государственной библиотеки (ОР РГБ)

Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (ВР РДБ)

Ф. 862 (Архів архімандрита Інокентія Просвірніна)

99. Спр. 5 – 1 «Материалы, хранящиеся в монастырях Святой Горы Афон и привезенные им из научной экспедиции 1983 года». Копія листа від 31 травня 1707 р., яким чернігівський архієпископ Іоан (Максимович) видав грамоту наміснику Ватопедського монастиря Парфенію з благословенням «на прошеніє милостині у благочестивих людей», виписану з дозволу «Пана Гетьмана і Ковалера» Івана Мазепи.

Ф. 87. (Зібрання рукописних книг В. І. Григоровича).

100. Шифр: Григ 6 или Муз 1689. Глаголичний рукопис «Маріїнського Євангелія» (Codex Marianus), знайдений В. Григоровичем в скиту «Ксилургу» на Афоні.

Российский государственный архив военно-морского флота (РГА ВМФ)

Російський державний архів Військово-морського флоту (РДА ВМФ)

Ф. 190 (Военно-походная канцелярия адмирала Г.А.Спиридова по командованию эскадрой в средиземном море (1769-1774)).

101. Оп. 1. Спр. 22. Лист старця Онуфрія зі скиту «Чорний Вир» разом з братією від 13 травня 1772 р., про те що вони «имеют всех нужд превосходящую нужду в церковных книгах, в священнх сосудах и одеждах священнических также и в свечах и ладане». Арк. 72—72 зв.

102. Оп. 1. Спр. 47. Документи про часткове задоволення прохання старця Онуфрія зі скиту «Чорний Вир» та передачу 6 березня 1773 р. партії церковних книг на Афон. Арк. 36 зв.

**Фотоотдел Научного архива Института истории материальной культуры
РАН, СПб (ФО НА ИИМК РАН)**

**Фотовідділ Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури
РАН, СПб (ФВ НА ИИМК РАН)**

103. Ф. 88 (інв. 81076/1 – 42). «Фотоальбом, подаренный на Афоне вел. князю Константину Константиновичу Романову, 1881 г.». № 26. «Малороссийский Ильинский скит». 35,0 x 41,5 см.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

104. Акты Русского на Святом Афонѣ монастыря св. великомученика и целителя Пантелеимона. Киев: Тип. КПЛ, 1873. 608 с.

105. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: [В 15-ти т.]. Санкт-Петербург: Тип. Эдуарда Праца, 1865. Т. 2: 1599–1637. 272 с.

106. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Санкт-Петербург: Типография его императорского величества канцелярии 1878. Т. 10. 450 с.

107. Апофазис, декрет Брестского православного собора // Памятники полемической литературы в Западной Руси // РИБ. Т. 19. Кн. 3. Санкт-Петербург, 1903. Стб. 329–376.

108. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. Киев: Типография императорского университета св. Владимира, 1987. Ч. 1. Т. V. 488 с.

109. Архив Юго-Западной России. Киев: Типография императорского университета св. Владимира, 1909. Ч. 8. Т. V. 500 с.

110. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. Киев: Типография императорского университета св. Владимира, 1861. Ч. 2. Т. I. 470 с.

111. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. Киев: Типография императорского университета св. Владимира, 1863. Ч. 3. Т. 1. 346 с.

112. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. Т. 1. Київ, 1998. 696 с.

113. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів. 1734–1775. Т. 2. Київ, 2000. 752 с.

114. Архів ранньомодерної Української держави. Серія «Документи Генерального військового суду та Генеральної військової канцелярії». Т. 1:

Документи колекції Олександра Лазаревського. Ч. 1 / Упоряд.: В. Брехуненко, І. Тарасенко. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2019. 432 с.

115. Бантыш-Каменский Н. Н. «Реестры греческим делам» московского архива Коллегии иностранных дел. РГАДА. – Фонд 52, оп. 1. [под ред. Б. Фонкича]. (Библиотека «Россия и Христианский Восток». Вып. 2). Москва: Индрик, 2001. 414 с.

116. Бодянский О. М. Акт Зографского монастыря на Афоне 980–981 года. Москва, 1873. [2], 10, [2] с.

117. Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватікану та унії (X – початок XVII ст.): Збірник документів і матеріалів / упоряд. і відп. ред. Є. А. Гринів; АН УРСР, Ін-т сусп. наук [та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1988. – 288 с.

118. Василий Великий. Жизнеописание и письма инокиням прп. Василия Пловчанского. Серпухов: Наследие православного востока, 2018. 420 с.

119. Виды монастырей и скитов Святой Афонской Горы по фотографическим снимкам. Санкт-Петербург: Тип. Траншеля, 1872. 156 с.

119а. Малороссийский скит св. Пророка Илии; Афон // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона / Под редакцией И. Е. Андреевского. Т. 1 (1): А–Алтай. Санкт-Петербург: Семеновская типо-литография, 1890. С. 582–583.

120. Викторов А. Собрание рукописей П. И. Севастьянова. Москва, 1881. [4], 120 с.

121. Вилинский С. Г. Послания старца Артемия (XVI века). Одесса: Экономическая типография, 1906. [2], 425, [1] с.

122. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Издание Академии наук СССР, 1953. Т. 1. 450 с.

123. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Издание Академии наук СССР, 1953. Т. 2. 464 с.

124. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Москва: Издание Академии наук СССР, 1953. Т. 3. 380 с.

125. Второе послание прп. Паисия Величковского игумену Феодосию // Преподобный Паисий Величковский. Житие и избранные творения. Серпухов: Наследие Православного Востока, 2014. С. 353–359.

126. Вышенский Иван. Сочинения / под ред. И. П. Еремина. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1955. 327 с.

127. Грецькі рукописи у зібраннях Києва: Каталог / НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Гарвардський ун-т; Дамбартон Оукс; Упоряд. Є. Чернухін. Київ; Вашингтон, 2000. 384 с.

128. Греческие рукописи Афона X–XVII вв.: Афонские грамоты XVII в. / Вступ. ст.: Б. Л. Фонкич // Древности монастырей Афона X–XVII вв. в России: Из музеев, библиотек, архивов Москвы и Подмосковья: Каталог выставки, 17 мая – 4 июля 2004 г. Москва, 2004. С. 124–154.

129. Греческо-русские связи сер. XVI – нач. XVIII в.: Греческие документы московских хранилищ: Каталог выставки / Сост.: Б. Л. Фонкич. Москва, 1991. 224 с.

130. [Григорович-Барский В.Г.] Пешеходца Василия Григоровича-Барскаго-Плаки-Албова, уроженца киевскаго монаха антиохийскаго, путешествие к Святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное. В 2 ч. Ч. 1–2. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук, 1793. 832 с.

131. Густынская летопись // ПСРЛ. Санкт-Петербург, 2003. Т. 40. 202 с.

132. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 1: (1648–1649). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій, 2012. 680 с.

133. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 2: (1650–1651). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій, 2013. 704 с.

134. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 3: (1652–1654). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій, 2014. 424 с.

135. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. / Упоряд. Ю. Мицик. Т. 4: (1655–1658). Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Канадський інститут українських студій, 2015. 540 с.

136. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / відп. ред. Ф. П. Шевченко, Упоряд. І. П. Крип'якевич; Акад. наук УРСР, Ін-т сусп. наук. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 738 с.

137. Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. Москва, издание Козельской Введенской Оптиной Пустыни, 1847. [2], XVI, 302, II, IV с.

138. Ігнатій з Любартова. Житіє и жизнь преподобного отца нашего Іова, и о скончаніи его, и о составленіи святаго обители Скитския, вкратце списано // Зоря Галицкая яко альбум на 1860 г. Львів, 1860. С. 225–230.

139. Ієромонах Ігнатій з Любарова. Житіє і жизнь преподобного отца нашего Іова // Великий Скит у Карпатах: у 3 т. Т. 1: Патерик Скитський. Синодик. Івано-Франківськ, 2013. С. 40–56.

140. Иван Вишенский. Сочинения / под ред. И. П. Еремина. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1955. 327 с.

141. Инок Фикара Афонский. Плач кающагося грешника. Покаянные молитвенные размышления на каждый день седмицы. Москва, 2008. 95 с.

142. Каталог рукописей, печатных книг и архивных материалов Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне / ред. Ієром. Макарий

(Макиенко), сост. мон. Ермолай (Чежия), Ж. Левшина. Серия: «Русский Афон». Т. 7. Ч. 4. Афон: Пантелеимонов монастырь, 2015. 543 с.

143. Каталог славяно-русских рукописей Афонского Свято-Пантелеимонова монастыря. Серия «Русский Афон XIX–XX веков». Т. 7. Ч. 1. Афон: Русский Пантелеимонов монастырь, 2013. 456 с.

144. Леонид (Кавелин), архим. Пелгримация или путешественник честного иеромонаха Ипполита Вишенского, постриженца святых страстотерпец Бориса и Глеба катедры архиепископии Чернеговской во святой град Иерусалим. Москва, 1876. 224 с.

145. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. Київ: Т-во «Знання» України, 1992. 192 с.

146. Маркович Я. А. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.). Часть 1. (1717–1725 гг.). Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. 348 с.

147. Монастыри и Скиты Святой Горы Афон в фотографиях из альбома великого князя Константина Константиновича Романова, 1867–1872. Москва, «Индрик», 2003. 160 с.

148. Києво-Печерський патерик / Вступ. текст, прим. Д. Абрамовича (Пам'ятки мови та письменства давньої України / Комісія українського письменства доби феодалізму та торговельного капіталізму Всеукр. АН; за ред. В. Перетца; т. 4). Київ: Всеукраїнська академія наук, 1931. 234 с.

149. Русский феодальный архив. Москва, 1987. Т. 3. 680 с.

150. Описание путешествия отца Игнатия в Царьград, Афонскую гору, Святую Землю и Египет. 1766–1776 гг. // Православный палестинский сборник. Санкт-Петербург, 1891. Т. XII. Вып. 36 (3). 52 с.

151. Палинодия. Сочинение Захарии Копыстенского 1621 года // Русская историческая библиотека, издаваемая археографической комиссией. Санкт-Петербург, 1878. Т. 4. 1204 с.

152. Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Т. 1–2. Киев, 1898. 414 с.

153. Парфений (Агеев), ин. Сказание о странствии и путешествии по России, Молдавии, Турции и Святой Земле: В 2 т. Т. 1. Москва, 2008. 423 с.
154. Пелгримация, или Путешественник честного иеромонаха Ипполита Вишенского // ЧОИДР. 1876. Кн.4. С. 200–362.
155. Первое послание иерею Димитрию // Преподобный Паисий Величковский. Житие и избранные творения. Серпухов: Наследие Православного Востока, 2014. С. 408–409.
156. Пешеходца Василия Григоровича-Барскаго-Плаки-Албова, уроженца киевскаго монаха антиохийскаго, путешествие к Святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723, и оконченное в 1747 году, им самим писанное. В 2 ч. Ч. 1–2. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии Наук, 1793. 1020 с.
157. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. 4: 1700–1712. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 980 с.
158. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. 6. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 882 с.
159. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. 7. Санкт-Петербург: Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. 800 с.
160. Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое. Т. 22. Санкт-Петербург, 1830. 920 с.
161. Полное собрание русских летописей. Т. 8. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1859. 680 с.
162. Полное собрание русских летописей. Т. 13. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1904. 220 с.
163. Посольская книга по связям России с Грецией: православными иерархами и монастырями 1588–1594 гг. / [Подготовка текста М. П. Лукичева, Н. М. Рогожина; Предисл. Н. М. Рогожина]. Москва: Ин-т истории АН СССР, 1988. 194 с.

164. Преподобный Исаак Сирин. Слова постнические. Нямецкий монастырь, 1812. 24 с.

165. Путешествие иеромонаха Ипполита Вишенского в Иерусалим, на Синай и Афон (1707–1709) / Под ред. И. Розанова // Палестинский православный сборник. Вып. 61. Санкт-Петербург, 1914. 196 с.

166. Путник, или Путешествие во Святую Землю Матронинского монастыря инока Серапиона 1749 года // Паломники-писатели петровского и послепетровского времени, или Путники во святой град Иерусалим. С объяснительными к тексту примечаниями архим. Леонида (Кавелина). Москва, 1874. 420 с.

167. Райков Б., Кожухаров С., Миклас Х., Кодов Х. Каталог на славянските ръкописи в библиотеката на Зографския манастир в Света Гора. София, 1994. 447 с.

168. Распросные речи иноземцев и русских, возвратившихся из плена, присланных из Разряда в патриарший дворцовый приказ для допросов. № 166 // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. Т. 2. Санкт-Петербург: Тип. бр. Пантелеевых, 1875. С. 600–694.

169. Свод византийских актовых свидетельств о Руси (византийские акты X–XIII вв.). Сост. М. Бибиков / *Byzantinorossica*. Т. III. 2-е изд. Москва: Издательский Дом «Языки славянской культуры», 2018. 304 с.

170. Свод документов Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне (до 1735 года). Каталог. Афон: Издание Пантелеимонова монастыря и Института истории Афона, 2018. 983 с.

171. Саввина книга: Древнеславянская рукопись XI, XI–XII и конца XIII века. Москва: Индрик, 1999. Часть I: Рукопись. Текст. Комментарии. 703 с.

172. Славянские рукописи афонских обителей / Сост. А. А. Турилов, Л. В. Мошкова, под ред. А.-Є. Тахиаоса. Фессалоники, 1999. 860 с.

173. Снимки с икон и других древностей Святой Горы Афонской, из собрания П. И. Севастьянова. Санкт-Петербург, 1859 (каталог, без иллюстраций). 90 с.

174. Советование о благочестии. 1621 // Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1845. Т. 1. С. 247–248.
175. Странствования Василя Григоровича-Барского по святым местам Востока с 1723 по 1747 г. Ч. 1–4. Санкт-Петербург, 1885–1887.
176. [Схимонах Митрофан]. Житие и подвиги блаженного отца нашего старца Паисия // Преподобный Паисий Величковский. Житие и избранные творения. Серпухов: Наследие Православного Востока, 2014. С. 200–212.
177. Тахиаос А.-Э. Славянские рукописи Свято-Пантелеимонова монастиря (Руссик) на Горе Афон / Пер. на рус. яз. Санкт-Петербург: Блиц, 2012. 200 с.
178. Указ императрицы Екатерины II о секуляризации монастырского землевладения, 26 февраля 1764 // Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое. Т. 16. № 12060.
179. Українська література XVII ст. / [під ред. В. С. Онищенка]. – Київ: Наукова думка, 1987. 348 с.
180. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори / [упор. О. В. Мишанич]. Київ: Наукова думка, 1983. 696 с.
181. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / Упоряд. І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Інститут історії України НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 1998. 383 с.
182. Універсали Івана Мазепи. 1687–1709 / Упоряд. І. Бутич. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; Наукове товариство імені Шевченка; Центральний державний історичний архів України, 2002. 780 с.
183. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. Київ; Львів: Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України; Наукове товариство імені Шевченка; Центральний державний історичний архів України, 2004. 1088 с.

184. Флоринский Т. Афонские акты и фотографические снимки с них в собраниях П. И. Севастьянова. Санкт-Петербург, 1880. 112 с.

185. Фонкич Б. Л. Греческо-русские культурные связи в XV–XVII вв. (Греческие рукописи в России). Москва: «Наука», 1977. 248 с.

186. Фонкич Б. Л. Греческие документы и рукописи, иконы и памятники прикладного искусства московских собраний: Каталог выставки. Москва, 1995. 103 с.

187. Фонкич Б. Л. Греческо-русские связи середины XVI – начала XVIII вв. Греческие документы московских хранилищ. Москва, 1991. 65 с. 31 рис.

188. Фонкич Б. Л., Поляков Ф. Б. Греческие рукописи Московской Синодальной библиотеки. Палеографические, кодикологические и библиографические дополнения к каталогу архимандрита Владимира (Филантропова). Москва: Синодальная библиотека, 1993. 240 с.

189. Фонкич Б. л. Греческие рукописи и документы в России в XIV – начале XVIII в. Москва: «Индрик», 2003. 512 с., илл.

190. Четыре сочинения афонского монаха Иоанна из Вишни // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 2. Санкт-Петербург, 1865. С. 205–270.

191. 1708, жовтня 30. — Гірки. Угода між керівництвом України і Карлом XII // Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. С. 176–177.

192. 1709, березня 27. Угода між королем Карлом XII та запорожцями (реконструкція за переказом Нордберга) // Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. С. 197.

193. 1709, травня 19. донесення О. Д. Меншикова Петру I про розгром Січі // Україна доби Івана Мазепи. 1708–1709 роки в документальних джерелах / Упоряд. С. Павленко. Київ: Мистецтво, 2019. С. 350.

194. Actes de l’Athos. III. Actes d’Esphigménou, publiés par le R. P. Louis Petit et W. Regel // Византийский временник. Приложение к XII тому. № 1. Санкт-Петербург, 1906. 36 с.

195. Actes de l'Athos. IV. Actes de Zographou, publiés par W. Regel, E. Kurtz et B. Korablev // Византийский временник. Приложение к XIII тому. № 1. Санкт-Петербург, 1907. 12 с.
196. Actes de l'Athos. V. Actes de Chilandar, publiés par le R. P. Louis Petit et B. Korablev // Византийский временник. Приложение к XIX тому. № 1. Санкт-Петербург, 1915. 15 с.
197. Actes de Lavra 897–1178, par G. Rouillard et P. Collomp. Archives de l'Athos. Vol. I. Paris, 1937.
198. Actes de Lavra (Archives de l'Athos 5). Ed. par Lemerle P., Guillou A., Svoronos N., coll., Papachryssanthou D. Vol. 1. Paris, 1970. 220 p.
199. Actes de Saint-Pantéléemôn (Archives de l'Athos. Tome XII). Ed. par P. Lemerle, G. Dagron et S. Çirkoviç. Paris: Lethielleux, 1982. Vol. de texte de 238 p., un album de LVI pl.
200. Actes du Prôtaton (Archives de l'Athos. Tome VII). Ed. par D. Papachryssanthou. Paris, 1975. Vol. de texte de 320 p., un album de XL pl.
201. Apofasis // Ekthesis, albo Krótkie zebranie spraw, które się działy na partykularnym, to jest pomiestnym synodzie w Brześciu Litewskim. W Krakowie, roku od stworzenia światá, 7104. A od wcielenia Páná nášzego Jezusá Christusá 1597. Str. 31–33.
202. Chernukhin Eug. The Copies of the Byzantine Acts from Mount Athos in the Collections of the Institute of Manuscripts of the V. I. Vernadsky National Library of Ukraine // Travaux et Mémoires. T. XXIII/2: Lire les Archives de l'Athos / Éd. par Olivier Delouis et Kostis Smyrlis. Paris, 2019. P. 553–576.
203. Cuviosul Paisie de la Neamț Velicikovski: Autobiografia și Viețile unui stareț, urmate de Așezăminte și alte texte. Ediția a II-a. Sibiu: Deisis, 2002. 420 p.
204. Dölger F. Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges, 115 Urkunden und 50 Urkundensiegel aus 10 Jahrhunderten. Munich (Münchner Verlag, bisher F. Bruckmann), 1948. 220 S.

205. Dölger F. Die Urkunden des Johannes-Prodromos-Klosters bei Serrai. Description matérielle: 1 vol. (52 p.). München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1935. 436 S.

206. Dölger F. Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon // Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Neue Folge. Heft 28, 1949. München, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, 1949. 127 S.

207. Kochowski W. Annalium Poloniae ad obitu Vladislai IV. Climacteres scriptore Vespasianc a Kochova Kochowski. Cracowiae, 1683. Cl.I. 120 S.

208. Méletii Smotryckyj discursus de missione in Graeciam, id est ad Montem Sanctum (Athos) / Monumenta Ucrainae Historica. Collegit mtropolita Andreas Šeptyckyj. T. II. Vol. (1624-1648). Romae, 1965. 228 p.

209. Memoriu [al călugărilor ruși, proprietari de Chilii și Colibe în Sf. Munte al Athonului către Guvernul Majestății Sale Domnului și Împăratului tuturor Rusiilor, unicului Protector natural al compatrioților săi în Turcia]. Арк. 13 зв. – 16 (колекція О. Маголи).

210. Răspunsul starețului Paisie către Atanasie Moldoveanul // Pelin, Valentina / Câdea, Virgil (ed.): Cuvinte și scrisori duhovnicești. Iași 2010. P. 52–53.

211. Viața cuviosul paisie de la Neamț. Iași: Trinitas, 1997. 120 p.

212. Αρχείο Πρωτάτου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων [Αθωνικά Σύμμεικτα 2] / Χ. Γάσπαρης. Αθήνα, 1991. σ. 321.

213. Αθωνικά Σύμμεικτα 1. Κατάλογοι Αρχείων. Α' Ιεράς Μονής Καρακάλλου, Β' Ιεράς Μονής Σίμωνος Πέτρας. Εκδ. Κρίτων Χρυσοχοΐδης, Πάρης Γουναρίδης, Δημήτρης Βαμβακάς. Αθηνά, 1985 (σ.153).

214. Αθωνικά Σύμμεικτα 2. Αρχείο Πρωτάτου, Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων. Εκδ. Χαράλαμπος Γάσπαρης. Αθηνά, 1991 (σ.321).

215. Αθωνικά Σύμμεικτα 3. Αρχείο Ιεράς Μονής Ξηροποτάμου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων. Εκδ. Πάρης Γουναρίδης. Αθηνά, 1993 (σ. 203).

216. Αθωνικά Σύμμεικτα 4. Ο Άθως στους 14ο -16ο αιώνες. Αθηνά, 1997 (σ. 202).
217. Αθωνικά Σύμμεικτα 5. Αρχείο της Ι. Μ. Παντοκράτορος. Επιτομές εγγράφων. Εκδ. Αντώνης Πάρδος. Αθηνά, 1998 (σ. 292).
218. Αθωνικά Σύμμεικτα 6. Η Διοίκηση του Αγίου Όρους (1600-1927). Σύντομη ιστορική επισκόπηση. Διονυσία Παπαχρυσάνθου. Αθηνά, 1999 (σ. 166).
219. Αθωνικά Σύμμεικτα 7. Ιερά Μονή Βατοπεδίου. Ιστορία και Τέχνη. Αθηνά, 1999 (σ. 254).
220. Αθωνικά Σύμμεικτα 8. Αρχείο της Ι. Μ. Σταυρονικήτα. Επιτομές εγγράφων, 1533-1800. Εκδ. Αντώνης Γιαννακόπουλος. Αθηνά, 2001 (σ. 224).
221. Αθωνικά Σύμμεικτα 9. Αρχείο της Ι. Μ. Χιλανδαρίου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων. Εκδ. Βασίλης Ι. Αναστασιάδης. Αθηνά, 2002 (σ. 488).
222. Αθωνικά Σύμμεικτα 10. Athos, La Sainte Montagne. Tradition et Renouveau dans l'Art. Επιμέλεια Έκδοσης Γιώργος Γαλάβαρης. Αθηνά, 2007 (σ. 179).
223. Αθωνικά Σύμμεικτα 11. Αρχείο της Ι. Μ. Εσφιγμένου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων. Εκδ. Ζήσης Μελισσάκης. Αθηνά, 2008 (σ. 200).
224. Αθωνικά Σύμμεικτα 12. Αρχείο της Ι. Μ. Αγίου Παύλου. Επιτομές εγγράφων, 1010-1800. Εκδ. Φωκίων Κοτζαγεώργης. Αθηνά, 2008 (σ. 215).
225. Αρχείο της Ι. Μ. Χιλανδαρίου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων [Αθωνικά Σύμμεικτα 9] / Εκδ. Βασίλης Ι. Αναστασιάδης. Αθηνά, 2002 (σ. 488).
226. Άρκάδιος Ίεροδιάκονος Βατοπαιδινός. Ίστορία τής Ίερᾶς Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπαιδίου / Ίωακείμ Άθ. Παπάγγελος. Ίκδοσις: Ίερὰ Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου Άγιον Όρος, 2017. Σ. 193 – 195.
227. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ Νίκος. Ίερὰ Μονή Δοχειαρίου. Κατάλογος τοῦ Αρχείου // Βυζαντινά Σύμμεικτα. Αθηνά, 1979. Τομ. 3. Σ. 229.
228. ΚΤΕΝΑÇ Χρ. Ο Πρώτος τοῦ αγίου όρους "Αθω καί ή μεγάλη μέση ή Σύναξις, ΕΕΒΣ 6, 1929. Σ. 280–302.

III. ЛІТЕРАТУРА

Монографії, брошури, статті

229. Августин (Никитин), архим. Афон и Русская Православная Церковь (обзор церковно-литературных связей). Ч. 1 // Богословские труды. Москва, 1997. № 33. С. 76–109.

230. Азария (Попцов), иеромонах. По поводу вопроса об Афонском монастыре святого Пантелеймона. Статьи «Любителя истины». Санкт-Петербург, 1874. 142 с.

231. Ангелов Б. Ст. Самуил Бакачич в южнославянских литературах // Труды Отдела древнерусской литературы. Ленинград: Наука. Ленингр. отделение, 1968. С. 293–299.

232. Апанович О. Розповіді про запорозьких козаків. Київ: Дніпро, 1991. 334 с.

233. Арш Г. Греческая эмиграция в России в кон. XVIII – нач. XIX в. // СЭ. 1969. № 3. С. 85–95.

234. Афанасий Пателар в Москве и на Украине // Греческие документы и рукописи, иконы и памятники прикладного искусства московских собраний. Москва, 1995. С. 24–29.

235. Афон. История и современность / Сост.: В. Н. Крупин. Москва: Вече, 2008. 343 с.

236. Афон // Православная энциклопедия. Т. 4. Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. С. 103–181.

237. Афон // Энциклопедический Словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона / Подъ редакціей профессора И. Е. Андреевскаго. Санкт-Петербург, 1891. Томъ IIА. С. 583.

238. Балушок В. Г. Особливості козацьких звичаїв та традицій // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. Т. 2. С. 18–26.

239. Балушок В. Г. Рання козацька етнокультура // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. Т. 2. С. 4–9.

240. Бачинська О., Серета О. Османсько-турецькі документи про задунайське козацтво напередодні та під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. Одеса, 2012. Вип. 7. С. 145–174.

241. Белградский мирный договор 1739 // Советская военная энциклопедия. Т. 1. Москва: Военное изд-во М-ва обороны СССР, 1976. С. 423–424.

242. Бибииков М. В. Русские монастыри на Афоне и в Святой земле в свете новых и малоизвестных источников // Русь – Святая Гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства. Международная научная конференция в рамках юбилейных торжеств, приуроченных к празднованию 1000-летия присутствия русских монахов на Святой Горе Афон. Москва, 2017. С. 17–40.

243. Білокінь С. І. Мгарський Лубенський Спасо-Преображенський монастир // Енциклопедія історії України у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла – Мі. С. 567.

244. Білокінь С. І., Мицик Ю. А. Ладинський (Підгірський) Свято-Покровський монастир // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкод.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла – Мі. С. 21.

245. Божков А., Василиев А. Художественото наследство на манастира Зограф. София: Наука и искусство, 1981. 326 с.

246. Борщак І. Л. Гетьман Пилип Орлик і Франція (Сторінки дипломатичної історії) // Український історичний журнал. 1991. № 8. С. 100–112.

247. Бояджиева Е. Банско и Атон: Мисията на хаджи Вълчо, брата на Паисий Хилендарски, на прага на Българското възраждане. София, 2002. 120 с.
248. Ващенко В. Скит Св. Пророка Ильи // Православный путь. 1961. С. 157–170.
249. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Т. 1. Нью-Йорк, 1955. 294 с.
- 249а. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Т. 2. Нью-Йорк, 1956. 398 с.
250. Возняк М. Історія української літератури. Львів, 1992. 820 с.
- 250а. Герд Л. А. Григорий V // Православная энциклопедия. Москва, 2006. Т. 12. С. 602–604.
251. Герд Л. Русский Афон 1878–1914 гг. Очерки церковно-политической истории. Москва: Индрик, 2010. 176 с.
252. Герд Л., Вах К. Переписка архимандрита Антонина Капустина и П. И. Севастьянова (1858–1862 годы) // Православный Палестинский сборник. 2017. Вып. 114. С. 64–113.
253. Герд Л. Евгений (Булгарис) // Православная энциклопедия. Москва: ЦНЦ «Православная энциклопедия», 2008. Т. 17. С. 68–72.
254. Голубев С. Т. Киевский митрополит Петр (Могила) и его сподвижники. Киев, 1883. Т. 1. 559 с.; 1898. Т. 2. 576 с.
255. Горский А. В. О сношениях Русской Церкви со святогорскими обителями до XVIII столетия // Прибавления к творениям святых отцов в русском переводе. 1848. Ч. 6. Кн. 1. С. 129–168.
256. Горянов Б.Т. Ф. И. Успенский и его значение в византиноведении // Византийский временник. 1947. Т. 1(26). С. 29–108.
257. Григорович В. И. Очерк путешествия по Европейской Турции. Москва, 1877. 181 с., 1 карта.
258. Григорович Н. И. Анатолий Мелес, епископ. Исторический очерк по новооткрытым бумагам // Русский архив. 1870. № 4–5 (8). С. 380–464.

259. Грушевський М. Ісайя Копинський // Грушевський М. Історія української літератури. Київ: Либідь, 1996. Т. 6, кн. 2. С. 132.
260. Грушевський М. С. Історія української літератури. Київ: Либідь, 1995. Т. 5. Кн. 2. 352 с.
261. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова та ін.). Т. IV (XIV–XVI вв.). Київ: Наукова думка, 1993. 544 с.
262. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова та ін.). Т. V (XIV–XVII віки). Київ: Наукова думка, 1994. 704 с.
263. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова та ін.). Т. VI (XIV–XVII віки). Київ: Наукова думка, 1995. 680 с.
264. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова та ін.). Т. VII (Козацькі часи до року 1625). Київ: Наукова думка, 1995. 628 с.
265. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П. С. Сохань (голова та ін.). Т. 8 (Роки 1626–1650). Київ: Наукова думка, 1995. 856 с.
266. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. Львів: Інститут Історії Церкви Львівської богословської академії, 2000. 442 с.
267. Гуменюк С. М. Біблійні та візантійські джерела як основа острозького філософського традиціоналізму // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2007. Вип. 31. С. 11–16.
268. Гуменюк С. М. Острозький традиціоналізм у контексті української духовності // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 1998. Вип. 19. С. 101–114.
269. Гуменюк С. М. Творчість Іова Желізо та її значення для становлення гомілетики у контексті вітчизняної ренесансної культури //

Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. 2011. Вип. 60. С. 16–19.

270. Гурбик А. О. Звичаєво-правова культура запорозького козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. Т. 2. С. 136–137.

271. Гуржій О. І. Гетьманщина // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2: Г – Д. С. 102–103.

272. Гуржій О. Олешківська Січ (1711–1728 рр.) // Козацькі січі (нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст.) / В. Смолій (відп. ред.), В. Щербак (наук. ред.), Т. Чухліб (упорядн.), О. Гуржій, В. Матях, А. Сокульський, В. Степанков; НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва. Київ; Запоріжжя, 1998. С. 132–148.

273. Дабижа А., кн. Малороссийская обитель на Афоне // Киевская Старина. Т. LX. 1893. С. 34–40.

274. Дерманский П. Ф., Пивоваренко Л. А. О связях Киево-Печерской Лавры с Болгарией // Духовная культура населения Украины с древнейших времен. Киев, 1991. С. 50–63.

275. Димитријевич С. М. Документа хилендарске архиве до XVIII века. Споменник Српске кр. академије, 1922. 228 с.

276. Дмитриевский А. А. Библиотеки рукописей на Синае и Афоне под пером профессор-палеографов В. Гардгаузена и С. Ламброса // Труды Киевской Духовной Академии. 1869, № 12. С. 40–56.

277. Дмитриевский А. А. Русские на Афоне. Санкт-Петербург: Тип. С. Добродеева, 1895. 422 с.

278. Дмитриевский А. Афонская иконопись и её характер. // Руководство для сельских пастырей. Киев, 1887. №15. С. 18–24.

279. Долотко В. Устав Манявського скиту Животворчого Хреста. Розвиток Уставу і його вплив на інші монастирі. Івано-Франківськ, 2005. С. 35–41.

280. Дуйчев И. Центры славяно-византийского общения и сотрудничества // Труды отдела древнерусской литературы АН СССР. Москва; Ленинград, 1963. Т. 19. С. 107–129.
281. Жарких М. І. Трахтемирівський монастир // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т – Я. С. 140.
282. Житецкий И. П. Лит. деятельность Иоанна Вишенского // Киевская старина. 1890. Т. 29. № 6. С. 494–532.
283. Жмакин Василий, свящ. Путешествие иеромонаха Аникиты (в мире князя С. А. Ширинского-Шихматова) по святым местам Востока в 1834-1836 годах // Христианское чтение, 1891, ч. 1, январь-февраль. С. 528–529.
284. Завадський О. Гетьман І. С. Мазепа як меценат і покровитель Церкви // Сторінки історії: збірник наукових праць. Вип. 33. 2012. С. 22–32.
285. Завьялов А. А. Вопрос о церковных имениях при императрице Екатерине II. Санкт-Петербург: Тип. А. П. Лопухина, 1900. 420 с.
286. Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кін. XVI – поч. XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. Київ, 1957. 88 с.
287. Здравомыслов К. Я. Мученическая кончина иеромонаха Константина Неаполитанского // Русский архив. 1894. Т. Ноябрь. С. 306–318.
288. Иванов И. А. Византийская и русская государственность в трудах академика Г. А. Острогорского // Христианское чтение. 2014. № 5. С. 62–81.
289. Иванов И. А. Творчество академика Г. А. Острогорского в эмиграции (библиографический очерк) // Вестник ИНЖЭКОНа. Серия: Экономика. 2008. № 4 (23). С. 218–226.
290. Иванов И. Русская византология в Европе и труды академика Г. А. Острогорского // Христианское чтение. 2010. № 1. С. 88–121.
291. Иванова О. В. Славяне и Византия в VII нач. IX в. (Славинии на территории Македонии, Фессалии и Эпира): Диссертация... кан. истор. наук. Москва, 1985. 246 л.

292. Иванова О. В. Формы политической организации славянского общества в центральной и южной частях Балканского полуострова в VII–VIII вв. // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. Москва, 1987. С. 56–65.

293. Иванова О. В., Литаврин Г. Г. Славяне и Византия // Раннефеодальные государства на Балканах в VI–VII вв. / отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва, 1985. С. 90–98.

294. Игнатий Газadini // Православная энциклопедия. Москва: ЦНЦ «Православная энциклопедия», 2009. Т. 21. С. 89–91.

295. Ильинский Г. Значение Афона в истории славянской письменности // Журнал министерства народного просвещения. Ч. XVIII. 1908. № 11, отд. 2. С. 1–41.

296. Историческое описание русского св. славного пророка Илии скита, что на Афоне. Москва, 1860. 52 с.

297. История Русов или Малой России. Москва: Университетская типография, 1846. 257, [4] с.

298. История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с древнейших времен до 1735 года. Серия: Русский Афон XIX–XX веков. Т. 4. Афон: Изд. Пантелеимонова монастыря, 2015. 320 с.

299. Ігнатенко Є. В. Ісихазм і грецький спів на українських і білоруських землях у другій половині XVI–XVII ст. // Науковий вісник НМАУ ім. Чайковського. Вип. 119, 2017. С. 149–169.

300. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів, 2002. 520 с.

301. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. Т. 2. 653 с.

302. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Кн. 1: Середина XV – кінець XVI століття / В. Ульяновський. Київ: Либідь, 1994. 252 с.

303. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Кн. 2: Середина XV – кінець XVI століття / В. Ульяновський. Київ: Либідь, 1994. 256 с.

304. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. Кн. 3: Кінець XVI – середина XIX століття / О. П. Крижанівський, С. М. Плохій. Київ: Либідь, 1994. 334 с.
305. К истории обителей Паисия Величковского // Киевская Старина. 1894. Т. XLV. С. 348–350.
306. Каждан А. П. Византийский монастырь XI – XII вв. как социальная группа // Византийский временник. Т. 31. 1971. С. 48–70.
307. Каптерев Н. Русская благотворительность монастырям Святой Горы Афонской в XVI, XVII и XVIII столетиях // ЧДОИР. 1882, январь – апрель. Ч. 1. С. 2–18.
308. Каптерев Н. Ф. Приезд бывшего Константинопольского Патриарха Афанасия Пателара в Москву в 1653 г. // ЧОЛДП. 1889. № 10. С. 358–385.
309. Капустин Антонин, архим. Заметки поклонника св. Горы // Труды Киевской духовной академии. 1860, кн. 1; 1861. № 2, II, 12; 1862. № 5–6; 1863. № 1, 4–5, 7.
310. Капустин Антонин, архим. О древних христианских надписях в Афинах. Санкт-Петербург, 1874. 84 с.
- 310а. Капустин Антонин, архим. Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю. // ЗООИД. Т. 6. Одесса, 1867. С. 445–473.
311. Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. Москва: Терра, 1992. Т. 1. 548 с.
312. Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. Москва: Терра, 1992. Т. 2. 480 с.
313. Києво-Могилянська академія в іменах: XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання / Упор. З. І. Хижняк. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. 733 с.
314. Ковачев М. Български ктитори в Света гора. София, 1943. 80 с.
315. Козаки за межами батьківщини // Історія козацтва. Держава – військо – битви / О. Гуржій, Т. Чухліб. Київ: Арій, 2012. С. 340–341.

316. Колосова В. П. Автограф Ивана Вишенского // Федоровские чт., 1978. Москва, 1981. С. 128–132.
317. Колосова В. П. Иван Вишенский и Павел Домжив-Люткович // Федоровские чт., 1979. Москва, 1982. С. 24–34.
318. Кондаков Н. П. Памятники христианского искусства на Афоне. Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1902. [4], II. 312 с.: ил.; 49 л. ил.
319. Кондратович Ф. Задунайская сечь: по местным воспоминаниям и рассказам // Киевская старина. 1883. № 1. С. 27–66; № 2. С. 269–300; № 4. С. 728–773.
320. Кондратюк А. Відображення деяких особливостей афонської богослужбової практики в стінопису київської церкви Спаса на Берестові 40-х років XVII ст. // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 5–6. Киев; Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. С. 147–152.
321. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Ростов-на-Дону, 1998. Т. 2. 813 с.
322. Костомаров Н.И. Собрание сочинений. Санкт-Петербург, 1904. Кн. 4. Т. IX–X. 739, [7] с.
323. Кочетов Д. Б. Русско-афонские связи в XVIII–XIX вв. // Православная энциклопедия. Т. 4. Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. С. 159.
324. Краткая историческая записка о монастыре Русском св. Великомученика Пантелеймона, находящемся на Св. Афонской горе // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Москва, 1846. № 4, Т. IV. С. 11.
325. Крупницький Б. Шведсько-українські союзні договори 1708–1709 рр. як історичне джерело // Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років / Упоряд. О. Ковалевська. Київ: Темпора, 2011. С. 30–36.

326. Крутова М. С. Зографские фрагменты писем из казачьего скита третьей четверти XVIII века // Румянцевские чтения – 2018: библиотеки и музеи как культурные и научные центры: историческая ретроспектива и взгляд в будущее: к 190-летию со времени основания Румянцевского музея. Ч. 2. Материалы Междунар. науч.-практ. конф. (24—25 апр. 2018): [в 3 ч.] / Российская гос. б-ка, Библ. Ассамблея Евразии. Москва: Пашков дом, 2018. С. 70–73.

327. Крутова М. С. Рукописные материалы о преподобном Паисии (Величковском) в Отделе рукописей Российской государственной библиотеки // Преподобне отче Паисие, добротолубия подвижнице. Сборник материалов научных чтений, прошедших 26 ноября 2017 года. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское подворье Введенского мужского монастыря Оптиная пустынь, 2018. С. 20–34.

328. Крымский А. Е. Иоанн Вышенский, его жизнь и сочинения: (Рец. на: Франко І. Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895) // Киевская старина. 1895. Т. 50. № 9. С. 211–247; Т. 51. № 10. С. 1–47 (отд. отт.: К., 1895).

329. Кузенков П. В. Святая Гора Афон в русско-византийских отношениях IX–XV вв. // Русь – Святая Гора Афон: тысяча лет духовного и культурного единства. Международная научная конференция в рамках юбилейных торжеств, приуроченных к празднованию 1000-летия присутствия русских монахов на Святой Горе Афон. Москва, 2017. С. 41–54.

330. Кузьмук О. С. «Козацьке благочестя»: Військо Запорозьке Низове і київські чоловічі монастирі в XVII–XVIII ст.: Еволюція взаємовідносин. – Київ: Видавничий дім «Стилос», 2006. 228 с.

331. Кузьмук О. С. Православна традиція Війська Запорозького // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2011. Т. 2. С. 75–77.

332. Кулеш П. А. Отпадение Малороссии от Польши. Москва, 1888. Т. 1. 283 с.

333. Кулиш П. А. История воссоединения Руси. Санкт-Петербург, 1874. Т. 1, [4], III, III, 363 с.
334. Кулиш П. Записки о Южной Руси. Санкт-Петербург, 1856. Т. 1, [XXVI], 322 с.
335. Кушпет В. Старцівство: мандрівні співці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.). Київ: Темпора, 2007. 592 с.
336. Ластовський В. В. Історія православної церкви в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст.: історіографічні аспекти. Київ: Логос, 2006. 278 с.
337. Ластовський В. В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII – у XVIII ст. в історії та історіографії. Монографія. Київ: Фенікс: НКПКЗ, 2008. 496 с.
338. Ластовський В. В. Погляд з Польщі: держава і Православна Церква на українських землях в XVII–XVIII століттях у відображенні в польських історичних дослідженнях // VIII Міждисциплінарні гуманітарні читання. – Київ, 2019. С. 18–20.
339. Ластовський В. В. Трахтемирівський монастир і козацтво: політичний міф початку XVII ст. // Переяславський літопис: Збірник наукових статей. Вип. 14. Переяслав-Хмельницький: ПХДПУ, 2018. С. 5–11.
340. Ластовський В. В. Трахтемирівський та Зарубський монастирі: питання часу функціонування та статусу // Церква-наука-суспільство: питання взаємодії. Київ, 2017. С. 28–29.
341. Ластовський В. В. Чернецтво Юрія Хмельницького // Генеза. 2006, №1 (11). С. 64–76.
342. Леонид (Кавелин), архим. Историческое обозрение афонских славянских обителей: болгарской – Зографа, русской – Русика, сербской – Хилендаря и отношений их к царствам Болгарскому, Русскому и Сербскому, – от основания сих обителей до текущего столетия. – Одесса, 1867, 368 с.
343. Леонид (Кавелин), архим. Краткий очерк жизни и трудов в Бозе почившего настоятеля Русского Ильинского скита, что на св. Афонской горе, архим. Паисия // Душеполезное чтение. 1872. Т. 1. Кн. 4. С. 389–401.

344. Леонид (Кавелин), архим. Русский монастырь святого Пантелеймона Русик // Херсонские епархиальные ведомости. Одесса, 1867. № 6. С. 561–573.
345. Леонид (Кавелин), архим. Славяно-сербские книгохранилища на Святой Афонской Горе в монастырях Хиландаре и Святого Павла. Москва, 1875. 222 с.
346. Лиман І. Церковний устрій Запорозьких Вольностей (1734–1775). Запоріжжя, 1998. 168 с.
347. Лыман И. И. Запорожский иерей Анатолий Мелес // Культурная жизнь юга России. 2003. № 1. С. 30–42.
348. Лимонарь святого монастыря Пантократор. Афон: Изд-во Пантократорского монастыря, 2018. 120 с.
349. Литаврин Г. Г. Болгария и Византия в XI–XII вв. Москва, 1960. 475 с.
- 349а. Литаврин Г. Г. Византийское общество и государство в X–XI вв. Москва, 1977. 312 с.
350. Литаврин Г. Г. Особенности развития самосознания болгарской народности со второй четверти X в. до конца XIV в. // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма / Г. Г. Литаврин, Вяч. Вс. Иванов. М., 1989. С. 36–69.
351. Лихачев Д. С. Русское Предвозрождение в истории мировой культуры // Прошлое – будущему. Ленинград: Наука, 1985. С. 311–324.
352. Лихачёв. Д. С. Развитие русской литературы X–XVII веков. Эпохи и стили // Избранные работы в 3-х томах. Т.1. Ленинград: Наука, 1973. 256 с.
353. Логвиненко С. В. Свобода волі і система цінностей в «Алфавіті духовному» Ісайї Копинського // Проблеми філософії: Міжвідомчий науковий збірник. Київ: Либідь, 1992. Вып. 94. С. 60–72.
354. Лопарев Х. М. Краткий отчет о поездке на Афон летом 1896 г. // Сообщения Императорского Православного Палестинского общества. 1897, февраль. С. 25.

355. Луняк Є. М. Перебування Юрія Хмельницького у турецькому полоні за свідченнями французького дипломата де ла Круа // Січеславський альманах. 2011. № 6. С. 5–16.
356. Лурье В. М. Русское православие между Киевом и Москвой. Очерк истории русской православной традиции между XV и XX веками. Москва: Три квадрата, 2010. 296 с.
357. Маевский В. А. Афон и его судьба. Москва, 2009. 326 с.
358. Макаревский Феодосий, еп. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии: церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. Екатеринослав, 1880. 1080 с.
359. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. Санкт-Петербург, 1857. Т. 1. 322 с.
360. Макарий (Булгаков), митр. История Русской Церкви. Москва: Изд. Преображенского Валаамского монастыря, 1996. Т. 6. 591 с.
361. Максимов Е. К вопросу о колонизационном значении монастырей в Слободской Украине // Киевская Старина. 1887. Т. XIX. С. 93–108.
362. Максимович К. А., Турилов А. А. Афон и Россия. Русские иноки на Афоне в XI–XVII вв. // Православная энциклопедия. Москва, 2002. Т. 4. С. 103–181.
363. Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель Святого Кирила. Київ: Либідь, 2005. 352 с.
364. Марченко А. Н. Становление и эволюция славянских монастырей на Святой Горе Афон в X–XII вв. Пермь, 1999. 235 с.
365. Мейендорф И. Ф. О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV веке // ТОДРЛ. Т. 29. 1974. С. 291–305.
366. Мейендорф И., прот. Византия и Московская Русь: Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке. Paris: YMCA-PRESS, 1990. 442 с.

367. Мейендорф Иоанн, прот. Жизнь и труды святителя Григория Паламы: введение в изучение. Санкт-Петербург, 1997. 863 с.
368. Мерлини М. Неизвестный Афон. Рождение и история Бенедиктинского монастыря. Москва: Индрик, 2016. 182 с.
369. Мердзимекис Н. Связи Афонского монастыря Зографа с царской Россией // Россия – Афон: тысячелетие духовного единства. Материалы междунар. науч.-богосл. конф. Москва, 1–4 окт. 2006. Москва, 2008. С. 246–264.
370. Мискевка В., Маринеску Ф. Роксандра Хмельницкая (дочь Василия Лупу) и ее завещание от 15 января 1667 г. // *Factorul feminin în istorie: culegere de studii și documente*. Chișinău: 2012. P. 197–214.
371. Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель православної церкви // Іван Мазепа: до 370-річчя від дня народження гетьмана України, мецената. Збірник матеріалів. Чернігів, 2009. С. 114–118.
372. Мицик Ю. За віру православно. Київ: Видавничий дім «Слово», 2009. 416 с.
373. Мицик Ю. Іван Сірко. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. 160 с.
374. Мицик Ю., прот. Реформа оновлює церкву, а не ліквідує її шляхом унії // Православний Оглядач. Мережевий ресурс. URL: http://pravoslavnews.com.ua/articles/yiuruj_myucyk_intervju/ [дата звернення: 09.09.2013];
375. Мицик Ю., Хинчевська-Геннель Т. Люблінська унія 1569 // *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла – Мі. С. 380–384.*
376. Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. Київ, 1990. 130 с.
377. Монахологии русских обителей на Афоне. Серия: Русский Афон XIX–XX вв. Т. 3. Афон: Изд. Пантелеимонова монастыря, 2016. 456 с.

378. Мошин В. Зографские практики // Сборник в памет на проф. П. Ников. София, 1939. С. 131–154.

378а. Мошин В. Светогорски протат // Старине. Загреб, 1951. № 43. С. 23–52.

379. Мошин В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в X–XII вв. // *Byzantinoslavica*. 1950. Vol. IX; 1951. Vol. XI.

380. Мошин В.А. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // Из истории русской культуры / сост. А. Ф. Литвина, Ф. Б. Успенский. Москва, 2002. Т. II. Кн. 1. Киевская и Московская Русь. С. 315–316.

381. Мошин В., Пурковић М. Хиландарски игумени среднег веку. Београд, 1940. 142 с.

382. Муравьев А. Н. Новый русский скит Св. Апостола Андрея Первозванного на Афоне. Санкт-Петербург, 1852. 623 с.

383. Муравьев А. Н. Письма с Востока в 1849–1850 годах. Ч. 1. Санкт-Петербург, 1851. 462 с.

384. Муравьев А. Н. Сношения России с Востоком по делам церковным. Санкт-Петербург: Тип. III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1858. 367 с.

385. Мухин В. С., Турилов А. А. Афон // Православная энциклопедия. Т. 4. Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. С. 103–181.

386. На Афоне по местам подвижничества прп. Паисия Величковского проведена научная экспедиция // afon.org.ua – сайт Международного института афонского наследия. Сетевой ресурс. URL: <https://afon.org.ua/novosti/na-afone-po-mestam-podvizhnichestva-prp-paisiya-velichkovskogo-provedena-nauchnaya-ekspeditsiya.html> [дата обращения: 03.11.2017]

387. Наливайко Д. С. Козацька християнська республіка (Запорозька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках). Київ: Дніпро, 1992. 493, [2] с.

388. Наумов Е. П. Господствующий класс и государственная власть в Сербии XIII–XV вв. Москва: Наука, 1975. 336 с.

389. Наумов Е. П. Процессы развития этнического самосознания в Сербии и Боснии в XII–XIV вв. // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма / Отв. ред.: Г. Г. Литаврин, Вяч. Вс. Иванов. Москва, 1989. С. 34–44.

390. Нічик В. М. Реформаційні й гуманістичні ідеї в братських школах // Нічик В. М., Литвинов В. Д., Стратій Я. М. Гуманістичні і реформаційні ідеї на Україні. Київ, 1991. С. 20–31.

391. Никольский А. И. Описание рукописей, хранящихся в Архиве Святейшего Правительствующего Синода. Санкт-Петербург, 1910. Т. 2. Вып. 2. 650 с.

392. Нихоритис К. Филарет Ватопедский и его переводческая деятельность // «Россия – Афон: тысячелетие духовного единства». Сборник материалов международной научно-богословской конференции (Москва. 1–4 октября 2006 г.). Москва: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2008. С. 245–250.

393. О посещении Русика Царственными Особами и другими замечательными лицами // Русский монастырь св. великомученика и целителя Пантелеимона на святой горе Афонской. Изд. 7-е. Москва, 1886. С. 362–380.

394. Огієнко І. Життєписи великих українців. Київ: Либідь, 1999. 672 с. – (Літературні пам'ятки України).

395. Огієнко І. Паїсій Величковський // Огієнко І. Життєписи великих українців. Київ: Либідь, 1999. С. 158–224.

396. Огієнко І. Українська Церква. Нариси з історії Української православної церкви. У 2 т.: Т. 1–2. Київ: Україна, 1993. 284 с.

397. Огієнко І. Українське монашество. Київ: Наша культура і наука, 2002. 396 с.
398. Огієнко І. Український Запорозький скит на Афоні // Огієнко І. Життєписи великихукраїнців. Київ: Либідь, 1999. С. 225–239.
399. Оляничин Д. До стосунків гетьмана Б. Хмельницького з Єрусалимським патріархом Паїсієм у 1648–1649 рр. // Богословський вісник. Ч. 2. 1948. С. 51–53.
400. Остапчук Е. «Та книга Нового Завета, от Святыя Горы Афонския, в дар принесенная»: о единственном старопечатном Евангелии апракос полном (Киев, 1707) // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. мон. на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г. Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 30–310.
401. Острогорский Г. А. История византийского государства / Перевод с немецкого М. В. Грацианского под ред. П. В. Кузенкова. Москва, 2011. 895 с.
402. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. 512 с.
403. Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. Київ: Києво-Могилянська академія, 2005. 300, [2] с.
404. Павлікянов К. История на българския светогорски манастир Зограф от 980 до 1804 г.: Свидетелствата на 27 неизвестни док-та. София, 2005. 280 с.
405. Павлікянов К. Афонский Зографский Скит «Черный Выр» и его казацкое братство – тексты архивных свидетельств (1747-1908 г.) // Києво-Печерська Лавра – Афон – Єрусалим: єдність крізь століття. Збірник матеріалів міжнародної конференції, Київ, 20–21 липня 2018 р. (готується до друку).
406. Пархомович И. Краткий очерк жизни и деятельности высокопр. Гавриила Банулеско-Бодони, экзарха Св. Синода, митрополита Кишиневского и Хотинского. Кишинев, 1910. 468 с.

407. Пасхалидис С. Святой монастырь Пантократор. Путеводитель паломника. Афон: Изд-во Пантократорского монастыря, 2017. 228 с.
408. Пахомов П. Афон и Русский монастырь накануне и в период греческой революции 1821 года // История Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне с 1735 до 1912 года. Серия «Русский Афон XIX–XX вв.». Т. 5. Афон: Пантелеимонов монастырь, 2015. С. 140–168.
409. Пашук А. І. Іван Вишенський – мислитель і борець. Львів, 1990. 176 с.
410. Пашук А. І. Суспільний ідеал І. Вишенського // Від Вишенського до Сковороди. Київ, 1972. С. 8–24.
411. Пінчук С. П. Іван Вишенський: Життя і творчість. Київ: Вища школа, 1968. 150 с.
412. Пелешенко Ю. В. Дещо про традиції у творчості Івана Вишенського // Українське літературне бароко. Київ, 1987. С. 131–143.
413. Пелешенко Ю. Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. Київ: Фоліант, 2004. 422 с.
414. Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.: сб. по рус. языку и словесности. Т. 1, Вып. 1. Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1928. 234 с.
415. Петров Н. Греческий Екатерининский монастырь в Киеве // Труды Киевской духовной академии. 1896. № 1. С. 98–126.
416. Питателева Е. В. Поствизантийские реминисценции в орнаментике лаврской церкви Спаса на Берестове // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия русских монахов на Святой Горе. Киев, 21–23 мая 2015 г. Свято-Пантелеимонов монастырь на Афоне, 2016. С. 73–381.
417. Плигузов А. И. Polemika в Русской Церкви первой трети XVI столетия. Москва: «Индрик», 2002. 420 с.

418. Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI–XVII вв. Киев: Выща школа, 1989. 223 с.

419. Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ: Критика, 2006. 494 с.

420. Плохий С. Священне право повстання: Берестейська унія і релігійна легітимізація Хмельниччини // Держава, суспільство і церква в Україні у XVII ст. Матеріали других Берестейських читань. Львів, 1996. С. 10–14.

421. Порфирий, епископ Чигиринский [Успенский]. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты архимандрита, ныне епископа, Порфирия Успенского в 1845 году. Ч. 1, Д. 1–2. Киев: тип. В. Л. Фронцкевича, 1877. 736 с.

422. [Порфирий Успенский, еп.] Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты архимандрита, ныне епископа Порфирия Успенского. Ч. II. Киев, 1877. 894 с.

423. Порфирий (Успенский К. А.), архим. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты в 1846 году: духовно-просветительское издание, Ч. 2. Отделение 2. Москва: Тип. И. Ефимова, 1880. 314 с.

424. Порфирий (Успенский), архим. Указатель актов, хранящихся в обителях Святой Горы Афонской. Санкт-Петербург, 1847. 321 с.

425. Порфирий (Успенский), архим. Описание монастырей афонских в 1845–1846 гг. Санкт-Петербург, 1848. 420 с.

426. Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский. Первое путешествие в Афонские монастыри и скиты. Ч. 2, от. 2. Москва: Тип. И. Ефимова, 1880. 560 с.

427. Порфирий (Успенский), еп. Восток христианский. Второе путешествие по Св. горе Афонской в годах 1858, 1859 и 1861 и описание скитов афонских. Москва, 1880. 961 с.

428. Порфирий Успенский, архим. История Афона 1. Судьба его с 911 по 1841 г. Отделение 2: монография, Ч. 3. Афон монашеский. Санкт-Петербург: Тип. Имп. Акад. наук, 1892. 1145 с.

429. Порфирий (Успенский), еп. История Афона. Москва, 2007. Т. 1. 1020 с.
430. Преображенский А. Ф. Патриарх Григорий V и греческое восстание // ПС. 1906. Март. С. 340–369.
431. Приселков М. Афон в начальной истории Киево-Печерского монастыря // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. СПб., 1912. Т. 17, кн. 3. С. 186–197.
432. Прокоп'юк О. Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.). Київ: Фенікс, 2008. 295 с.
433. Прохоров Г. М. Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе XIV в. // Труды отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР. Институт русской литературы; Отв. ред. Д. С. Лихачев. Ленинград: Наука, 1968. С. 68–108.
434. Прохоров Г. М. Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Ленинград: Наука, 1978. 238 с.
435. Приезд в Москву Павловского Афонского монастыря архимандрита Исаии в 1688 году (сост.: Каптерев Н. Ф.) // Прибавления к Творениям св. Отцов 1889 г., Ч. 44. Кн. 3. С. 260–320.
436. Путеводитель по св. Афонской Горе и указатель ее святынь и прочих достопамятностей, с 29-ю видами монастырей и скитов, и картою Афона. Изд. 7-е Афонского Русского Пантелеимонова монастыря. Москва, 1895. 124 с.
437. Путеводитель по Св. Горе Афонской. В память 300-летия царствования дома Романовых / сост. А. А. Павловский. Издание Братства Русских обителей на Афоне, 1913. 131 с.
438. Регель В. Хрисовулы афонского монастыря Ватопед. Санкт-Петербург, 1898. 224 с.
439. Радойчић Ђ. Стари српски писци руске народности од краја XV до краја XVII века // Годишњак Филозофског факултета у Новому Саду. 1960. № 5. С. 190–205.

440. Романенко Е. В., Турилов А. А. Русско-афонские связи в XI–XVII вв. // Православная энциклопедия. Т. 4. Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 2002. С. 140–150.
441. Рудницький Ю. Ієремія Вишневецький. Спроба реабілітації. Львів: Піраміда, 2008. 299 с.
442. Русский общежительный скит св. прор. Ильи на Св. Афонской Горе. Одесса, 1889, 1896, 1913, 1914.
443. Русский общежительный скит святого Пророка Илии на Афонской Горе. Одесса: издание Ильинского скита – «Славянская типография», 1883. 421 с.
444. Рябінін-Скляревський О. З життя Задунайської Січі // Невичерпні джерела пам'яті: Зб. наук. статей, матеріалів і републікацій. Т. II: Задунайська Січ. Одеса, 1998. С. 305–321.
445. Сава Хиландарац, мон. Света Гора / прев. Б. Димића. Београд, 1898. 220 с.
446. Свята Гора Афон і українська культура. Збірник / Упоряд. І. Ісіченко. Харків: Акта, 2003. 120 с.
447. Сергей (Веснин), иеросхим. Письма святогорца к друзьям своим о Святой Горе Афонской. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. К. Фишера, 1850. 456 с.
448. Сергей (Веснин), иеросхим. Письма Святогорца к друзьям своим о Святой Горе Афонской. Санкт-Петербург, 1850. Т. II. 380 с.
449. Синицына Н. В. Сказания о преподобном Максиме Греке (XVI–XVII вв.) / Православный Свято-Тихоновский гуманитарный ун-т, Ин-т российской истории РАН. Москва: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного ун-та; «Наука» РАН, 2006. 109 с.
450. Скальковский А. А. Филипп Орлик и запорожцы // Киевская старина. 1882. № 4. С. 108–118.
451. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ, 1994. 680 с.

452. Скарпа М. Славянские переводы аскетико-монашеских сборников в XIV в.: между Болгарией и Святой Горой // Афон и славянский мир. Сб. III. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. монахов на Святой Горе (Киев, 21–23 мая 2015 г.). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. 453 с.

453. Сметанина С. И. Записи XVI–XVII вв. на рукописях собрания Е. Е. Егорова // АЕ за 1963 год. Москва, 1964. С. 360–382.

454. Смолич И. К. Св. гора Афон (к тысячелетнему участию ее в жизни Православной Церкви) // Вестник РХСД. 1963. № 70–71 (III–IV). С. 29–43.

455. Смолич И.К. История Русской Церкви. Приложение. Смолич И.К. Русское Монашество: Возникновение. Развитие. Сущность (988–1917). Москва: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», 1997. С. 980–1002.

456. Смолій В. Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2009. 448 с.

457. Снегаров И. Культурни и политически връзки между България и Русия през XVI–XVIII в. София, 1953. 368 с.

458. Соловьев А., прот. Старчество по учению святых отцов и аскетов. Москва: Изд. Троице-Сергиевой лавры, 2009. 167 с.

459. Соболевский А. И. Библиографические заметки // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. XIV, 2. 1900. С. 3–18.

460. Соколов И. Состояние монашества в Византийской церкви с половины IX до начала XIII века. Казань, 1894. [2], 536, XX, XII с.

461. Соловьев А. В. История русского монашества на Афоне // Записки Русского научного института в Белграде. Вып. 7. Белград, 1932. С. 137–156.

462. Соловьев С. М. О некоторых рукописях и редких печатных сочинениях XVI и XVII вв., относящихся к истории Малороссии // Библиогр. зап. 1858. № 9. С. 276–278.

463. Стадницкий А. Гавриил Банулеско-Бодони, экзарх Молдавлахийский и митр. Кишиневский. Кишинев, 1894. 380 с.

464. Станіславський В. В. Російсько-турецька війна 1710–1711 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2012. Т. 9. С. 301–303.

465. Старцы о. Паисий Величковский и о. Макарий Оптинский и их литературно-аскетическая деятельность // Отечественные подвижники благочестия. Изд. Введенской Оптиной Пустыни, 1996. Сентябрь. С. 463–466.

466. Стурдза А. С. Евгений Булгарис и Никифор Феотокис, предтечи умственного и полит. пробуждения греков / Пер.: М. Л. Магницкий // Москвитянин. 1844. № 2. С. 337–367.

467. Сумцов Н. Ф. Иоанн Вышенский: (Южнорус. полемист XVII в.) // Киевская старина. 1885. Т. 11. № 4. С. 649–677 (отд. отт.: Киев, 1885).

468. Сухих Л. А. Анатолій Мелес. Прагнення Запорозької Січі до церковної автономії // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 1999. Вип. VIII. С. 274–280.

469. Схимонах Макарий // Русский Афонский Отечник XIX–XX веков. Серия «Русский Афон XIX–XX вв.». Т. 1. Афон: Пантелеимонов монастырь, 2012. С. 180.

470. Тахиаос А.-Э. Начало духовных связей Руси с Афоном: тысяча лет // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 3–4. Киев; Чернигов: Издание Международного института афонского наследия в Украине, 2016. С. 10–19.

471. Тахиаос А.-Э. Предварительный список полной библиографии о св. Паисии Величковском // Cyrillomethodianum, 1993–1994, № 17–18. С. 212–227.

472. Темчин С. Ю. Афоно-сербский оригинал супрасльского рукописного комплекта служебных Миней середины XVI века и его дальнейшая судьба // Афон и славянский мир. Материалы междун. науч. конференции, посвящен. 1000-летию рус. мон. на Афоне (Белград, 16–18 мая 2013 г.). Сб. 1. Афон: Изд. Пантелеимонова монастыря, 2014. С. 184 – 192.

473. Тимошенко Л. В. Берестейська унія 1596 р. Дрогобич: Коло, 2004. 197 с.
474. Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. Київ, 1924. 546 с.
475. Ткачук В. Афониты в Киеве во второй половине XVIII века // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 1–2. Киев; Чернигов: Издание Международного института афонского наследия в Украине, 2015. С. 121–130.
- 475а. Ткачук В. Духовные связи Нежина и Святой Горы Афон в XVIII веке // Русь – Святая Гора Афон: Тысяча лет духовного и культурного единства. Материалы Международной научной конференции в рамках юбилейных торжеств, приуроченных к 1000-летию присутствия рус. мон. на Афоне, 21–23 сентября 2016 г. Москва, 2017. С. 462–471.
476. Турилов А. А. Антоний Супрасльський // Православная энциклопедия. Т. 2. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия», 2001. С. 680.
477. Турилов А. А., Чешмеджиев Д., Масиел Санчес Л. К. Зограф, болгарский монастырь на Афоне // Православная энциклопедия. 2009. Т. 20. С. 301–313.
478. Турилов А. Межславянские культурные связи эпохи Средневековья и источниковедение истории и культуры славян. Этюды и характеристики. Москва: Знак, 2012. 808 с.
479. Укладення договору в Гірках // Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017. С. 113–132.
480. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. 568 с.
481. Уляновський В. Князь Василь-Константин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ: Простір, 2012. 1370 с.
482. Успенский Л. А. Исихазм и гуманизм – палеологовский расцвет // Успенский Л. А. Богословие иконы Православной Церкви. Переславль:

Издательство братства во имя святого князя Александра Невского. 1997. С. 130–280.

483. Уханова Е. В. К вопросу о древнейшем славянском богослужении на Афоне: Исчезнувший древнерусский список Студийского устава последней четверти XII в. // Византийский временник. 2007. Т. 66 (91). С. 235–245.

484. Федорів Ю. На Чернечій горі Атос. Записки паломника. Торонто: Єпарх. Управа ЛУКЖ, 1960. 128 с.

485. Феннел Н., Троицкий П., Талалай М. Ильинский скит на Афоне. Москва: Индрик, 2011. 320 с.

486. Феодосий (Макаревский), еп. Самарский Пустынно-Николаевский монастырь Екатеринославской епархии. Екатеринославль, 1873. 148 с.

487. Флоровский Г., прот. Пути русского богословия. Париж, 1983. 600 с.

488. Флоря Б. Н. Брестская уния // Православная энциклопедия. Т. 6. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2003. С. 238–242.

489. Флоря Б. Н. Исследования по истории церкви: Древнерусское и славянское Средневековье. Москва: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2007. 528 с.

490. Фонкич Б. Материалы для истории греческих средневековых библиотек. Библиотека Иверского монастыря на Афоне в конце XV – начале XVI вв. // Палестинский сборник. Вып. 23/ 86. 1971. С. 26–27.

491. Фонкич Б. Из истории греческо-украинско-русских культурных связей в первой половине XVII в. // Византийский Временник. 1991. Т. 52 (77). С. 141–147.

492. Фонкич Б. Греческие грамоты советских хранилищ // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. Москва, 1974. С. 242–260.

493. Фотић А. Света Гора и Хиландар у Османском царству, XV–XVII в. Београд, 2000. 498 с.

494. Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Зібрання творів у 50-и томах. Т. 30. Київ: Наукова думка, 1981. С. 178–184.
495. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 28. 439 с.
496. Франко І. Зібрання творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 27. 463 с.
497. Харишин М., Мордвінцев В. Російське самодержавство та Київська митрополича кафедра. Київ, 1999. 331 с.
498. Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914. Т. I. XXIV, 878 с.
499. Хвостова К. В. Византийская цивилизация как историческая парадигма. Санкт-Петербург: Алтейя, 2009. 207 с.
500. Хижняк З.І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 181 с.
501. Хроненко І. В. Афонские древности в тематике докладов на Всероссийских археологических съездах (1869–1911 г.) // Труды Киевской духовной академии. 2016. № 25. С. 110–115.
502. Хроненко І. В. Пілігримство на Афон в духовно-літературній спадщині українського народу до XVIII ст. // Могилянські читання. Збірник наук. праць. Київ, 2015. С. 105–109;
503. Ченцова В. Г. Дионисий Ивирит и русско-молдавские переговоры 1656 г. // Чтения памяти профессора Н. П. Каптерева (Москва, 15–16 октября 2003). Материалы. Москва: ИВИ РАН, 2003. С. 58–62.
504. Ченцова В. Г. Источники фонда «Сношения России с Грецией» РГАДА по истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточное Европе в 50-е гг. XVII в. // Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е гг. XVII в. Москва: Инслав. РАН, 2000. С. 151–180.
505. Ченцова В. Г. Монахи из Зографа в Киеве и Москве в 20-е – 30-е гг. XVII в. // Исторический вестник. Христианство на Ближнем Востоке. Т. 20. Москва, 2017. С. 164–186.

506. Ченцова В. Г. Россия и Хиландарский монастырь в XVI в. // Византия и византийское наследие в России и в мире. Тезисы докладов XX Всероссийской научной сессии византинистов. Москва, 3–6 июня 2013. Москва: МГУ, 2013. С. 265–268.

507. Ченцова В. Г. Связи Иверского монастыря с Россией // Православная энциклопедия. Москва, 2009. Т. 21. С. 41–47.

508. Ченцова В. Г. Три греческие грамоты с пометами бывшего вселенского патриарха Афанасия Пателара и история их доставки в Москву // Очерки феодальной России. Москва, 2003. Вып. 7. С. 164–187.

509. Чернухин Е. К. «Афонский портфель» Андрея Николаевича Муравьева (1806–1874) // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 5–6. Киев; Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. С. 197–230.

510. Чернухин Е. Материалы по истории и описанию Афонских монастырей в фондах Национальной библиотеки Украины имени В. И. Вернадского // Труды Киевской духовной академии. № 26. Киев, 2017. С. 53–76.

511. Чернухін Є. Архів протоієрея Трифілія Карацоглу. Першоджерела з історії греків Криму та Надазов'я XVIII ст. Київ, 2016. 320 с.

512. Чернухін Є. Грецьке духовенство на українських теренах. Справа архімандрита Козьми // Подвижники й меценати. Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVI–XX ст. Історико-біографічні нариси. Київ, 2001. С. 45–67.

513. Чернухін Є. Грецький Схід і Україна. Листи грецького духовенства XVIII ст. у фондах Інституту рукописів ЦНБ ім. В. І. Вернадського. Київ, 1994. 91 с.

514. Чернухин Е. «Иностранные» корреспонденты архимандрита Антонина Капустина: обзор документов 1865–1894 годов, хранящихся в Институте рукописи Национальной библиотеки Украины

им. В. И. Вернадского // Иерусалимский вестник. Вып. VII–VIII. Иерусалим, 2015. С. 185–204.

515. Четвериков. С., прот. Молдавский старец Паисий Величковский. Его жизнь, учение и влияние на православное монашество. Минск, 2006. 376 с.

516. Чеховский В. Киевский митрополит Гавриил Банулеско-Бодони. Киев, 1905. 286 с.

517. Чухліб Т. В. Андрусівський договір (перемир'я) 1667 // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2003. Т. 1: А – В. С. 87–88.

518. Чухліб Т. В. Гетьмани України-Руси. Донецьк: БАО, 2012. 304 с.

519. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2010. 435 с.

520. Чухліб Т. Українсько-турецькі стосунки за гетьманування Орлика // Історія козацтва. Держава – військо – битви / О. Гуржій, Т. Чухліб. Київ: Арій, 2012. С. 360–362.

521. Шевчук В. Іван Вишенський та його послання // Іван Вишенський. Твори. Київ, 1986. С. 4–15.

522. Шеховцова И. П. По следам афонской экспедиции П. И. Севастьянова // Вестник православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия V: Вопросы истории и теории христианского искусства. 2017. Вып. 26. С. 320–341.

523. Шолом Ф. Я. Иван Вишенский и Максим Грек: (Из истории русско-украинских литературных связей XVI – нач. XVII в.) // Слав. филология: Сб. ст. Москва, 1958. Сб. 3. С. 294–315.

524. Шпаков А. Я. Государство и церковь в их взаимных отношениях в Московском государстве. Царствование Феодора Ивановича. Учреждение патриаршества в России. Одесса: Тип. Техник, 1912. 399 с.

525. Шумило С. В. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський // Український історичний журнал. 2018. № 5. С. 4–20.

526. Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. Киев: Издательский отдел УПЦ, 2015. 120 с.

527. Шумило С. В. «Сіверський архієпископ» та опальний митрополит Ісайя (Копинський) як натхненник козацьких повстань та чернечого відродження в Україні в XVII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2019, січень-квітень. № 1–2. С. 58–69.

528. Шумило С. В. Духовно-літературное наследие афонского старца Иоанна Вишенского // Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie. LX – z. 1, 2018. S. 111–135.

529. Шумило С. В. Автобіографія та листи прп. Паїсія. Наукова розвідка // Преподобний Паїсій Величковський. “Повість про святий собор” та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С.В. Київ: Видавничий відділ УПЦ, 2016. С. 44–64.

530. Шумило С. В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. мон. на Святой Горе (Киев, 21–23 мая 2015 г.). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 214–246.

531. Шумило С. В. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2020, березень-квітень. № 2 (152). С. 60–80.

532. Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVII века // Афон и славянский мир. Сборник 1. Материалы первой международной конференции, посвященной 1000-летию присутствия рус. мон. на Святой Горе, Белград, 16–18 мая 2013 г. Афон, Издание Пантелеимонова монастыря, 2014. С. 113–130.

533. Шумило С. В. До історії ігуменства прп. Паїсія Величковського в монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними документами XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2017, січень-квітень. № 1–2 (133–134). С. 79–93.

534. Шумило С. В. До питання локалізації місця перебування прп. Антонія Печерського на Афоні // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 15-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 62–69.

535. Шумило С. В. Козацький скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 15-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 69–77.

536. Шумило С. В. Культурно-просвітницька діяльність давньоруського монастиря на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю // Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 16-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 2 червня 2018 р.). Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2018. С. 25–31.

537. Шумило С. В. Найперше іконографічне зображення прп. Паїсія Величковського // Преподобний Паїсій Величковський. “Повість про святий собор” та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. Київ: Видавничий відділ УПЦ, 2016. С. 39 – 41.

538. Шумило С. В. Невідомий лист прп. Паїсія до митрополита Київського Арсенія (Могилянського) від 20 квітня 1763 р. // Преподобний Паїсій Величковський. “Повість про святий собор” та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С. В. Київ: Видавничий відділ УПЦ, 2016. С. 44–64, 181–186.

539. Шумило С. В. Неизвестное письмо прп. Паисия Величковского за 1763 г. и другие документы, касающиеся его игуменства в монастыре

Симонопетра // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 5–6. Киев; Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. С. 231–255.

540. Шумило С. В. Основатель Киево-Братской школы митрополит Исаия (Копинский) и его участие в возрождении православия в Украине // Труды Киевской духовной академии. № 23. Киев, 2015. С. 135–147.

541. Шумило С. В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років // Афонское наследие: научный альманах. Вып. 5–6. Киев; Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. С. 46–82.

542. Шумило С. В. Православна духовність та релігійні традиції Запорозького козацтва // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів наукової конференції. Київ: КПБА, 2013. Ч. 2. С. 350–385.

543. Шумило С. В. Странничество Паисия Величковского по Украине и Молдо-Валахии в 1740-е годы // Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie. LXII – z. 2/2020. S. 591–612.

544. Шумило С. В. Преподобный Иоанн Вишенский Святогорец и монастырская реформа в Украине в XVII в. // Труды Киевской духовной академии. № 25. Киев, 2016. С. 33–44.

545. Шумило С. В. Київ як «ворота» на шляху до Східної Європи: короткий огляд деяких справ про проїзд через місто мандрівних афонських ченців у XVIII ст. // Треті києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (27 березня 2020 р.) / Редкол. О. П. Реєнт (голова), І. К. Патриляк та ін. Київ: Фоліант, 2020. С. 377 – 388.

546. Шумило С. В. Прп. Иоанн Вишенский Святогорец и его связи с Волынью и Галицией // Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали VII науково-практичної конференції (Луцьк, 8 листопада 2016 р.). Волинська духовна семінарія, Видавничий відділ Волинської єпархії. Луцьк, 2016. С. 42–53.

547. Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому. Киев; Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. 128 с.

548. Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и попытка воссоздания Русика в монастыре Симонопетра: неизвестные письма с Афона // Русь – Святая Гора Афон: Тысяча лет духовного и культурного единства. Материалы Международной научной конференции в рамках юбилейных торжеств, приуроченных к 1000-летию присутствия рус. мон. на Афоне, 21–23 сентября 2016 г. Москва, 2017. С. 318–338.

549. Шумило С. В. Старец Аникита: духовный путь святости. Материалы к жизнеописанию с приложением сочинений иеросхимонаха Аникиты (князя Ширинского-Шихматова) / 2-е издание. Киев; Одесса: Афонское наследие, 2019. 230 с.

550. Шумило С. В. Старец Иоанн Вишенский и древнерусский монастырь на Афоне // Афонское наследие: Научный альманах («The Athonite Heritage», a Scholar's Anthology). Вып. 3–4. Киев; Чернигов: Издание Международного института афонского наследия в Украине, 2016. С. 68–82.

551. Шумило С. В. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Киев: Издательский отдел УПЦ, 2016. 208 с.

552. Шумило С. В. Участие в антиуниином сопротивлении в Украине игумена Афонского Пантелеимонова монастыря архимандрита Матфея и его связи с Иоанном Вишенским и Киприаном Острожанином // Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie. LXI – z. 4, 2019. S. 631–649.

553. Шумило С. В., Алфьоров О. А. Печатка «козацького» скиту «Чорний Вир» на Афоні (середина XVIII – початок XIX ст.) // Київські

історичні студії (Kyiv Historical Studies). Науковий журнал Київського університету імені Бориса Грінченка. 2020, січень-лютий. № 1 (10). С. 6–11.

554. Шумило С. В., Шкаровский М. В., Данилец Ю. В., Гайденко П. И. Афонский старец из Закарпатья. Иеросхимонах Аввакум (Вакаров) и его время: 1899–1972. Киев: Международный институт афонского наследия, 2019. С. 201–202.

555. Шумило С. В. Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом // Український історичний журнал / НАНУ, Інститут історії України. - 2020. - № 3 (552). С. 119 – 133.

556. Шумило С. В. «Казачья Лавра». Из истории Свято-Михайловской Афонской Закубанской пустыни // Afonit.info, афонский духовно-просветительский портал. Сетевой ресурс. URL: <http://afonit.info/biblioteka/nasledie-svyatoj-gory/kazachya-lavra> [дата обращения: 27.09.2014]

557. Шумило С. В. Неизвестное письмо иеросхимонаха Антония (Булатовича) на имя императора Николая II как источник к истории скита «Черный Вир» и «имяславских споров» на Афоне // Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви. 2020, июль – август. № II (95). С. 94–117.

558. Шумило С. В. До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2020, січень-лютий. № 1 (151). С. 144–163.

559. Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2016, листопад-грудень. № 6 (132). С. 73–84.

560. Шумило С.В. Новые архивные документы, подтверждающие настоятельство прп. Паисия Величковского в келье св. Константина и монастыре Симонопетра на Афоне // Обсерватория культуры: научный

журнал Российской государственной библиотеки (РГБ). Москва, 2016. Т. 13, № 3. С. 377–383.

561. Шумило С.В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2019, листопад-грудень. № 6 (150). С. 41–63.

562. Шумило С.В. Прп. Паисий Величковский и последний Кошевой атаман Запорожской Сечи П. Калнышевский: малоизвестные письма // *Orientalia Christiana Cracoviensia: czasopismo naukowe*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. № 7 (2015). S. 27–57.

563. Шапов Я. Н. Собрание рукописных книг И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. Москва, 1959. 144 с.

564. Щербак В. Державна ідея в ранньомодерній Україні. Вінниця: Твори, 2019. 220 с.

565. Щербак В. Козацтво і православ'я // Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2000. С. 205–224.

566. Щурат В. Г. До біографії і писань Івана з Вишні // ЗНТШ. 1909. Т. 87. С. 48–63.

567. Щурат В. Чернеча республіка на Афоні. Львів: Друк. НТШ, 1895. 62 с.

567а. Эйкен Г. История и система средневекового мирозерцания. Санкт-Петербург, 1907. 880 с.

568. Эварницкий Д. И. Две поездки в Запорожскую Сечь Яценко-Зеленского, монаха Полтавского монастыря, в 1750–1751. Екатеринослав, 1915. VIII, 104 с.

569. Яворницький Д. І. Запорожжє в остатках старины и преданиях народа. Київ, 1995. Ч. 1–2. 445 с.

570. Яворницький Д. Історія Запорозьких козаків. Т. 1. Львів: «Світ», 1990. 316 с.

571. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.
572. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. 415 с.
573. Яременко М. Київське чернецтво XVIII ст. Київ, 2007. 304 с.
574. Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті / Серія «Київське християнство». Т. 4. Львів: Видавництво УКУ, 2017. 272 с.
575. Яременко П. К. Іван Вишенський. Київ, 1982. 141 с.
576. Ясіновський А. Між Афоном та Венецією: інтелектуальний профіль ранньомодерного руського інтелектуала (приклад Кипріяна Острожанина) // Афонское наследие: Научный альманах («The Athonite Heritage», a Scholar's Anthology). Вып. 1–2: Материалы международной научной конференции «Русь и Афон: тысячелетие духовно-культурных связей», Чернигов, 28–29 ноября 2014 г. Киев; Чернигов: Издание Международного института афонского наследия в Украине, 2015. С. 298–311.
577. Яцимирский А. Возрождение византийско-болгарского религиозного мистицизма и славянской аскетической литературы в XVIII в. // Сборник историко-филологического общества Харьковского университета. Т. XV. Харьков, 1908. С. 190–210.
578. Ammann A. M. Athanase III Patellaros, Patriarche de Constantinople, ex-catholique et saint russe // *Revue des Etudes Slaves*. 1951. Vol. 28. P. 7–16;
579. Athos Mount and Russia: 1016–2016 / N. Fennel, G. Speake (eds.). Oxford, 2018. 186 p.
580. Dölger F. Mönchsland Athos. München, 1945. 482 S.
581. Dujcev I. Le Mont Athos et le slaves ou Moyen age // *Le millionnaire du Mont Athos (963–1963)*. II. Etudes et Melanges. Chevetogne, 1964. Т. 2. P. 337–495.
582. Gröschel B. Die Sprache Ivan Vyšens'kyjs: Untersuch. und Materialien zur hist. Grammatik des Ukrainischen. Köln; W., 1972. 248 S. (Slavistische Forschungen; 13).

583. Hofmann G. Griechische Patriarchen und Römische Päpste, II 2: Patr. Athanasios Patellaros // *Orientalia Christiana*. 1938. T. 19. S. 128–156.
584. Hofmann G. Athos e Roma // *Orientalia Christiana*, vol. V, No. 19, Rome, 1925. P. 48–92.
585. Lemerle P. La Vie ancienne de Saint Athanase F Athonite composee ou debut du XI-e sieclpar Athanase de Lavra. // *Le millinaire du Mont Athos, 963-1963. // Etudes et Melanges*. Chevetogne, 1963. P. 121–140.
586. Lemerle P. Philippes et la Macédonie orientale a l'époque chrétienne et Bizantine. Paris, 1945. 220 p.
587. Meyendorff J. Byzantine Hesychasm: Historical, Theological and Social Problems: Collected Studies. London: Variorum Reprints, 1974. 328 p.
588. Meyendorff J. Grégoire Palamas. Defense des saints hesychastes: Introduction, text critique, traduction, et notes. Louvain: «Spicilegium sacrum lovaniense», 1959. Vol. 1–2.
589. Meyendorff J. St Grégoire Palamas et la mystique orthodoxe, Maitres spirituels, n. 20. Paris: Editions du Seuil, 1959. 248 p.
590. Meyendorff J. St. Gregory Palamas and Orthodox Spirituality. Crestwood, New York: SVS Press & Bedfordshire: Faith Press, 1974. 249 p.
591. Paisianismul, un moment românesc în istoria spiritualității europene: Volum alcătuit în întâmpinarea primului congres ecumenic internațional “Paisie Velickovski și mișcarea/moștenirea sa spirituală”. Italia, Magnano, 20–23 septembrie 1995» de dr. Dan Zamfirescu. București: Ed. Roza Vânturilor, 1996. 320 p.
592. Shumilo S. The First Russian Monks on Mount Athos // *Mount Athos and Russia: 1016–2016 / N. Fennel, G. Speake (eds.)*. Oxford, 2018. P. 23–44.
593. Smolitsch I. Le Mont Athos et la Russie // *Le Millnaire du Mont Athos, 963–1963. Etudes et Melanges*. Chevetogne, 1963. 1. P. 279–318.
594. Tachiaos A.-E. N. The Revival of Byzantine Mysticism among Slavs and Romanians in the XVIIIth Century. Texts Relating to the Life and Activity of Paisy Velichkovsky (1722–1794). Thessaloniki, 1986. 248 p.

595. Βαρβούνη Μ.Γ. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, εκδόσεις Χελάνδιον. Athens, 2006. 256 σ.
596. Γριτσόπουλος Τ. Α., Γρηγόριος Ε. 'ὁ Πατριάρχης τοῦ Ἑθνους // Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας. 1959. Τ. 14. Σ. 164–229.
597. Δημαρᾶς Κ. Θ. Ἡ Σχολὴ τοῦ Ἁγίου ῥδβλθυοτεΟρους στὰ 1800 // Ἑλληνικά. 1957. Τ. 15. Σ. 141–171.
598. Ἡάγνωστη σκῆτη του Μαυροβήρου στα ὄρια της μονῆς Ζωγράφου Ἁγίου Ὄρους (φωτογραφίες) // Agioritikes mnimes. URL: <http://agioritikesmnimes.blogspot.com/2018/05/10626.html> [12 Μαΐου 2018].
599. Ναθαναήλ, ἐπ. Μιλητουπόλεως. ῥδβλθυοτεΑθως, Ἡ Ἀθωνιάς Σχολή // ΘΗΕ. Τ. 1. Σ. 933–935.
600. Σμυρνάκης Γ. Τὸ Ἅγιον Ὄρος. Ἀθήνα, 1903. 656 σ.
601. Ταχιάος Αντώνιος - Αιμίλιος Ν. Ἐπιδράσεις του Ησυχασμοῦ εἰς την Ἐκκλησιαστικὴν Πολιτικὴν ἐν Ρωσία 1328-1406. Θεσσαλονίκη, 1962. 158 σ.
602. Τρικούπης Σ. Ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Τ. Β'. Λονδίνο, 1861. 224 σ.
603. Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος), ἀρχιεπ. Περὶ τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν Κωνσταντινουπόλεως Ἑλληνικῶν Ἀκαδημιῶν // Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. 1927. Τ. 2. Σ. 128–220.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Список праць, опублікованих за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дослідження

1. Шумило С. В. «Духовное Запорожье» на Афоне. Малоизвестный казачий скит «Черный Выр» на Святой Горе. Киев Издательский отдел УПЦ, 2015. 116 с.
2. Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому. Киев – Серпухов: Международный институт афонского наследия в Украине; «Наследие Православного Востока», 2015. 128 с.
3. Шумило С. В. Старец Иоанн Вишенский: афонский подвижник и православный писатель-полемист. Материалы к жизнеописанию «блаженной памяти великого старца Иоанна Вишенского Святогорца». Киев: Издательский отдел УПЦ, 2016. 208 с.
4. Преподобний Паїсій Величковський. «Повість про святий собор» та маловідомі листи / Упоряд. та коментарі Шумила С.В. Київ: Видавничий відділ УПЦ, 2016. 207 с.
5. Шумило С. В., Шкаровский М. В., Данилец Ю. В., Гайденок П. И. Афонский старец из Закарпатья. Иеросхимонах Аввакум (Вакаров) и его время. Киев: Международный институт афонского наследия, 2019. 336 с.
6. Шумило С. В. Старец Аникита: духовный путь святости. Материалы к жизнеописанию с приложением сочинений иеросхимонаха Аникиты (князя Ширинского-Шихматова) / 2-е издание. Киев – Одесса: Афонское наследие, 2019. 230 с.
7. Шумило С. В. Український осередок на Афоні: скит Чорний Вир та його зв'язки з козацтвом // Український історичний журнал / НАНУ, Інститут історії України. 2020. № 3 (552). С. 119–133.
8. Шумило С. В. Маловідомі свідоцтва про початковий період перебування прп. Паїсія Величковського при каливах Пантократорського монастиря на Афоні // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія / М-во освіти і науки України; Ужгород. нац. ун-т, Ф-т історії та міжнар. відносин. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. Вип. 1 (42). С. 137–145.
9. Шумило С. В. Бунчуковий товариш Ніжинського полку Григорій Голуб та заснування ним скиту «Чорний Вир» на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2020, березень-квітень. № 2 (152). С. 60–80.
10. Шумило С. В., Алфьоров О. А. Печатка «козацького» скиту «Чорний Вир» на Афоні (середина XVIII – початок XIX ст.) // Київські історичні студії (Kyiv Historical Studies). Науковий журнал Київського університету імені Бориса Грінченка. 2020, січень-лютий. № 1 (10). С. 6–11.
11. Шумило С. В. Київ як «ворота» на шляху до Східної Європи: короткий огляд деяких справ про проїзд через місто мандрівних афонських ченців у XVIII ст. // Треті киевознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (27 березня 2020 р.) / Редкол. О. Реснт (голова), І. Патріляк та ін. Київ: Фоліант, 2020. С. 377–388.
12. Шумило С. В. До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2020, січень-лютий. № 1 (151). С. 144–163.

13. Шумило С. В. Странничество Паисия Величковского по Украине и Молдо-Валахии в 1740-е годы // *Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie*. LXII – z. 2/2020. S. 591–612.
14. Шумило С. В. Влияние учения свт. Григория Паламы на наследие украинско-афонского полемиста и старца Иоанна Вишенского // *Acta Patristica. Journal Pravoslávna bohoslovecká fakulta Prešovská univerzita v Prešove*. Presov. 2020. V. 11, issue 22. С. 3–23.
15. Шумило С. В. Неизвестное письмо иеросхимонаха Антония (Булатовича) на имя императора Николая II как источник к истории скита «Черный Вир» и «имяславских споров» на Афоне // *Вестник ПСТГУ. Серия II: История. История Русской Православной Церкви*. 2020, июль – август. № II (95). С. 94–117.
16. Шумило С. В. Представники козацько-старшинських родин Чернігово-Сіверщини в афонському Зографському пом'янику XVII – XVIII ст. // *Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2019, листопад-грудень. № 6 (150). С. 41–63.
17. Šumilo Sergej. Participation in the Anti-Union Resistance in Ukraine of the Abbot of the Athos Panteleimon Monastery Archimandrite Matthew and the Aphonites John Vishensky and Kiprian Ostrozhanin // *Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie*. LXI – z. 4, 2019. S. 631–649.
18. Šumilo Sergej. Spiritual and literal heritage of the Mount Athos elder Ivan Vishenski // *Rocznik Teologiczny. Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie*. LX – z. 1, 2018. S. 111–135.
19. Shumilo S. The First Russian Monks on Mount Athos // *Mount Athos and Russia: 1016–2016 / N. Fennel, G. Speake (eds.)*. Oxford, 2018. P. 23–44.
20. Шумило С. В. Руська Успенська лавра на Афоні та Антоній Печерський // *Український історичний журнал / НАНУ, Ін-т історії України*. 2018. № 5. С. 4–20.
21. Шумило С. В. Культурно-просвітницька діяльність давньоруського монастиря на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю // *Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 16-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 2 червня 2018)*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2018. С. 25–31.
22. Шумило С. В. Козацький скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами // *Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 15-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.)*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 69–77.
23. Шумило С. В. До питання локалізації місця перебування прп. Антонія Печерського на Афоні // *Церква – Наука – Суспільство: питання взаємодії. Матеріали 15-ї міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.)*. Київ: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2017. С. 62–69.
24. Шумило С. В. Перший давньоруський монастир на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю: 1000 років // *Афонское наследие: научный альманах. Вып. 5-6*. Киев – Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. С. 46–82.
25. Шумило С. В. Неизвестное письмо прп. Паисия Величковского за 1763 г. и другие документы, касающиеся его игуменства в монастыре Симонопетра // *Афонское наследие: научный альманах. Вып. 5–6*. Киев – Чернигов: Издание Международного института афонского наследия, 2017. С. 231–255.
26. Шумило С. В. До історії ігуменства прп. Паїсія Величковського в монастирі Симонопетра на Афоні за невідомими раніше архівними документами XVIII ст. // *Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал*. 2017, січень-квітень. № 1-2 (133-134). С. 79–93.

27. Шумило С.В. Нове джерело до біографії І. Мазепи та історії зв'язків української козацької старшини з центром православного чернецтва на Афоні // Сіверянський літопис: Всеукраїнський науковий журнал. 2016, листопад-грудень. № 6 (132). С. 73–84.
28. Шумило С. В. Афонский скит «Черный Выр» и попытки воссоздания нового Русика в XVIII в. на Святой Горе // Афон и славянский мир. Сб. 3. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. монахов на Святой Горе (Киев, 21–23 мая 2015 г.). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2016. С. 214–246.
29. Шумило С. В. Новые архивные документы, подтверждающие настоятельство прп. Паисия Величковского в келье св. Константина и монастыре Симонопетра на Афоне // Обсерватория культуры: научный журнал РГБ. М., 2016. Т. 13, № 3. С. 377–383.
30. Шумило С. В. Преподобный Иоанн Вишенский Святгорец и монастырская реформа в Украине в XVII в. // Труды Киевской духовной академии. Киев, 2016. № 25. С. 33–44.
31. Шумило С. В. Прп. Иоанн Вишенский Святгорец и его связи с Волынью и Галицией // Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали VII науково-практичної конференції (Луцьк, 8 листопада 2016 р.). Волинська духовна семінарія, Видавничий відділ Волинської єпархії. Луцьк, 2016. С. 42–53.
32. Шумило С. В. Прп. Паисий Величковский и последний Кошевой атаман Запорожской Сечи П. Калнышевский: малоизвестные письма // *Orientalia Christiana Sracoviensia: czasopismo naukowe*, Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie. № 7 (2015). S. 27–57.
33. Шумило С. В. Влияние Святой Горы Афон на духовную, культурную и политическую жизнь Украины XVIII в. // Афон и славянский мир. Сб. 1. Материалы междунар. науч. конф., посв. 1000-летию присутствия рус. монахов на Святой Горе (Белград, 16–18 мая 2013 г.). Афон: Пантелеимонов монастырь, 2014. С. 113–130.

Вплив вчення свт. Григорія Палами на спадщину українсько-афонського полеміста і старця Іоанна Вишенського. *Вплив християнства на світові культури в контексті історії*: Міжнародна наукова конференція (Пряшів, Словаччина, 27–29 квітня 2020 р.) (дистанційна; усна доповідь із публікацією тез); Київ як «ворота» на шляху до Східної Європи: короткий огляд деяких справ про проїзд через місто мандрівних афонських ченців у XVIII ст. *Треті киевознавчі читання: історія та етнокультура*: Міжнародна науково-краєзнавча конференція (Київ, 27 березня 2020 р.) (дистанційна; усна доповідь із публікацією тез); Насельники Свято-Пантелеймонівського монастиря на Афоні, які зазнали репресій в роки антирелігійних гонінь. *Церква Мучеників: Гоніння на віру і Церкву*: Міжнародна наукова конференція (Київ, 6–7 лютого 2020 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Ієросхимонах Аввакум (Вакаров) і його діяльність на посаді антипросопа при Священному Кіноті Афона. *Закарпаття та Афон: духовно-культурні зв'язки*: Міжнародна наукова конференція (Ужгород, 6–7 листопада 2019 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Родослівна прп. Паїсія Величковського: нові відомості на основі архівних джерел. *Афонська спадщина і традиції ісихазму в історії та культурі України*: Міжнародна наукова конференція (Одеса, 20 липня 2019 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Давньоруська Успенська Лавра на Афоні і прп. Антоній Печерський. *Киево-Печерська Лавра – Афон – Єрусалим: єдність крізь століття*: Міжнародна наукова конференція (Київ, 20–21 липня 2018 р.) (очна; усна доповідь); Зв'язки Київської Русі з Афоном і давньоруські монастиріна Святій Горі в XI–XII ст. *Українська*

візантиністика: минуле, сучасний стан, перспективи розвитку : Всеукраїнська наукова конференція» (Київ, 2018) (очна; усна доповідь); Культурно-просвітницька діяльність давньоруського монастиря на Афоні та його зв'язки з Київською Руссю. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії* : XVI Міжнародна наукова конференція (Київ, 29 травня – 2 червня 2018 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); The First Russian Monks on Mount Athos. *Mount Athos and Rus` : 1016 – 2016*: Міжнародна наукова конференція (Кембридж, Великобританія, 3–5 лютого 2017 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Давньоруські монастирі Ксилургу і Русик на Афоні. До 1000-ліття духовно-культурних зв'язків Київської Русі і Святої Гори. *Софійські читання* : IX міжнародна науково-практична конференція (Київ, 21–22 вересня 2017 р.) (очна; усна доповідь); До питання перебування прп. Паїсія Величковського в Костянтинівській келії на Афоні: за архівними джерелами. *Київські Паїсійські читання* : Міжнародна наукова конференція (Київ, 27–28 листопада 2017 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Козацький скит «Чорний Вир» на Афоні у XVIII ст. за маловідомими архівними джерелами. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії* : XV Міжнародна наукова конференція (Київ, 29 травня – 3 червня 2017 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Запорозька Січ і козацький скит «Чорний Вир» на Афоні в XVIII столітті. *Монашество в стародавньому світі і сучасному секулярному суспільстві* : Міжнародна науково-богословська конференція (Мілан, Італія, 11–12 вересня 2016 р.) (очна; усна доповідь); Драгомирнські листи прп. Паїсія Величковського на Запорозьку Січ. *Традиційна грецька культура в європейському контексті: згідно з румунським і слов'янським простором* : Міжнародна наукова конференція (Ясси, Румунія, 3–5 листопада 2016 р.) (очна; усна доповідь); Преподобний Іван Вишенський Святогорець і монастирська реформа в Україні в XVII ст. *Духовна і світська освіта: історія взаємовідносин – сучасність – перспективи (до 1000-річчя давньоруського чернецтва на Афоні)* : VIII Міжнародна науково-практична конференція (Київ, 25–26 жовтня 2016 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Прп. Паїсій Величковський і спроба відтворення Русика в монастирі Симонопетра: невідомі листи з Афону. *Русь – Свята Гора Афон: тисяча років духовної і культурної єдності* : Міжнародна наукова конференція (Москва, 21–24 вересня 2016 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Спроби відкрити подвір'я Есфігменського монастиря в Києві в 1895 р. і причини відмови. До питання локалізації місця перебування прп. Антонія Печерського на Афоні. *Афон і слов'янський світ* : Третя міжнародна наукова конференція (Київ, 21–23 травня 2015 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); До питання настоятельства прп. Паїсія Величковського в келії св. Костянтина і монастирі Симонопетра на Афоні за архівними джерелами. *«Малий Афон» – монастирі і чернецтво на Закарпатті* : Міжнародна наукова конференція (Мукачево, 3 жовтня 2015 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Афонський скит «Чорний Вир» у XVIII ст. на Святій Горі. *Афон і слов'янський світ* : Друга міжнародна наукова конференція (Софія, Болгарія, 14–16 травня 2014 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Спроби відтворення нового Русика при Зографському монастирі в XVIII ст.: маловідомий козацький скит «Чорний Вир» за матеріалами українських архівів. *Русь і Афон: тисячоліття духовно-культурних зв'язків* : Міжнародна наукова конференція (Чернігів, 28–29 листопада 2014 р.) (очна; усна доповідь із публікацією тез); Вплив Святої Гори Афон на духовно-культурне та політичне відродження в Україні в XVII столітті. *Афон і слов'янський світ* : Перша міжнародна наукова конференція (Белград, Сербія, 16–18 травня 2013) (очна; усна доповідь із публікацією тез).

Додаток Б.

Дикейі (скитоначальники) скиту «Чорний Вир», 1740-і – 1802 рр.

Ім'я	Сан, посада	Роки
Григорій Голуб	Ієросхимонах, будівничий	1740-і – 1775 рр.
Кіріак	Схимонах, дикей	15 березня 1758 р.
Пахомій	Ієромонах	27 серпня 1758 р.
Серафім	Ієромонах, дикей	1766 р.
Серапіон	Ієромонах, дикей	1768 - 1775 рр.
Онуфрій	Старець	13 травня 1772 р.
Ієсей	Ієросхимонах, дикей	1802 р.

Додаток В.

Ченці та послушники скиту «Чорний Вир», 1740-і – 1878 рр.

Ім'я	Сан, посада	Роки
Іоанікій (Іван Семонас)	Монах, підосавул III компанійського полку	1745 р.
Іов (Яків Бутенко)	Монах	1753 – 1756 рр.
Іаків (Блонницький)	Ієромонах	1751 – 1761 рр.
Іоасаф (Іван Петренко)	Ієродиякон	1756 – 15 березня 1758 рр.
Григорій	Ієросхидиякон	1758 р.
Варфоломій	Ієродиякон	1758 р.
Гавриїл	Монах	1758 р.
Онисим Кривицький	Послушник, кол. отаман Дядьківського куреня, військовий писар на Запорозькій Січі	1763 р.
Серапіон Луговський	Монах, кол. козак Миргородського полку	1766 р.
Ігнатій Деншин	Монах	1768 – 1775 р.
Іосиф	Монах, кол. козак куреня Війська Запорозького	1768 – 1770 рр.
Орест	Монах	1768 – 1770 рр.
Мартирій	Ієромонах	1782 р.
Іларій	Ієромонах	1800 р.
Пахомій	Монах	1802 р.
Феофан	Монах	1815 - 1825 рр.
Семен Мороз	Послушник, кол. кошовий отаман Задунайської Січі	1818 - 1823 рр.
Пахомій	Монах, кол. козак Задунайської Січі	1878 р.

Додаток Г.

Дикей (скитоначальники) Іллінського скиту, 1757 – 1871 рр.

Ім'я	Сан, посада	Роки
Паїсій Величковський	Ієромонах, дикей	Кінець 1757 – 15 квітня 1762 р.
Варлаам	Архіандрит	Квітень – серпень 1762 р.
Паїсій Величковський	Ігумен, дикей	Серпень 1762 – квітень 1763 рр.
Варлаам	Архіандрит	1763 – 1780-і рр.
Товія	Архіандрит	1780-і – 1787 рр.
Афанасій	Ігумен	1787 – 1810-і рр.
Герасим	Ієромонах	1810-і рр.
Парфеній	Архіандрит	1810-і – 1820 рр. 1830 – 1837 рр.
Павел	Ієромонах	1837 – 1839 рр.
Акакій (у схимі Антоній)	Архіандрит	1839 – 1840 рр.
Іоаникій	Ієромонах	1840 р.
Серафім	Архіандрит	1841 р.
Ілля	Схимонах	1841 р.
Паїсій	Архіандрит	1841 – 1871 рр.

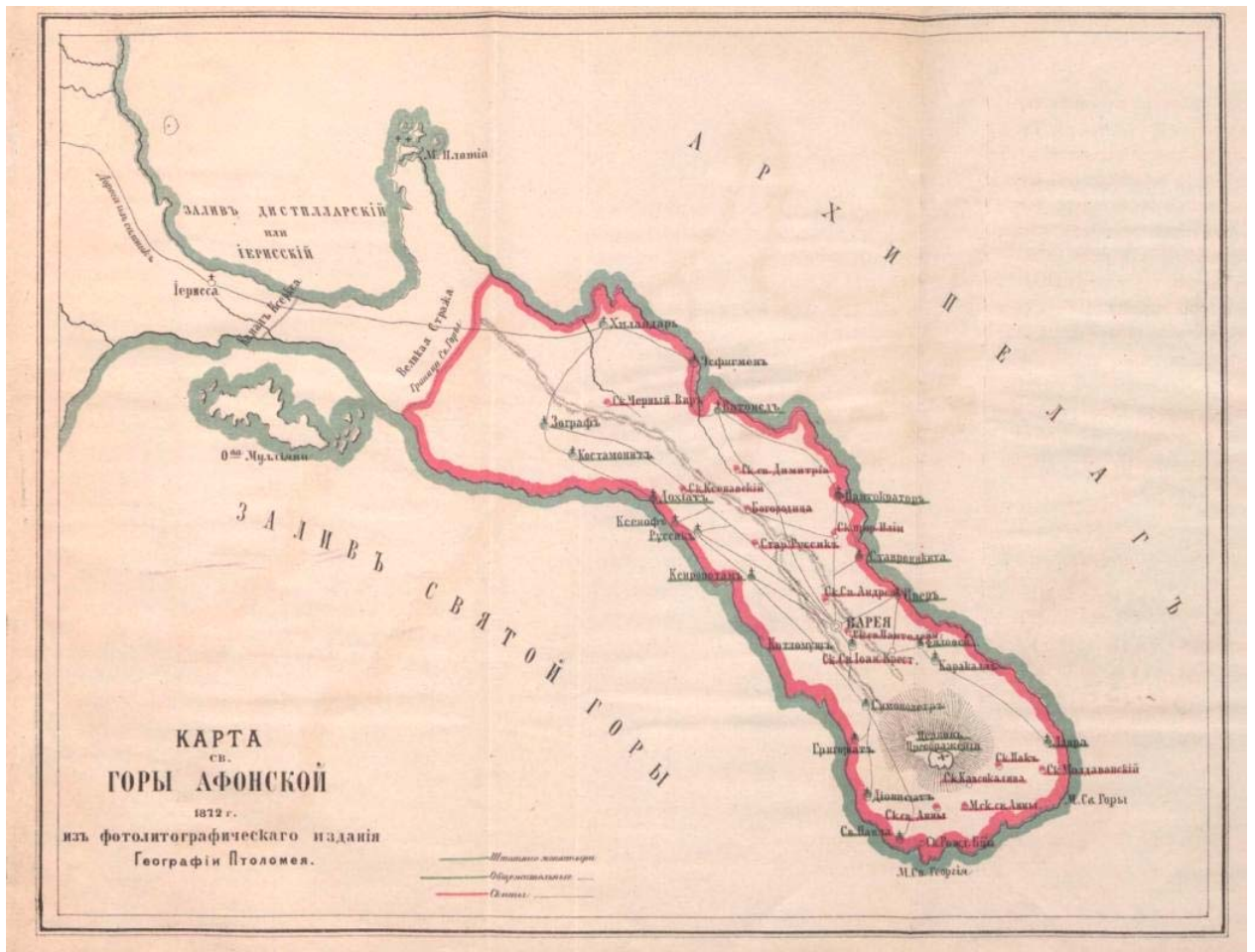
Додаток Д.

Донатори й жертводавці Афонського Зографського монастиря з числа українських гетьманів та знатної козацької старшини

Ім'я	Посада	Рік здійснення пожертви
Іван Самойлович	Гетьман України 1672–1687 рр.	1682
Іван Степанович Мазепа	Ген. осавул (1682–1687), гетьман України (1687–1709)	1682, 1705
Гарасим Кондратьєв	Полков. сумський, неелекційний гетьман (1670 р.)	1682
Андрій Дорофійович Дорошенко	Нак. гетьман, полк. Паволоцький, сот. Сосницький, брат гетьмана Петра Дорошенка та онук гетьмана Михайла Дорошенка	1683
Василь Леонтійович Кочубей	Ген. писар (1687–1699), ген. суддя (1699–1703)	1683, 1686
Леонтій Артемович Полуботок	Ген. бунчужний (1672–1678), ген. осавул (1678–1681), полков. Переяславський (1683–1687, 1688, 1689), пом. 1695	1685
Павло Леонтійович Полуботок	Полков. Чернігівський (1705–1723), елекційний гетьман	1685
Василь Чуйкевич (у постризі Васіан)	Дворянин гетьмана Івана Мазепи, зн. в. тов., реєнт ген. канцелярії, ген. суддя (1708)	1685
Михайло Андрійович Борохович	Сот. Лютенський (1670–1671), Гадяцький полк. обозний (1672, 1682–1683), полков. Гадяцький (1687–1704), наказний Гетьман (1701)	1686, 1705
Стефан Трощинський	Госп. Гадяцького замку (1690–1697), Гадяцький полк. обозний (1697–1704), полковник Гадяцький (1704–1708)	1686
Артамон Григорович Бутович	Канцелярист Ген. військ. канцелярії (1672), свщ Богоявленської Гадяцької церкви (зг. 1680), протопоп Зінківський та Опошанський	1686

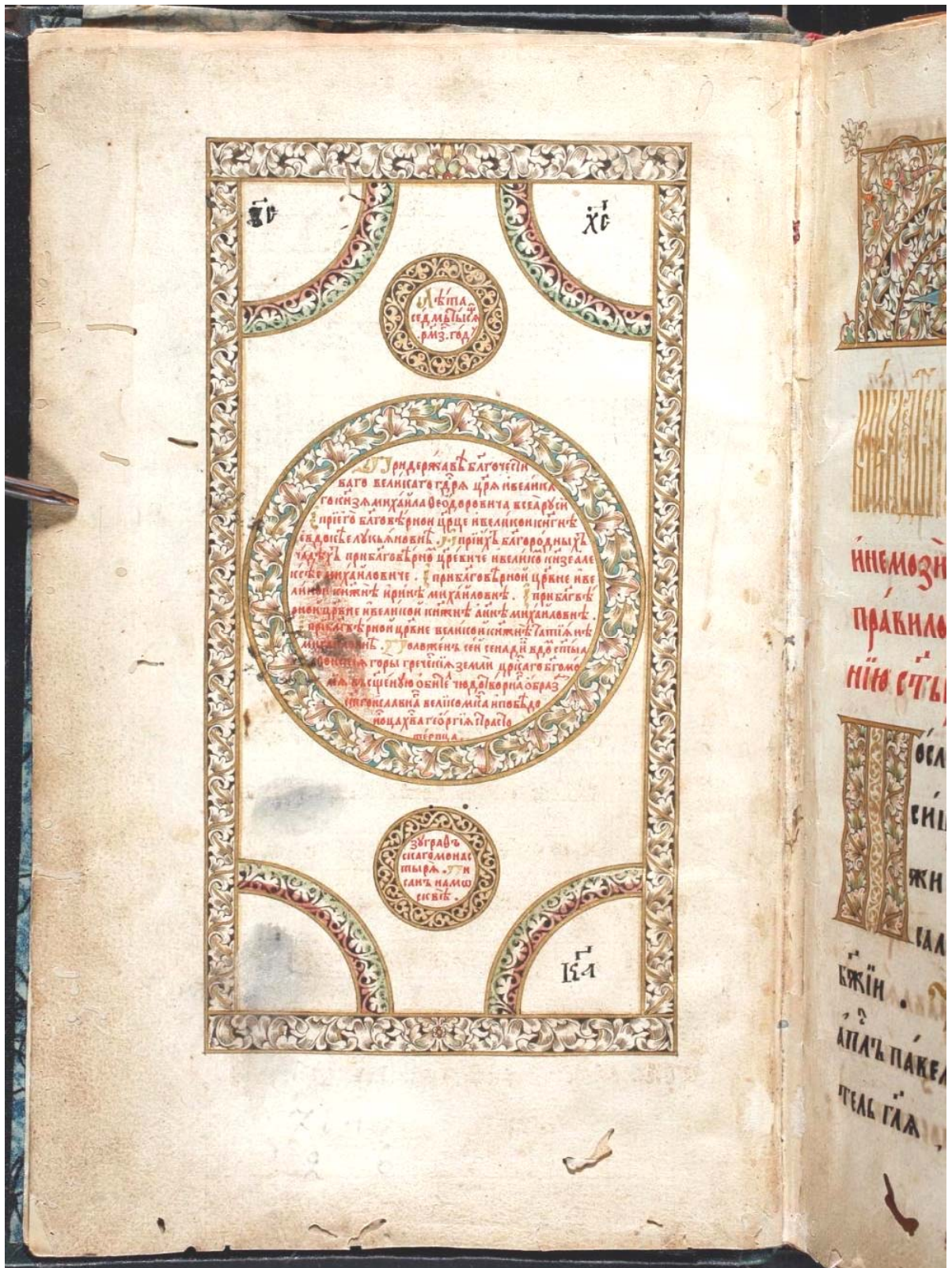
Ім'я	Посада	Рік здійснення пожег
Григорій Филонович Бутович	Батько А. Бутовича, протопоп Переяславський (1654–1665), протопоп Гадяцький (1665–1669), Переяславський і Гадяцький (1669–1675)	1686
Андрій Михайлович Гамалія	Ген. Осавул, син М. Гамалії	1686
Іван Обидовський	Племінник Івана Мазепи, полк. Ніжинський (1695–1701), стольник (1689), наказний гетьман (1695, 1700)	між 1689–1695
Михайло Васильович Вуяхевич-Височинський	Ген. писар (1668–1676), ген. суддя (1683–1691), архімандрит Києво-Печерської лаври (з 1691)	1695
Дмитро Лазарович Горленко	Полков. Прилуцький (1692–1708), наказний Гетьман (1705)	1702
Іван Мирович	Полков. Переяславський (1691–1706), наказний гетьман (1704)	1702–1705
Костянтин Дмитрович Солонина	Полков. Київський (1669, 1670, 1671, 1672–1678, 1687–1688), наказн. Гетьман	1702 – 1705
Данило Павлович Апостол	Полков. Миргородський (1683–1727), гетьман України (1727–1734)	1705
Костянтин Іванович Голуб	Генерал. бунчужний (1678–1687), наказний гетьман (1687)	1705
Сава Прокопович	Ген. писар (1677-1687), ген. суддя (1687–1701), наказний гетьман (1690)	1705
Іван Ілліч Скоропадський	Полков. Чернігівський, писар (1681–1694), генерал. бунчуж. (1698), генерал. осавул (1701), полков. Стародубський (1706), гетьман України (1708–1722)	1706
Андрій Маркович	Генеральний підскарбій (1729-1740), брат Анастасії Скоропадської	1706

Додаток Е.
Ілюстрації

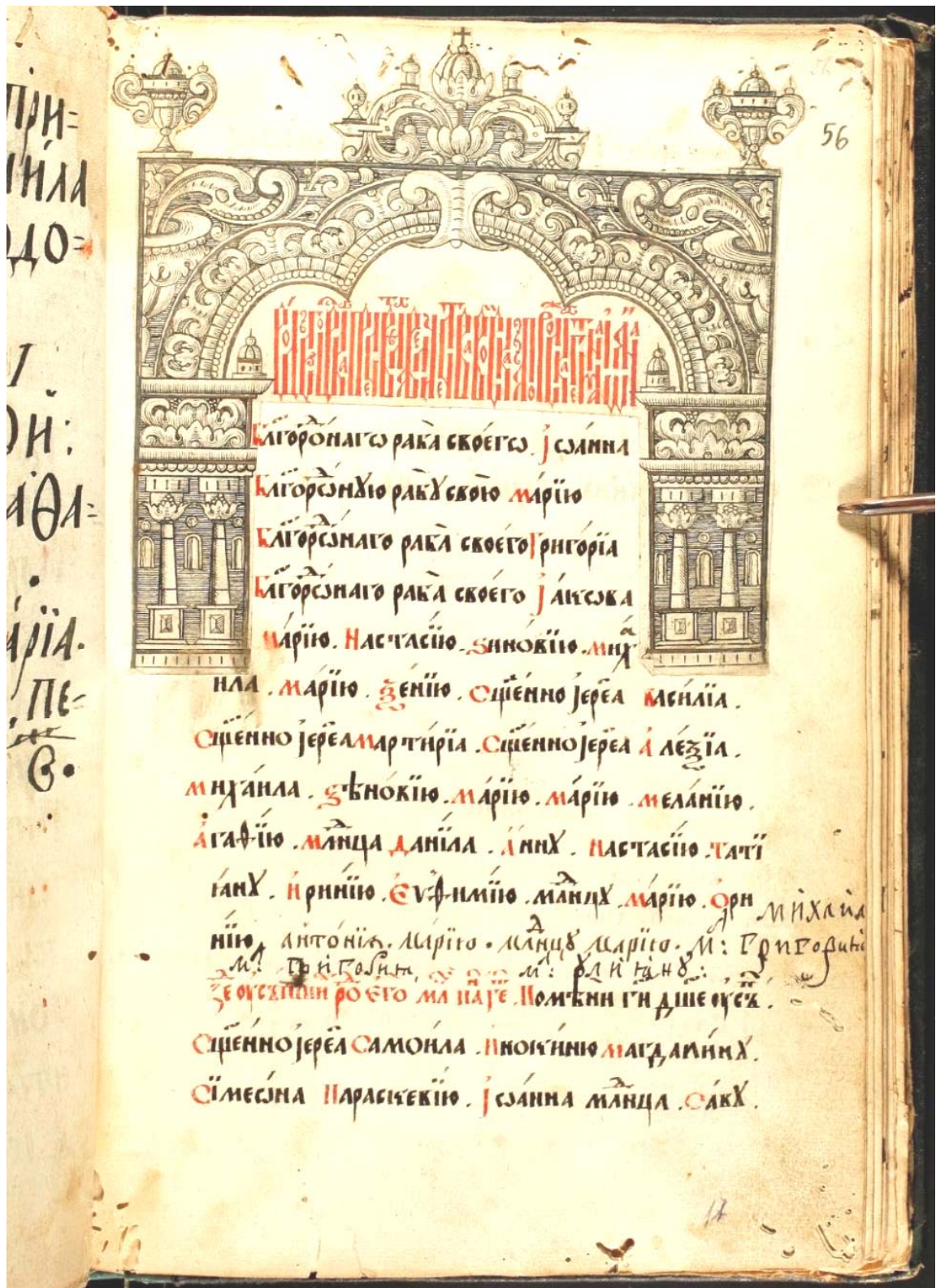
Іл. 1. Карта монастирів і скитів на Св. горі Афон, 1872 р.

Ил. 2. Руський Зографський пом'яник XVII – XVIII ст. Архів Болгарського Зографського монастиря на Афоні [49].

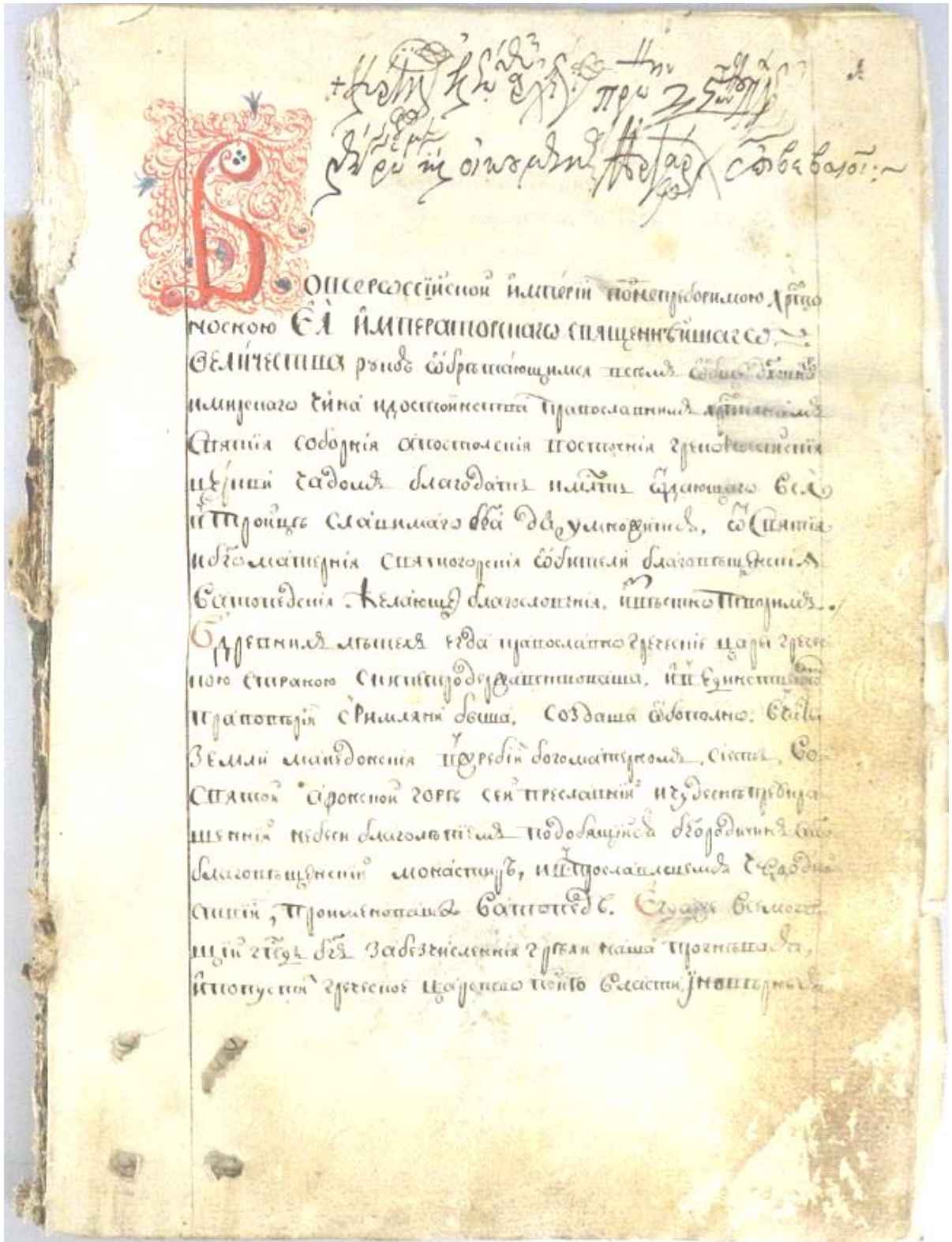
Іл. 3. «Род его црсаго пресветлаго величества войска Запорожскаго гетмана Іоанна» (Самойловича). Руський Зографський Пом'яник XVII – XVIII ст.

Архів Болгарського Зографського монастиря на Афоні [49].

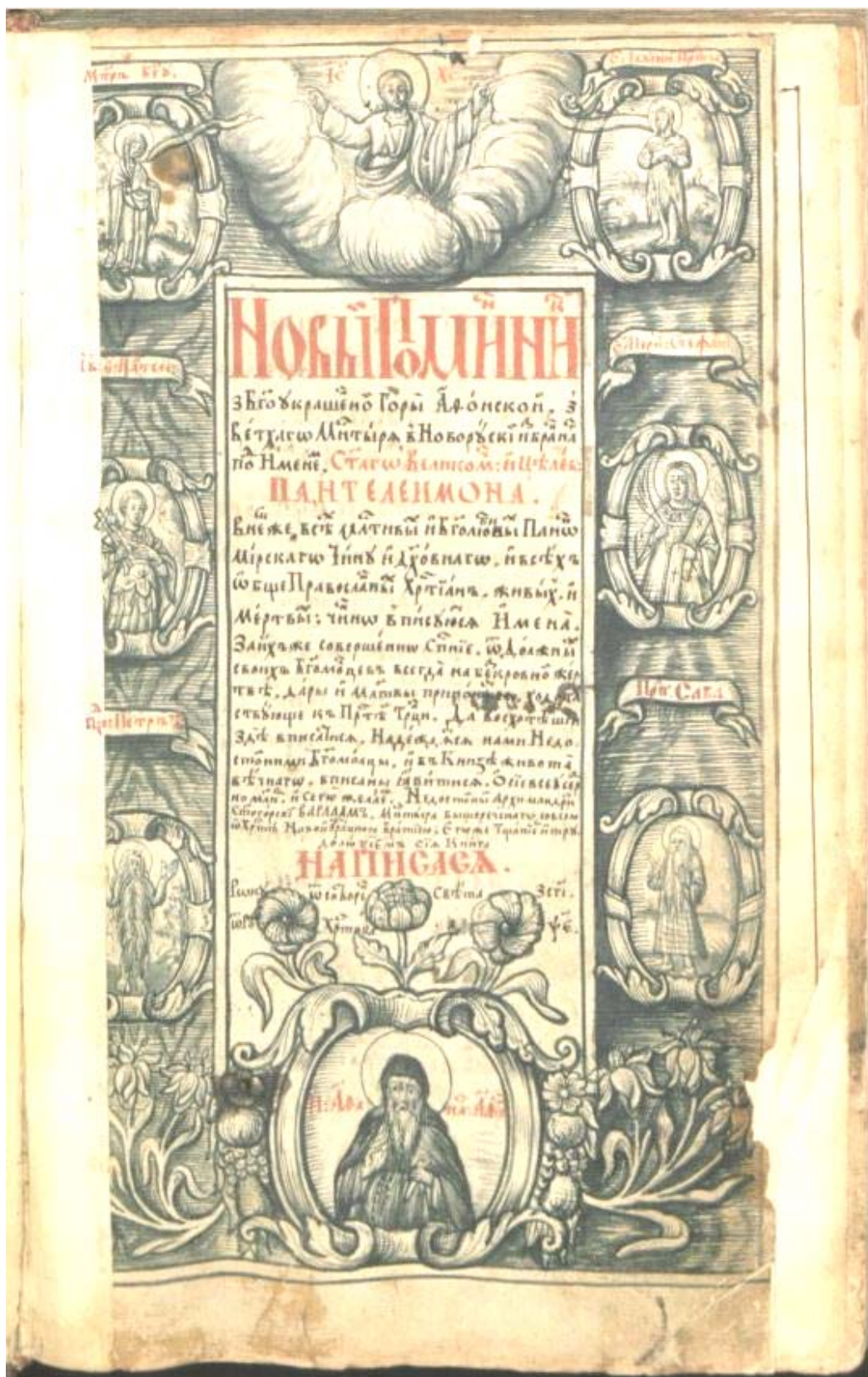

Іл. 5. Вкладна книга Ватопедського монастиря, 1761 – 1764 рр. Архів Ватопедського монастиря на Афоні [78].

Ил. 6. «Помянник (Синодик) милостинный Свято-Пантелеимонова
 монастыря. 1705 г., с позднейшими (преимущ. 1720-х гг.) дополнениями».
 Архив Руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні [53].

М: авт 37768228 16

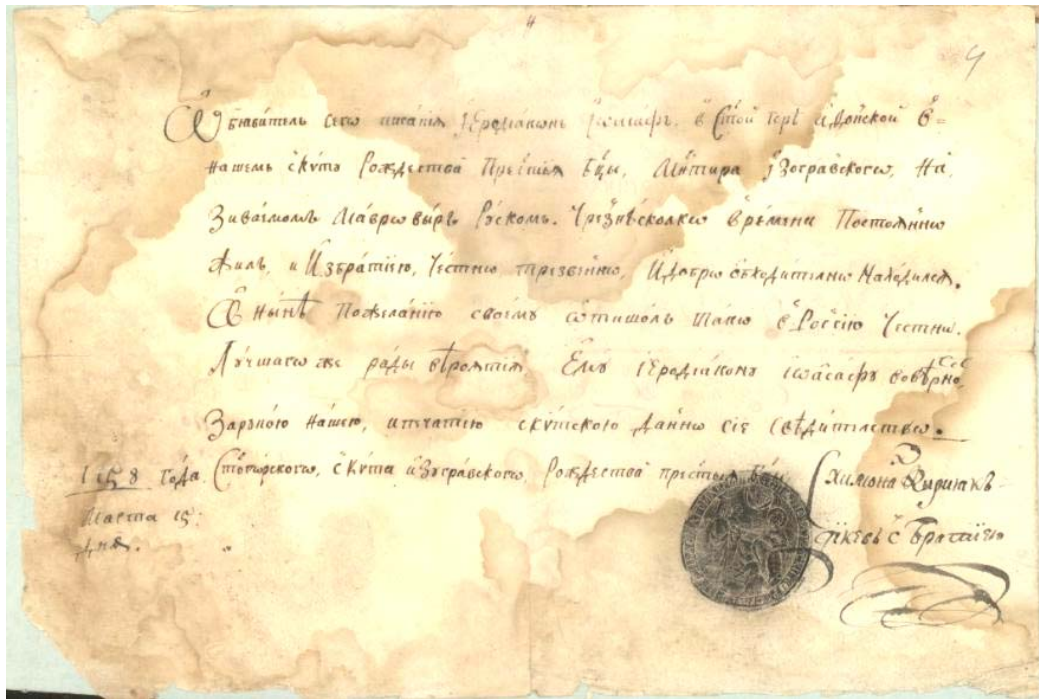
Великодушнѣе Егѡ милости панѣ. Великодушнѣе Дядь
 Отаманѣ Кошоломѣ. Войска Запорожскаго. Петра Калнишевскаго.
 Милостию моею блага творити. Здравія и спасенія Свѣдѣю.

Ваша Великодушнѣе показанное мнѣ Свѣдѣнныя лѣтъ премилостивѣе
 благаданіе. И величностію мою Пристойнѣе и подобию лѣтъ мно
 стипоснабдѣннѣе блага твореніе на видѣ ча известна. Нимѡхъ пре
 минаепаць тѡхъ Пристойнѣе Свѣдѣнныя мноздрати вашнѣе Великодушнѣе
 долѣннѣе мѡхъ благаданія. смолити стѣнныя поздравленія
 Господни Свѣдѣнныя поминенія. И всемирнѣе прошѣе садѣнныя мнѣ
 Убогата въ предѣнныя вашнѣе блага пріятнѣнныя мнѣ. И за
 за бѣнныя помѡщю прібылѣ во стѣнныя тѡхъ всѣ благапольно. и събрѣ
 шавшѣе въ построѣннѣе мною Россійскаго снѣнныя въ бѣнныя;
 и създравія вашнѣе всѣдѣе моли стѣнныя. И въ приношенія безпрѣнныя
 Свѣдѣнныя имя ваше блага безпрѣнныя поминанія. И мнѣ посланѣ
 Свѣдѣнныя бѣнныя рѣнныя нѣнныя монахѣ іосифѣ. бывшій
 вашнѣе Хрѣнныя. И бѣнныя возвратити нѣнныя. и бѣнныя пре
 зимопацьи Свѣнныя Запорожскаго. безпрѣнныя мою Великодушнѣе вашнѣе
 нѣнныя стѣнныя Егѡ спѣнныя Милостивѣе блага пріятнѣнныя.
 Іаще ваше блага произволеніе бѣнныя. На Убогій наше снѣнныя
 подати милостивнѣе. Онѣнныя да благаполити прѣнныя Егѡ монахѣ
 іосифѣ. За тѡ пачи Свѣдѣнныя и спасенія вашнѣе. Свѣдѣнныя
 Моли стѣнныя нашии Свѣдѣнныя бѣнныя. Іпанѣе прѣнныя.

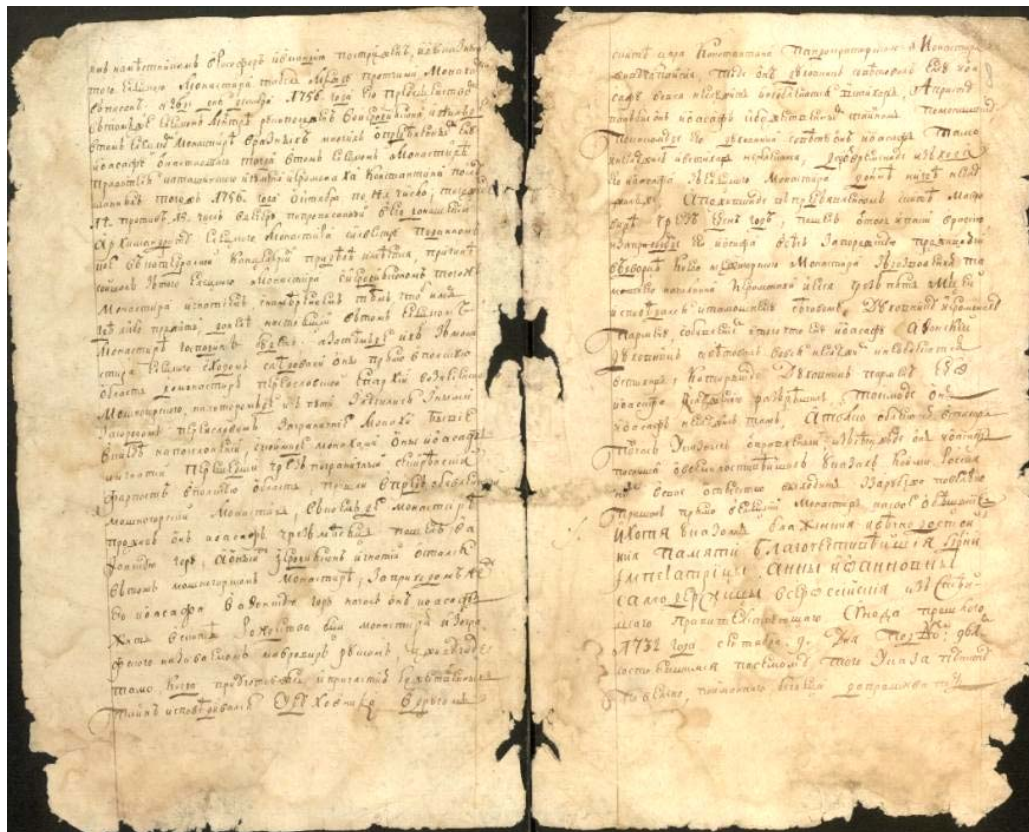
Ваша Великодушнѣе Милости блага
 творити. Свѣдѣнныя блага
 лѣтъ. И бѣнныя вѣнныя.
 Герсехилона Григорія.

Маія днѣ
 1768 года
 Птаѣ Горѣ Афѡнѣ.

Лл. 8. Лист о. Григорія (Голуба), написаний ним на Афѡні у травні 1768 р. на
 ім'я кошового отамана Війська Запорозького Петра Калнишевскаго.
 Центральний державний історичний архів України у м. Київ [30].

Іл. 9. Свідोцтво, видане дикеем скиту «Чорний Вир» схим. Кіріаком ієродиякону Іоасафу (Петренку), 15 березня 1758 р. Справа ієродиякона Іоасафа (Петренка), листопад 1758 р. Держархів Чернігівської області [46].

Іл. 10. Показання ієродиякона Іоасафа (Петренка) про відвідування духівника ієромонаха Паїсія Величковського у Костянтинівській келії на Афоні. Справа ієродиякона Іоасафа (Петренка), листопад 1758 р. Держархів Чернігівської області [46].

3

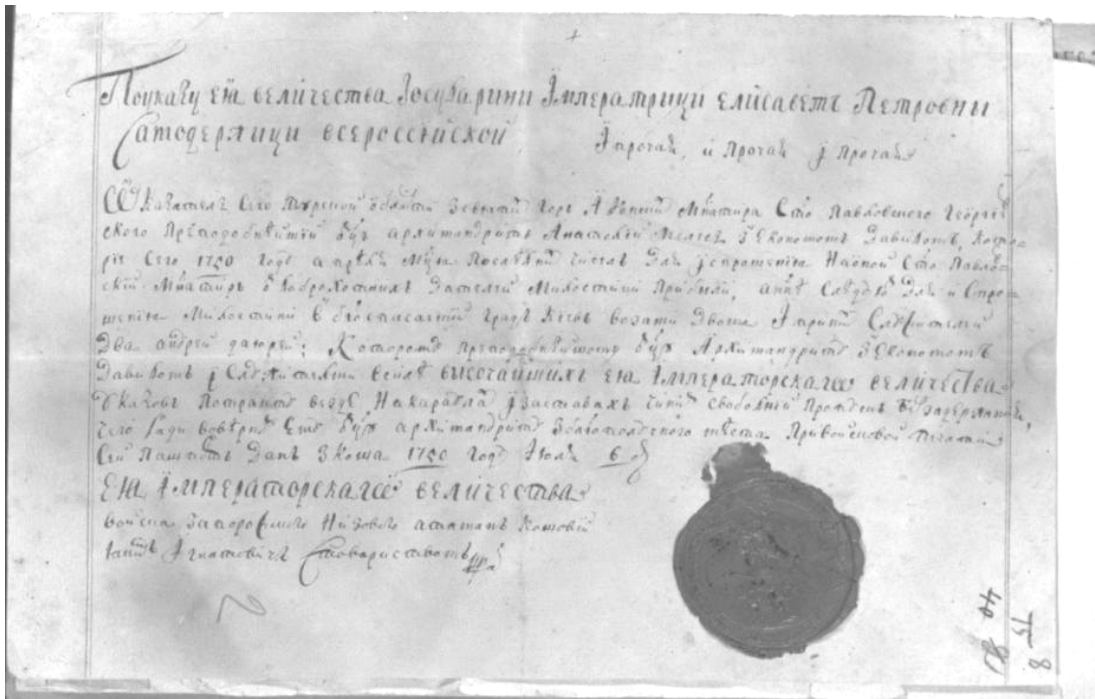
Свѣдѣтельство

Прѣбывающій нѣкогда свѣтъ афонскій горы
 всѣмъ нами рускои снхтѣ. хермои вхру мо-
 нахѣ папѣмъ родомъ зѣво вѣжиоросскіи
 замѣшущий всѣи снхтѣ зѣубжѣ тожеланкю его
 пострхѣмъ мною вѣ моначеснхх гнѣ зповѣ-
 му канѣ долѣ влхтѣ всѣноѣ ему порузѣнкоѣ
 снхтѣноѣ послушаннѣ всѣгда иполнѣмъ прѣздо
 зсовѣснхх усѣрднѣмъ изобрѣнѣю сожхтѣлѣтѣопа
 вѣ благопрхѣтѣмъ нѣкогда помѣзмрѣтѣопаѣю зѣ
 хѣ здѣшнхх клѣмѣтѣмъ вознамѣрхѣнъ вопрѣхтѣтѣ
 вѣ молчѣнѣю ащѣ похлѣтѣмъ хвроссѣю похлѣтѣ
 нѣхтѣнѣно свѣдѣтѣлѣтѣю мнѣ всѣгда зѣстохнѣ
 вѣтѣ благопрхѣтѣноѣ собрѣтѣса гнѣ радѣ зѣуано
 снѣ воуцѣрѣнѣ заподѣсаннѣмъ нахѣстѣнѣнѣю
 рнхх зѣспрхлѣдѣннѣмъ храмѣовѣлѣ тѣхтѣтѣ
 1802го года: апрѣлѣ днѣ = Іеросхимоначѣ Іессѣи,
 Начѣлникѣ зѣ братѣиѣю

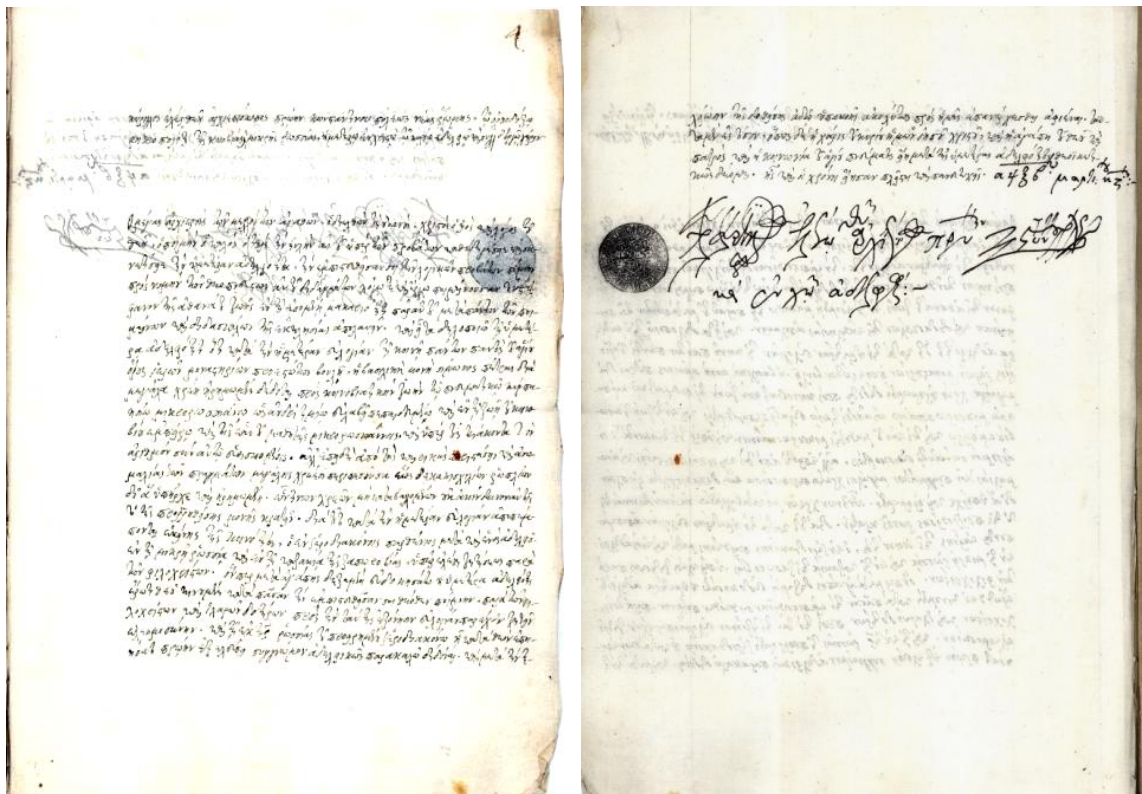
Асѣтѣнѣкю острѣовскю 114.

Гл. 12. Письмове свѣдоцтво, видане чорновирському монахові Павлу, в якому дикей афонського скиту «Чорний Вир» ієросхимонах Іесей засвідчує гідну поведінку та дозволяє покинути обитель, 1802 р. Російський державний історичний архів [96].

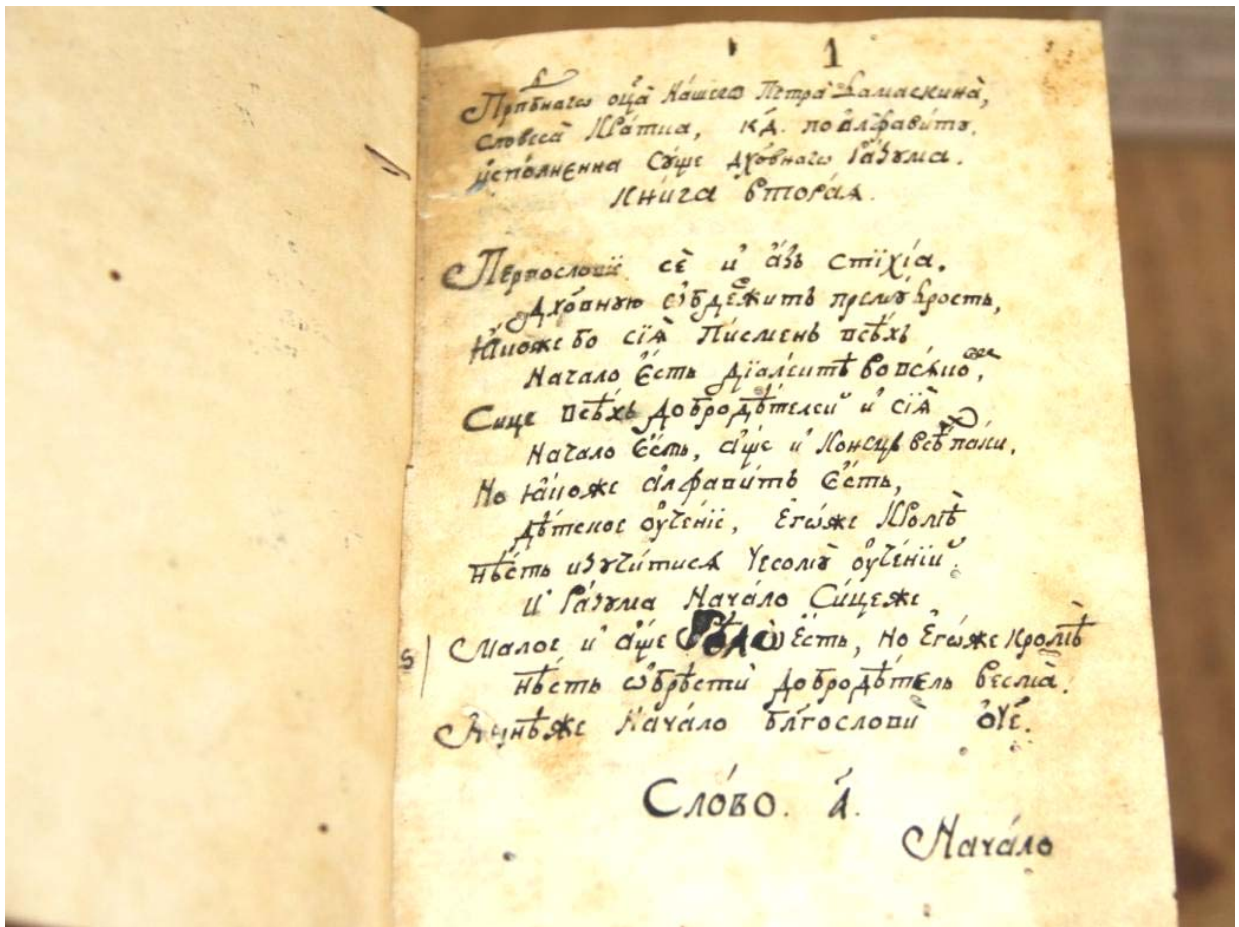
Іл. 13. Паспорт, виданий кошовим отаманом Запорозької Січі Якимом Ігнатовичем архім. Анатолію (Мелесю), 6 липня 1750 р. Центральний державний історичний архів України у м. Київ [3].

Іл. 14. Лист кол. Константинопольського патріарха Кирила V (Каракаллоса) до митрополита Київського Арсенія (Могилянського) щодо передачі о. Паїсію Величковському монастиря Симонопетра, 26 березня 1762 р. Центральний державний історичний архів України у м. Київ [16].

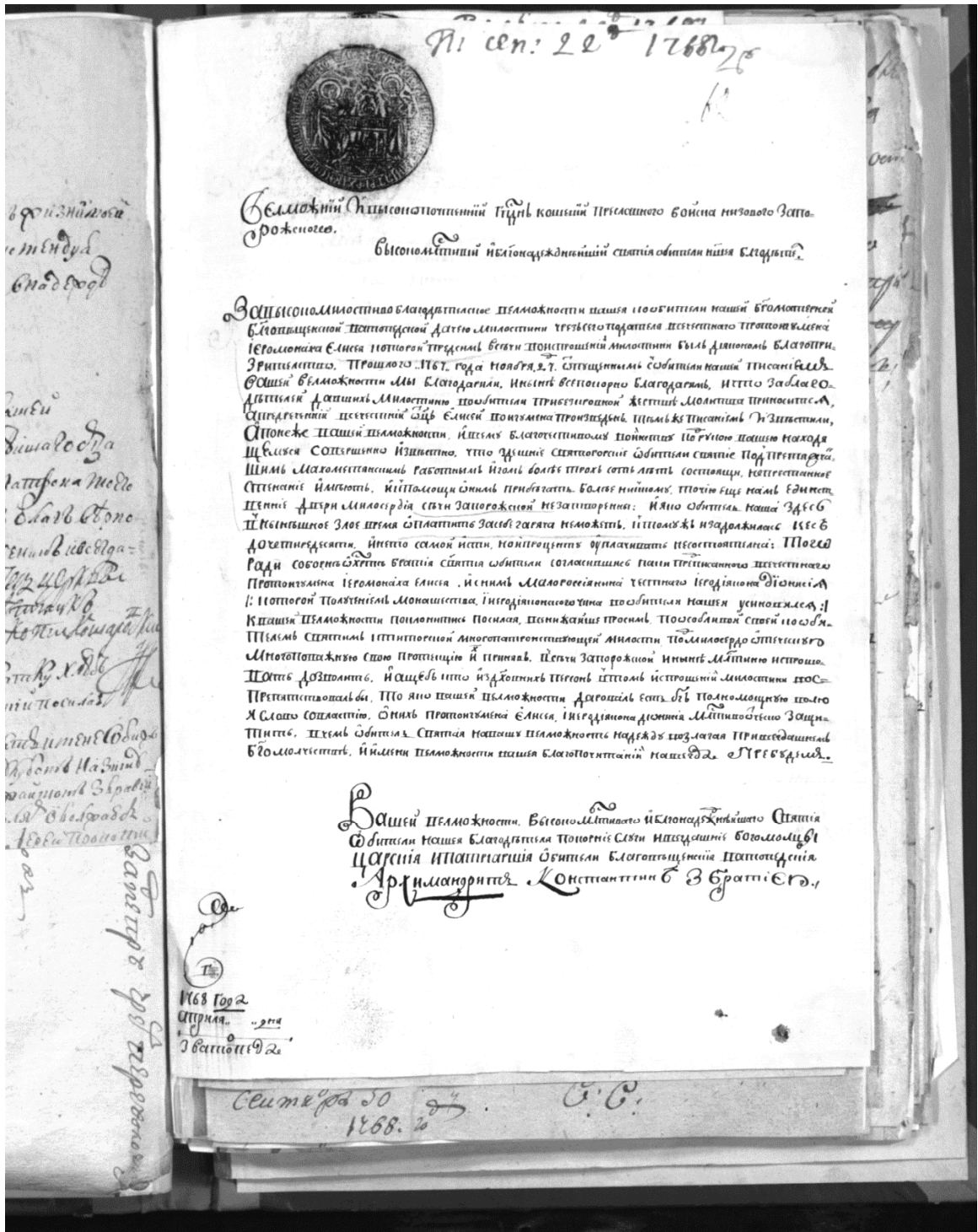

Іл. 17. Оригінал рукопису прп. Паїсія Величковського, переклад слов'янською мовою твору прп. Петра Дамаскіна «Словеса краткіє», здійсненого старцем Паїсієм наприк. XVIII ст. Бібліотека руського Пантелеймонівського монастиря на Афоні.

М: по № 11 1768 35 1

 Велючому его Милости Епане Инте Преславнаго Войска Запорожскаго
 Атамана пошевома, тшавде и высокопочтенным и благоуважаемым их
 Милостям Пань сердю, Пань писарю, Пань асалу, старшимъ вой-
 скою, и благоуважаемым их Милостям Паномъ Атаманомъ Ко-
 ртнимъ, и всемъ Преславнымъ и благоуважаемым, и премилостивымъ Войска
 Запорожскаго, Машимъ Премилостивымъ благоуважаемым,
 батю и мирою свѣта Иисуса Машего Иса Христа, и свѣта Садоватиса,
 и мѣюще ми внезапной Памяти Преславной Благочестивой свѣса Милости-
 вившихъ Благочестивыхъ Машыхъ Канове Преславо въ стою Афонской Горт
 Машъ Свещамъ Софламанная, тшавде и преслашимъ отъде вѣдямъ и вѣ-
 лециемъ в Молдоулахииского Землю Машъ вбодество и вѣдности Маше
 Аглашая Мидаше Благодарствемъ, и благоуважаемъ Маше свѣса словомъ
 и сердцемъ Запорожское ваше вбодому общедителству Маше Милостивое
 Благочестивое и милосердное Благоуважителство, Непрестанемъ, тшавде во
 вѣстѣ Благочестивое ваше къ Машъ и любовъ Канов Кановъ Записати Восстати,
 Кановъ вѣстому Доброму Машинаню Послѣдовати обвила естъ, вѣдлаемъ
 Аде Великимъ вѣдлаемъ свѣса Маше вбодому общедителству Маше тшавде
 Клеветы и тшавде Машъ Прислѣдитъ, Кановъ Миде возмъ Приходило
 Машъ когда тшавде есто Великимъ Обривѣвшая Братта Маше Монаха
 Палотия и кто свѣса сѣя, Маше Клеветы сшавоющій, Саватъ, который
 Занѣвооторое вѣсмотренное вѣмъ Метшавоителство Метшавоителство
 Маше, или Записати свѣсаемъ тшавде Побчавоющае вѣсде Менавѣдлачаго
 Добра врага рода Артаманнаго; и Кановъ Метшавоителства Ида Маше вѣсде;
 Обривѣвшій словъ Кановъ вѣсде вѣсде, Аще вѣсде обривѣвшій

Ил. 18. Лист прп. Паїсія Величковського до кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, 2 червня 1768 р. Центральний державний історичний архів України у м. Київ [31].

Іл. 19. Лист архімандрита афонського Ватопедського монастиря о. Константина до кошового отамана Запорозької Січі Петра Калнишевського, квітень 1768 р. Центральний державний історичний архів України у м. Київ

КСИЛУРГУ

Свѣтъ Богородицы, принадлежащій русскому Пантелеимонову монастырю.

Іл. 21. Вигляд давньоруської обителі Богородиці «Ксилургу» на Афоні, друга пол. ХІХ ст. Світлина з фотоальбому, подарованого афонськими ченцями в 1881 р. вел. князю К. К. Романову [103].

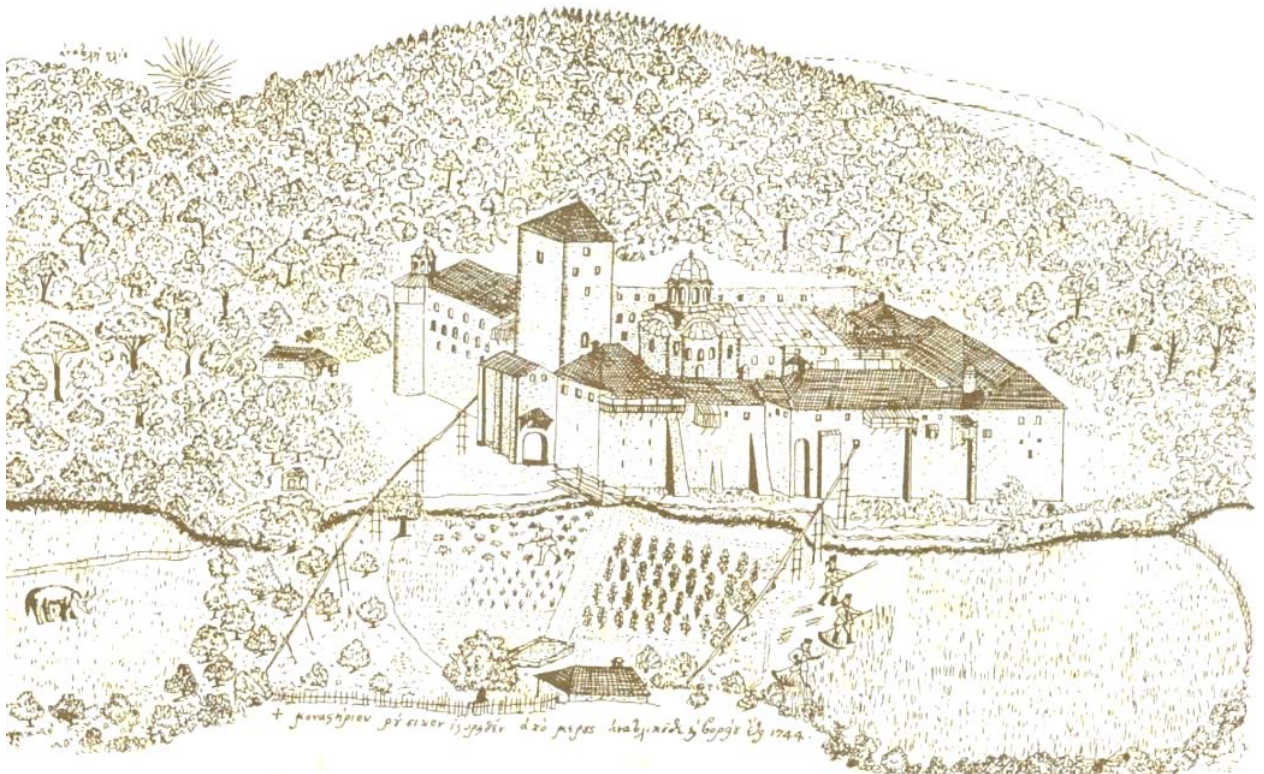

Іл. 22. Давньоруська обитель Богородиці «Ксилургу» на Афоні, сучасний вигляд, 2013 р. Фото автора

Іл. 23. Давньоруська обитель Богородиці «Ксилургу» на Афоні, сучасний вигляд, 2013 р. Фото автора

Іл. 24. Давньоруська обитель св. Пантелеймона («Старий Русик») на Афоні, мал. В. Григоровича-Барського, 1744 р.

Іл. 25. Давньоруська обитель св. Пантелеймона («Старий Русик») на Афоні, сучасний вигляд, 2016 р. Фото автора

Іл. 26. Печера прп. Косьми неподалік від Зографського монастиря на Афоні, у якій на поч. XVII ст. в затворі жив прп. Іван Вишенський. Сучасний вигляд, 2016 р. Фото автора

Іл. 27. Печера прп. Косьми неподалік від Зографського монастиря на Афоні, у якій на поч. XVII ст. в затворі жив прп. Іван Вишенський. Сучасний вигляд, 2016 р. Фото автора

Іл. 28. Руїни скитських будівель поряд з печерою, де на поч. XVII ст. в затворі жив прп. Іван Вишенський. Сучасний вигляд, 2016 р. Фото автора

Іл. 29. Афонський скит «Чорний Вир». Праворуч – скитський храм Різдва Богородиці, ліворуч – скитські келії. Фото поч. XX ст., з архіву болгарського Зографського монастиря на Афоні

Іл. 30. Афонський скит «Чорний Вир», кіріакон (скитський храм) Різдва Богородиці, фото 1980-х рр.

Іл. 31. Афонський скит «Чорний Вир», кіріакон (скитський храм) Різдва Богородиці, сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 32. Афонський скит «Чорний Вир», кіріакон (скитський храм) Різдва Богородиці, сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 33. Афонський скит «Чорний Вир», кіріакон (скитський храм) Різдва Богородиці, сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 34. Афонський скит «Чорний Вир», кіріакон (скитський храм) Різдва Богородиці, сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 35. Афонський скит «Чорний Вир», стіни кіріакону (скитського храму)
Різдва Богородиці, сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 36. Внутрішній вигляд центральної вівтарної частини кіріакону (скитського храму) Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 37. Внутрішній вигляд купольної частини кіріакону (скитського храму) Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 38. Залишки іконостасу лівого приділу на честь прп. Іоана Рильського у скитському храмі Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 39. Залишки іконостасу правого приділу на честь всіх Києво-Печерських святих у скитському храмі Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 40. Залишки іконостасу правого приділу на честь всіх Києво-Печерських святих у скитському храмі Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

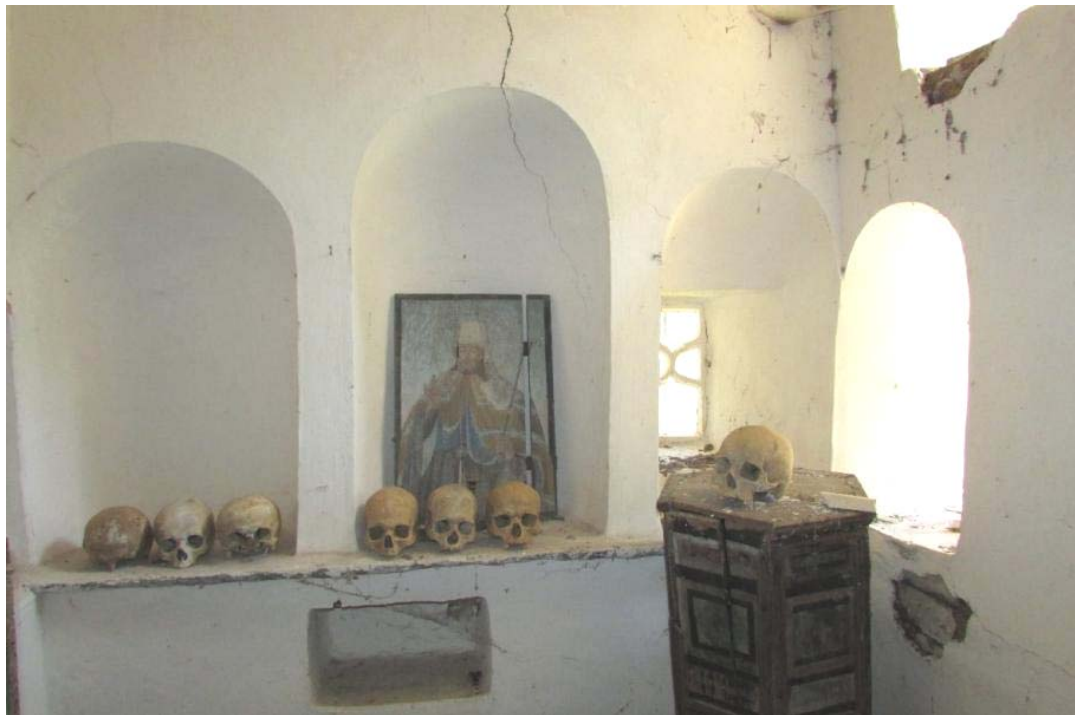

Іл. 41. Залишки іконостасу правого приділу на честь всіх Києво-Печерських святих у скитському храмі Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 42. Залишки іконостасу лівого приділу на честь прп. Іоана Рильського у скитському храмі Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 43. Черепи чорновирських ченців, ікона свт. Димитрія (Туптала) Ростовського, дерев'яний аналой для кліросу у правому приділі на честь всіх Києво-Печерських святих скитського храму Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 44. Ікона Архистратига Михаїла у стилі «українського бароко» зі скитському храмі Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 45. Фрагмент фрески з вівтарної частини скитського храму Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р.

Фото автора

Іл. 46. Фрагмент фрески Києво-Печерських святих зі скитського храму Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р.

Фото автора

Іл. 47. Залишки фрески прпп. Антонія і Феодосія Києво-Печерських зі скитського храму Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 48. Залишки фрески над входом до скитського храму Різдва Богородиці, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 49. Залишки скитського сонячного годинника, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 50. Руїни скитських чернечих келій, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 51. Руїни скитських чернечих келій, афонський скит «Чорний Вир», сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 52. Пантократорський монастир на Афоні, сучасний вигляд, 2014 р. Фото автора

Іл. 53. Монастир Симонопетра на Афоні, сучасний вигляд, 2015 р.

Фото автора

Іл. 54. Руїни каливи «Кипарис» при Пантократорському монастирі, де подвизався прп. Паїсій Величковський з 1746 по 1754 рр. Сучасний вигляд, 2020 р. Фото автора

Іл. 55. Руїни каливи «Кипарис» при Пантократорському монастирі, де подвизався прп. Паїсій Величковський з 1746 по 1754 рр. Сучасний вигляд, 2020 р. Фото автора

Іл. 56. Руїни Костянтинівської келійної обителі при Пантократорському монастирі, де подвизався прп. Паїсій Величковський з 1754 по 1757 рр.
Сучасний вигляд, 2016 р. Фото автора

Іл. 57. Руїни Костянтинівської келійної обителі при Пантократорському монастирі, де подвизався прп. Паїсій Величковський з 1754 по 1757 рр.
Сучасний вигляд, 2016 р. Фото автора

Іл. 58. «Руський скит» Пророка Іллі на Афоні, перша пол. XIX ст. Малюнок вел. князя К. М. Романова, 1845 р. Держархів Російської Федерації [98].

Іл. 59. Закладна мармурова плита, вмурована у стіну правого параклісу (храму) на честь Благовіщення Богородиці, закладеного Паїсієм Величковським в Іллінському скиту у 1761 р. Сучасний вигляд, 2013 р. Фото автора

МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ІЛІНСЬКИЙ СКИТЪ.

Іл. 60. Вигляд «малоросійського» Іллінського скиту на Афоні, друга пол. ХІХ ст. Світлина з фотоальбому, подарованого афонськими ченцями в 1881 р. вел. князю К. К. Романову [103].

Іл. 61. Колишній «малоросійський» Іллінський скит на Афоні, сучасний вигляд, 2013 р. Фото автора

Іл. 62. Колишній «малоросійський» Іллінський скит на Афоні, сучасний вигляд, 2013 р. Фото автора

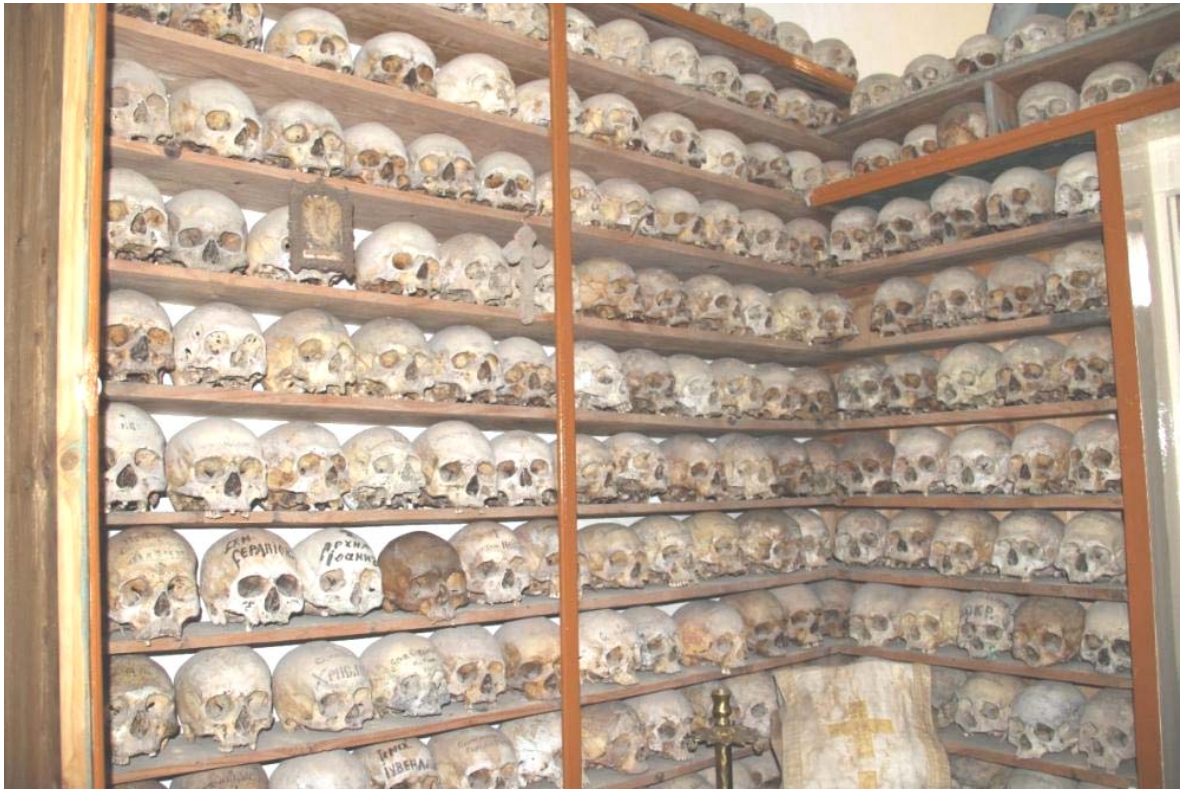

Іл. 63. Залишки єдиного на Афоні українського вітряка, Іллінський скит, сучасний вигляд, осінь 2013 р. Фото автора

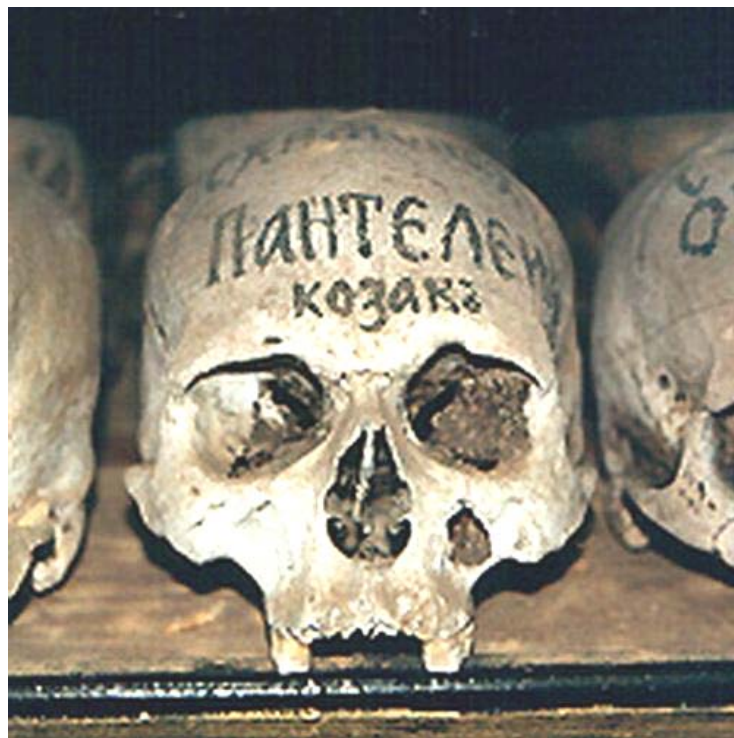

Іл. 64. Дерев'яні ложки, які виготовляли українські «іллінські» ченці, Іллінський скит на Афоні, сучасний вигляд, 2016 р. Фото автора

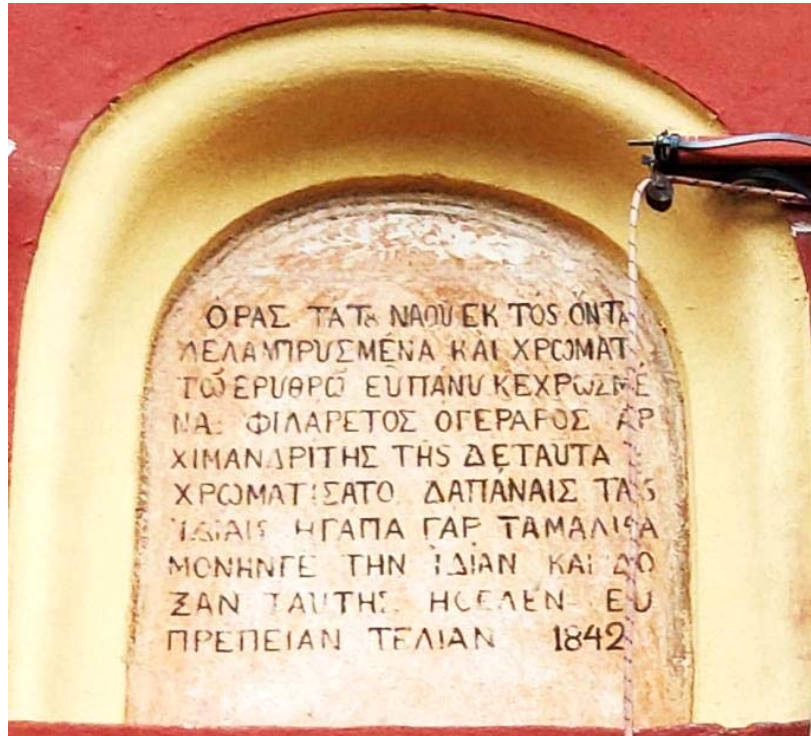

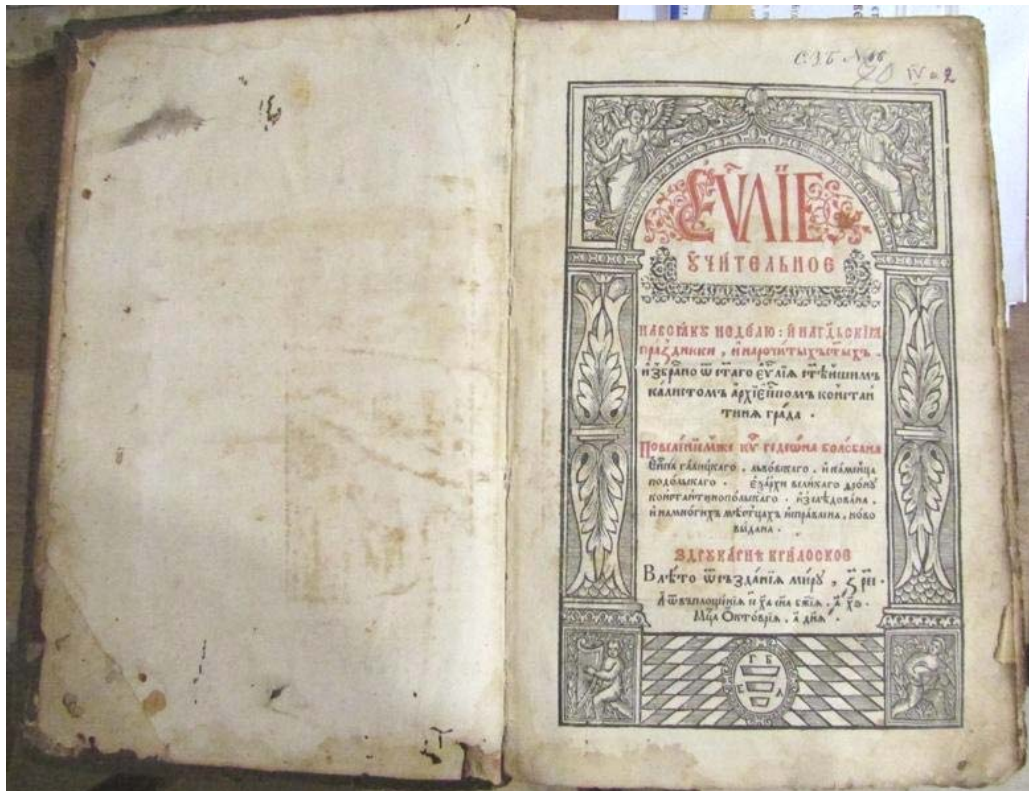
Іл. 65. Кістниця Іллінського скиту на Афоні, де зберігаються глави українських «іллінських» ченців, сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

Іл. 66. Череп ченця (колишнього козака) з афонської кістниці, сучасний вигляд, 2014 р. Фото автора

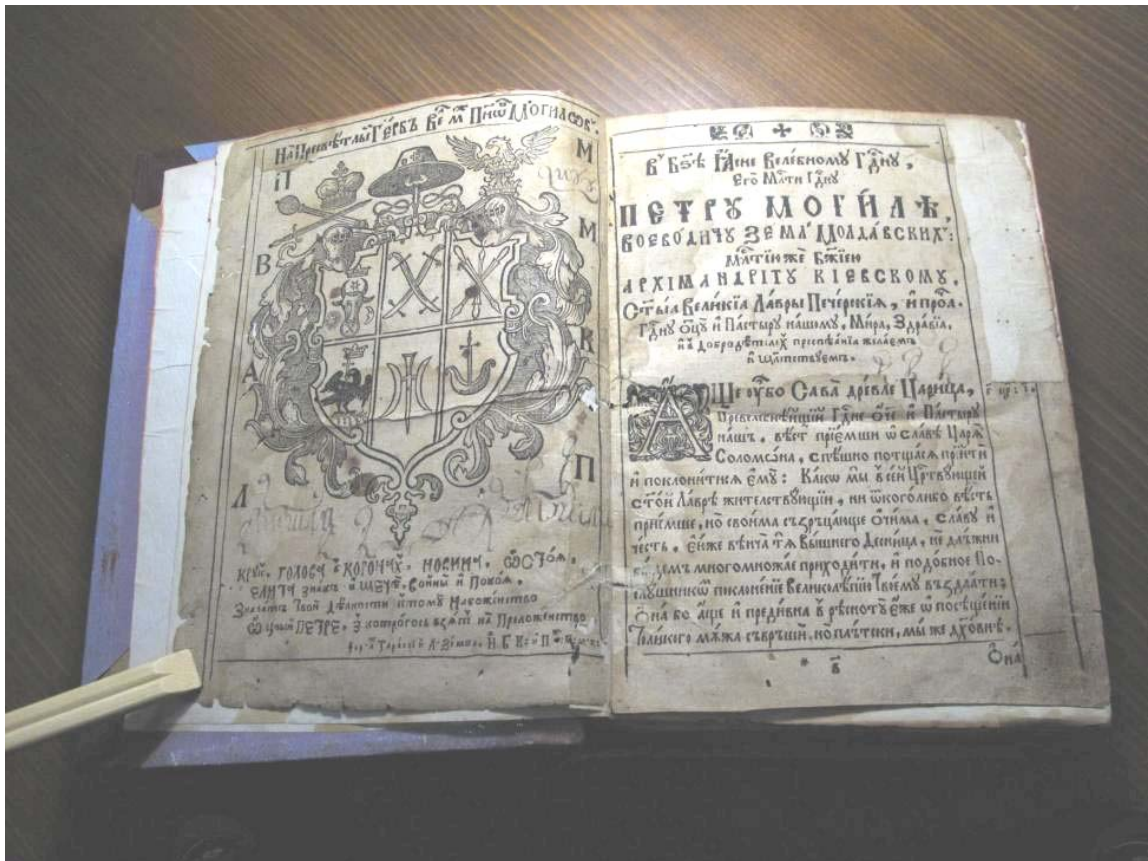

Іл. 67. Закладна мармурова плита над центральним входом до головного монастирського собору (кафолікона) Ватопедського монастиря, яка сповіщає про реставрацію собору в 1842 р. уродженцем м. Ізмаїл архімандритом Філаретом, який був тісно пов'язаний з Задунайською Січчю. Сучасний вигляд, 2015 р. Фото автора

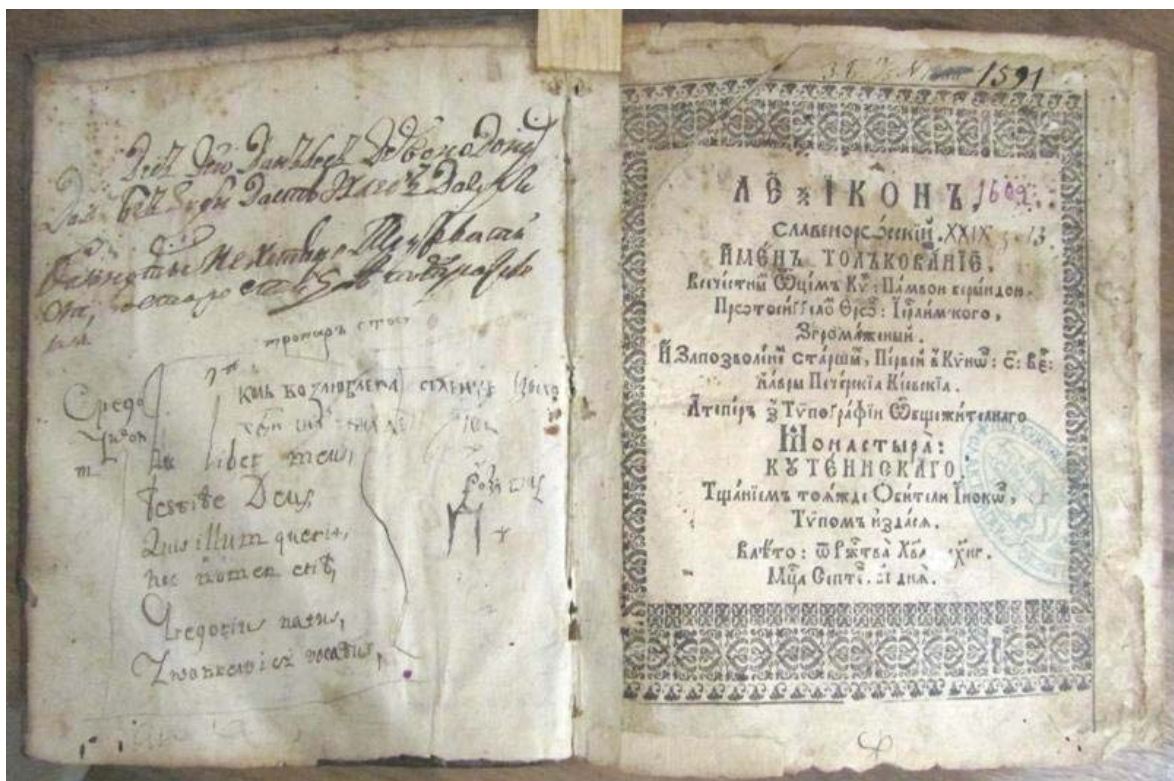

Іл. 68. «Свангеліє учительне», видання єпископа Львівського Гедеона (Балабана), 1606 р. Бібліотека Зографського монастиря на Афоні. Фото автора

Іл. 69. «Повчання авви Дорофея», видання архімандрита Києво-Печерської Лаври Петра Могили, 1628 р. Бібліотека Зографського монастиря на Афоні. Фото автора

Іл. 70. «Лексикон словенороський» Памви Беринди, 1653 р. Бібліотека Зографського монастиря на Афоні. Фото автора

Іл. 71. Найперше іконографічне зображення прп. Паїсія Величковського на фресці головного монастирського собору (кафолікону) болгарського Зографського монастиря на Афоні, 1817 р. Сучасний вигляд, 2014 р. Фото автора